โพธิวิชชา : จาริกวัดพระเชตุพน เล่ม ๔

พระมหาเจษฎาราชเจ้า ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ จากหลักฐานประวัติศาสตร์ วรรณคดี และศิลาจารึก

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

พิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณ
วันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
และดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
๗ ธันวาคม ๒๕๖๔

โพธิวิชชา : จาริกวัดพระเชตุพน เล่ม ๔

พระมหาเจษฎาราชเจ้า
ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓
จากหลักฐานประวัติศาสตร์ วรรณคดี และศิลาจารึก

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

พิมพ์ประกาศพระเกียรติคุณ

วันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

และดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

๗ ธันวาคม ๒๕๖๔

พระมหาเจษฎาราชเจ้าปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน
การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ จากหลักฐานประวัติศาสตร์ วรรณคดี และศิลาจารึก

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

ผู้จัดพิมพ์ คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน
จำนวนที่พิมพ์ ๕,๐๐๐ เล่ม
ปีที่พิมพ์ ธันวาคม ๒๕๖๔

ที่ปรึกษา

สมเด็จพระมหาธีราจารย์ (ปสฤทธ์ เขมงฺกโร)	กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พระราชเวที (สุรพล ชิตญาโณ)	เจ้าคณะภาค ๑๒, ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พระสุธีวชิรปฏิภาณ (วีรพล วีรญาโณ)	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พระมหาสำเริง อาภสฺสโร	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พระครูโฆสิตวีรธรรม (สว่าง อคฺควีโร)	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
พระมหาประจวบ ยุตฺตโยโค	ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

บรรณาธิการ

รองศาสตราจารย์ ดร.เสาวณิต วิงวอน

กองบรรณาธิการ

พระมหาวิเชียร สิริวฑฺฒโน
พระครูวินัยธรเอกชัย ชิตปญฺโญ
โชติรส เกตุแก้ว
สาวิณี ขอนแก่น
พระมหาสมเกียรติ ปญฺญาสิริ
พระครูธรรมธรชัยพร ชินวโร
ทิพพวรรณ บุญส่งเจริญ
รัตนพล ชื่นค้า

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด
โทร. ๐-๒๘๖๔-๐๔๓๔, ๐๘-๑๙๒๓-๘๘๒๕, ๐๙-๑๖๙๘-๒๔๕๔
Email : sahadhammik@gmail.com

คำนำ

การบำเพ็ญกุศลน้อมอุทิศถวายอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน กำหนดวันที่ ๗ ธันวาคมของทุกปี ซึ่งเป็นดิถีคล้ายวันสิ้นพระชนม์ของสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร) สมเด็จพระสังฆราช พระองค์ที่ ๑๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน ทั้งฝ่ายบรรพชิตและคฤหัสถ์ได้ร่วมกันบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายแด่พระองค์และอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนทุกพระองค์ทุกองค์

ในการครั้งนี้ คณะกรรมการบริหารทุนสงเคราะห์นักเรียนวัดพระเชตุพน มีมติอนุมัติให้มอบทุนการศึกษาแก่นักเรียนนักศึกษา และบุตรธิดาของพนักงานวัดพระเชตุพน จำนวน ๑๖๔ ทุน เป็นเงินทั้งสิ้น ๕๐๘,๕๐๐ บาท (ห้าแสนแปดพันห้าร้อยบาทถ้วน)

ในโอกาสนี้ วัดพระเชตุพนได้พิมพ์หนังสือเรื่อง**พระมหาเจษฎาราชเจ้าปฏิสังขรณ์เชตุพน : การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ จากหลักฐานประวัติศาสตร์ วรรณคดี และศิลาจารึก** โดย รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ ภาคีสมาชิก สำนักศิลปกรรม ราชบัณฑิตยสภา และมีรองศาสตราจารย์ เสาวณิต วิงวอน เป็นบรรณาธิการเพื่อเป็นธรรมบรรณาการในงานดังกล่าว

การบำเพ็ญกุศลครั้งนี้ ได้รับความร่วมมือจากพระเถรานุเถระ พระภิกษุสามเณรวัดพระเชตุพน ศิษยานุศิษย์ รวมทั้งท่านที่มีความเคารพนับถือในท่านเจ้าประคุณสมเด็จฯ ป๋า และอดีตเจ้าอาวาส ร่วมกันเป็นเจ้าภาพภัตตาหาร

ขอบุญกิริยาทั้งปวงที่คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน ศิษยานุศิษย์และสาธุชนทั้งหลายได้ร่วมกันบำเพ็ญให้เป็นไปในครั้งนี้ จงสำเร็จเป็นปัตติทานมัยอำนวยโสตถิผลแด่อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนทุกพระองค์ ทุกองค์ และขออนุโมทนา

พระเถรานุเถระ พุทธศาสนิกชนทุกท่าน ผู้มีส่วนร่วมในการให้ความอุปถัมภ์บำรุงรักษาพระอารามนี้รวมถึงพระพุทธศาสนา จงมีความสุขความเจริญ งอกงามไพบูลย์ในธรรมแห่งองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และเจริญด้วยจตุรพิธพรชัย กล่าวคือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ ปฏิภาณ ธนสารสมบัติ จงทุกประการ เทอญ

(สมเด็จพระมหาธีราจารย์)
เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

กำหนดการ
วันอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
ณ พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม
วันอังคารที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๖๔

ด้วยคณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม พร้อมด้วยอุบาสกอุบาสิกาและศิษยานุศิษย์ ได้กำหนดจัดงานบำเพ็ญกุศลอุทิศถวายแด่อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นประจำทุกปี มีกำหนดการ ดังนี้

เวลา ๑๓.๐๐ น. อัญเชิญพระอัฐิสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และพระอัฐิสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริ) สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก จากตำหนักวาสุกรี ไปยังพระอุโบสถ

เวลา ๑๓.๓๐ น. พระภิกษุสามเณรศิษยานุศิษย์ ถวายสักการะอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

เวลา ๑๔.๐๐ น. เจ้าประคุณสมเด็จพระมหาธีราจารย์ กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ประธานในพิธีฝ่ายบรรพชิต จุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย

- พระราชาคณะและพระสังฆาธิการวัดพระเชตุพน สวดมาติกาและสดับปกรณ์

เวลา ๑๔.๓๐ น. พิธีมอบทุน**“ทุนสงเคราะห์นักเรียนวัดพระเชตุพน”**
แก่ นักเรียน นิสิตนักศึกษา

เวลา ๑๕.๐๐ น. แสดงพระธรรมเทศนากัณฑ์ ๑

เวลา ๑๖.๐๐ น. พระสงฆ์สมณศักดิ์ ๑๖ รูป สวดพระพุทธมนต์

- ถวายจตุปัจจัยไทยธรรมแด่พระสงฆ์สมณศักดิ์สวดพระพุทธมนต์
- กรวดน้ำรับพร / เป็นเสร็จพิธี
- เชิญผู้มาร่วมงานรับประทานอาหาร

ขอเรียนเชิญท่านที่เคารพนับถือในอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ร่วมบำเพ็ญกุศลตามกำหนดการนี้ โดยพร้อมเพรียงกัน และปฏิบัติตามมาตรการป้องกันการแพร่ระบาดของโรคติดเชื้อไวรัสโคโรนา ๒๐๑๙ (COVID 19) โดยเคร่งครัด

คณะสงฆ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

รายพระนามและนามอดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
สมัยกรุงรัตนโกสินทร์

๑. **สมเด็จพระพนรัตน์** ในรัชกาลที่ ๑
เป็นพระอาจารย์ กรมสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๕๖
(นับเฉพาะครั้งกรุงรัตนโกสินทร์)

๒. **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส**
(พระองค์เจ้าวาสุกรี) สมเด็จพระสังฆราชเจ้า องค์ที่ ๗
ทรงครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๓๕๖ - ๒๓๙๖

๓. **พระพิมลธรรม** (ยิ้ม เปรียญ ๗ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๐๐ - ๒๔๑๒

๔. **สมเด็จพระวันรัตน์** (สมบูรณ์ เปรียญ ๔ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๑๕ - ๒๔๑๙

๕. **พระพิมลธรรม** (อ้น เปรียญ ๘ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๒๑ - ๒๔๓๒

๖. **หม่อมเจ้าพระสมเด็จพระพุฒาจารย์**
(หม่อมเจ้าทัด เปรียญ ๗ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๓๕ - ๒๔๔๓

๗. **พระอุบาฬีคุณูปมาจารย์** (ปาน เปรียญ ๔ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๔๓ - ๒๔๔๗

๘. **พระธรรมเจดีย์** (แก้ว เปรียญ ๔ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๔๘ - ๒๔๕๑

๙. **สมเด็จพระพุฒาจารย์** (เข้ม ธมฺมสโร เปรียญ ๖ ประโยค) เป็นสหชาติร่วมปีพระบรมราชสมภพในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๕๒ - ๒๔๘๔

๑๐. **สมเด็จพระวันรัต** (เผื่อน ติสฺสทตฺโต เปรียญ ๙ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๘๔ - ๒๔๙๐

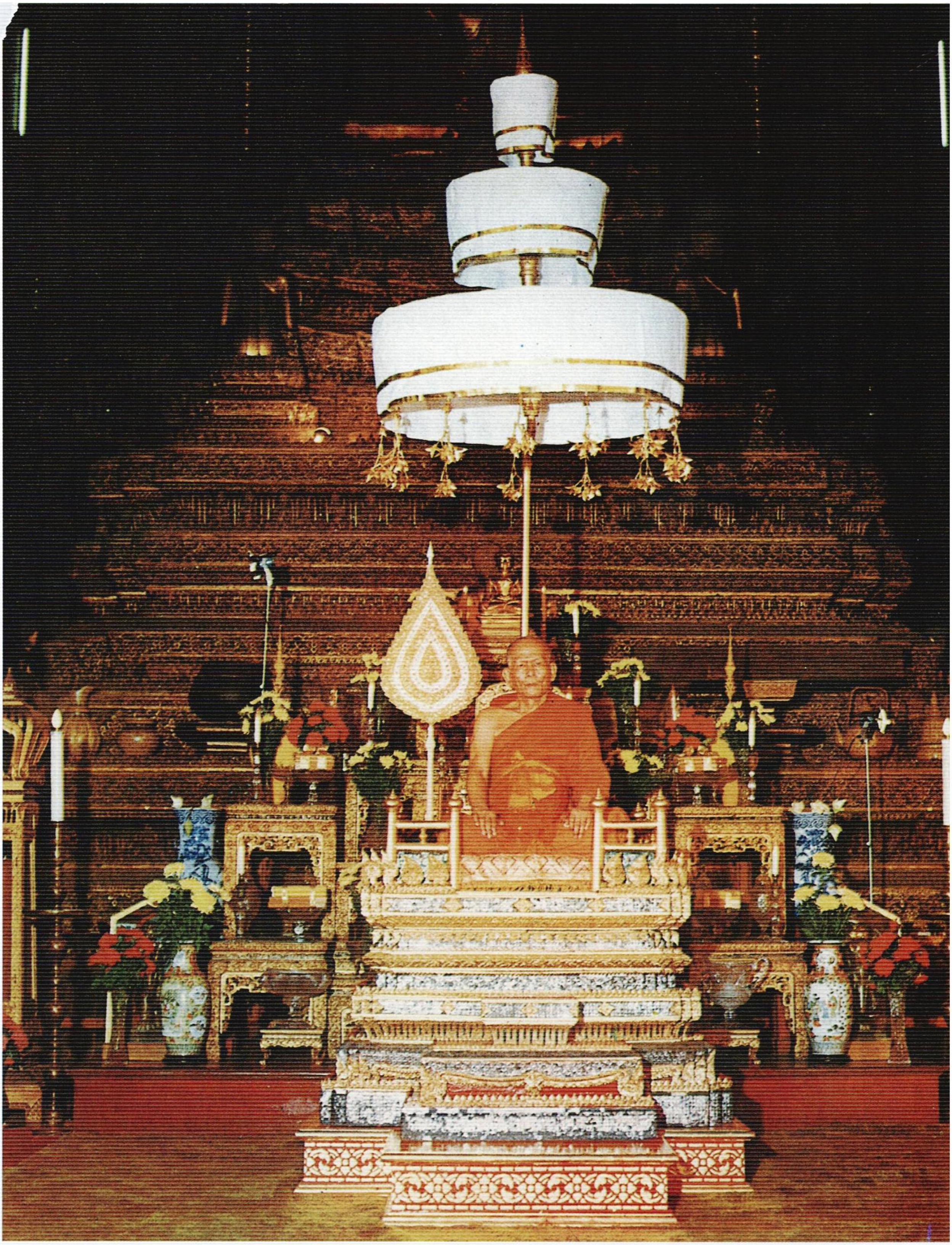
๑๑. **สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ** (ปุ่น ปุณฺณสิริ เปรียญธรรม ๖ ประโยค)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ ๑๗
ทรงครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๔๙๐ - ๒๕๑๖

๑๒. **พระอุบาลีคุณูปมาจารย์** (กมล กมโล เปรียญธรรม ๓ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๑๗ - ๒๕๒๐

๑๓. **พระวิสุทธาธิบดี** (สง่า ปภสฺสโร เปรียญธรรม ๘ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๒๐ - ๒๕๓๔

๑๔. **พระธรรมปัญญาบดี** (ถาวร ติสฺสานุกโร เปรียญธรรม ๔ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๓๔ - ๒๕๕๗

๑๕. **พระธรรมรัตนากร** (สีนวล ปญฺญาวชิโร เปรียญธรรม ๙ ประโยค)
ครองวัดพระเชตุพน พ.ศ. ๒๕๕๗ - ๒๕๖๔

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร)

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

พระประวัติ
สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช*
(ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร ป.ธ.๖)

อธิบดีสงฆ์วัดพระเชตุพน องค์ที่ ๑๑

พ.ศ. ๒๔๙๐ - พ.ศ. ๒๕๑๖

พระกำเนิด

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ (ปุ่น ปุณฺณสิริมหาเถร) ประสูติเมื่อวันอังคาร ที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๙ แรม ๑๓ ค่ำ เดือน ๔ ปีวอก จ.ศ. ๑๒๕๘ ร.ศ. ๑๑๕ เวลา ๒๔ นาฬิกาเศษ ณ บ้านตำบลสองพี่น้อง อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี โยมบิดาชื่อเน้า สุขเจริญ โยมมารดาชื่อวัน สุขเจริญ ทรงเป็นบุตรคนที่ ๖ ในจำนวนพี่น้อง ๘ คน มีพี่เป็นหญิง ๔ คน ถึงแก่กรรมแต่เยาว์วัย พี่คนที่ ๕ เป็นชายชื่อเหลือ น้องชายคนที่ ๗ ชื่อเป้ง สุขเจริญ และน้องชายคนที่ ๘ ชื่อสิ่ว ถึงแก่กรรมแล้ว

การศึกษาปฐมวัย

พ.ศ. ๒๔๔๕ พระชนม์ ๖ พรรษา ทรงศึกษากับโยมบิดาที่บ้าน จนอ่านหนังสือแบบเรียนเร็วเล่ม ๑-๒ จบแล้ว โยมบิดาจึงส่งให้เข้าเรียนต่อในโรงเรียนเอกชน เป็นเวลาประมาณหนึ่งปี

พ.ศ. ๒๔๔๖ โยมบิดานำไปฝากเป็นลูกศิษย์พระอาจารย์หอม ซึ่งเป็นญาติมีศักดิ์เป็นอา ณ วัดสองพี่น้อง ได้ทรงเริ่มศึกษาภาษาบาลีด้วยอักษรขอม และมูลกัจจายน์ (หนังสือใหญ่) กับพระอาจารย์หอม และพระอาจารย์จ่าง ปุณฺณโชติ (พระครูอุภัย ภาดารักษ์) เวลาเย็น ทรงต่อบทสวดมนต์กับพระอาจารย์ ที่เรียกว่าต่อหนังสือค่ำ

---

* พระธรรมราชานุวัตร (กมล โกวิโท) เรียบเรียง พระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (กมล กมโล) ตรวจแก้

พ.ศ. ๒๔๕๔ พระชนม์ ๑๕ พรรษา พระอาจารย์หอม วัดสองพี่น้อง นำมาฝากพระภิกษุป่วน (ภายหลังย้ายมาอยู่วัดพระเชตุพน และเป็นพระครูบริหารบรมธาตุ เจ้าอาวาสวัดนางชี เขตภาษีเจริญ) ผู้เป็นญาติฝ่ายโยมมารดา ณ วัดมหาธาตุ กรุงเทพฯ ได้ทรงศึกษาอักษรขอมเพิ่มเติมกับพระภิกษุป่วน

พ.ศ. ๒๔๕๕ พระชนม์ ๑๖ พรรษา ทรงย้ายมาอยู่กับพระภิกษุสด (พระมงคลเทพมุนี วัดปากน้ำ เขตภาษีเจริญ) ซึ่งมีศักดิ์เป็นอา ณ วัดพระเชตุพน

การบรรพชา-อุปสมบท

พ.ศ. ๒๔๕๕ พระชนม์ ๑๖ พรรษา ทรงบรรพชาเป็นสามเณร ณ วัดสองพี่น้อง พระครูวินยานุโยค (เหนี่ยง อินฺทโชโต) เจ้าอาวาสวัดสองพี่น้อง เจ้าคณะอำเภอสองพี่น้อง เป็นพระอุปัชฌาย์

พ.ศ. ๒๔๕๖ พระชนม์ ๑๗ พรรษา ทรงลาสิกขาจากสามเณร เพราะโยมบิดาป่วยต้องไปช่วยโยมทำนา

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระชนม์ ๑๘ พรรษา ทรงบรรพชา เป็นสามเณรอีกครั้งหนึ่งและกลับมาอยู่วัดพระเชตุพนตามเดิม

พ.ศ. ๒๔๖๐ พระชนม์ ๒๒ พรรษา ทรงอุปสมบทเป็นพระภิกษุ ณ วัดสองพี่น้อง อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี พระครูวินยานุโยค (เหนี่ยง อินฺทโชโต) วัดสองพี่น้อง เจ้าคณะอำเภอสองพี่น้อง เป็นพระอุปัชฌาย์ พระอาจารย์โหน่ง วัดสองพี่น้อง (ต่อมาเป็นเจ้าอาวาสวัดอัมพวัน ตำบลดอนมะดัน) เป็นพระกรรมวาจาจารย์ พระศากยบุตติยวงศ์ (เผื่อน ติสฺสทตฺตมหาเถร ป. ๙) ภายหลังเป็นสมเด็จพระวันรัต วัดพระเชตุพน เป็นพระอนุสาวนาจารย์ เมื่อวันศุกร์ที่ ๒๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๖๐ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๖ ปีมะเส็ง

ทรงศึกษาปริยัติธรรม

พ.ศ. ๒๔๕๕ ศึกษาภาษาบาลี และนักธรรม ในสำนักเรียนวัดพระเชตุพน กับพระศากยบุตติยวงศ์ (สมเด็จพระวันรัต เผื่อน ป. ๙) และพระมหาปี วสุตฺตโม

พ.ศ. ๒๔๕๖ สอบได้นักธรรมชั้นตรี

พ.ศ. ๒๔๕๘ พระชนม์ ๒๐ พรรษา สอบได้เปรียญธรรม ๓ ประโยค ขณะทรงเป็นสามเณร และได้เข้ารับพระราชทานประกาศนียบัตรและพัดยศเปรียญจากพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า เจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๖ ณ พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย

พ.ศ. ๒๔๖๒ สอบได้นักธรรมชั้นโท

พ.ศ. ๒๔๖๓ สอบได้เปรียญธรรม ๔ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๖๖ สอบได้เปรียญธรรม ๕ ประโยค

พ.ศ. ๒๔๗๐ สอบได้เปรียญธรรม ๖ ประโยค

ทรงศึกษาภาษาต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๖๒ พระชนม์ ๒๕ พรรษา อุปสมบทได้ ๓ พรรษา ทรงศึกษาภาษาอังกฤษกับหลวงประสานบรรณวิทย์ ตลาดนางเลิ้ง ศึกษาภาษาจีนกับนายกมล มลิทอง

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ในพระอาราม

พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นครูสอนบาลีไวยากรณ์

พ.ศ. ๒๔๖๗ เป็นครูสอนชั้นธรรมบท กอง ๑ - ๒ และชั้นธรรมบท กอง ๓ ซึ่งเป็นชั้นประโยค ๓ จนถึง พ.ศ. ๒๔๘๗ นับเวลาเป็นครู ๒๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๘๔ เป็นผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

พ.ศ. ๒๔๘๖ เป็นเจ้าคณะเหนือ วัดพระเชตุพน

พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นผู้อำนวยการเทศน์ปุจฉาวิสัชนา

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ทางคณะสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๘๔ วันที่ ๔ ธันวาคม เป็นพระคณาจารย์เอกทางเทศนา

พ.ศ. ๒๔๘๖ วันที่ ๑๓ มีนาคม เป็นเจ้าคณะตรวจการภาคบูรพา (สมุทรปราการ ฉะเชิงเทรา ชลบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด)

พ.ศ. ๒๔๘๖ วันที่ ๓ กันยายน เป็นเจ้าคณะตรวจการภาค ๒ (อยุธยา อ่างทอง สระบุรี ลพบุรี สิงห์บุรี ชัยนาท อุทัยธานี นครสวรรค์ พิจิตร กำแพงเพชร สุพรรณบุรี) เป็นกรรมการสังคายนาพระธรรมวินัย

พ.ศ. ๒๔๘๗ เป็นพระอุปัชฌาย์

พ.ศ. ๒๔๘๘ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน เป็นสมาชิกสังฆสภา

พ.ศ. ๒๔๙๐ วันที่ ๙ มีนาคม เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน

พ.ศ. ๒๔๙๑ วันที่ ๖ มีนาคม เป็นสังฆมนตรี (สมัยที่ ๑)
วันที่ ๑๘ มิถุนายน เป็นเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน
วันที่ ๓๑ สิงหาคม เป็นกรรมการและเลขาธิการ
กรรมการสังฆาณัติระเบียบพระคณาธิการ (ก.ส.พ.)

พ.ศ. ๒๔๙๒ วันที่ ๑๗ พฤษภาคม เป็นเจ้าคณะตรวจการภาค ๒ (สมุทรปราการ สมุทรสาคร สมุทรสงคราม ฉะเชิงเทรา ชลบุรี นครนายก ปราจีนบุรี ระยอง จันทบุรี ตราด)

พ.ศ. ๒๔๙๓ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม เป็นสังฆมนตรี (สมัยที่ ๒)

พ.ศ. ๒๔๙๔ วันที่ ๑๑ มิถุนายน เป็นสังฆมนตรี (สมัยที่ ๓)

พ.ศ. ๒๔๙๔ วันที่ ๒๔ กรกฎาคม เป็นสังฆมนตรีและสังฆมนตรีสั่งการแทนสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ (สมัยที่ ๔)

พ.ศ. ๒๔๙๔ วันที่ ๕ ตุลาคม เป็นเจ้าคณะตรวจการภาค ๗ (สมุทรสาคร สมุทรสงคราม นครปฐม สุพรรณบุรี ราชบุรี กาญจนบุรี เพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์)

พ.ศ. ๒๔๙๘ วันที่ ๒๓ กรกฎาคม เป็นสังฆมนตรีและสังฆมนตรี สั่งการแทนสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ (สมัยที่ ๕)

พ.ศ. ๒๔๙๙ วันที่ ๒ พฤศจิกายน เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การสาธารณูปการ (สมัยที่ ๕)

พ.ศ. ๒๕๐๐ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน เป็นกรรมการ ก.ส.พ.

พ.ศ. ๒๕๐๒-๒๕๐๘ เป็นผู้รักษาการแทนเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ เขตภาษีเจริญ

พ.ศ. ๒๕๐๓ วันที่ ๑๒ มกราคม เป็นสังฆมนตรีว่าการองค์การเผยแผ่ (สมัยที่ ๖)

พ.ศ. ๒๕๐๔ วันที่ ๓๑ ตุลาคม เป็นกรรมการพิจารณาหลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรม แผนกบาลี

พ.ศ. ๒๕๐๖ วันที่ ๑ มกราคม เป็นกรรมการมหาเถรสมาคม
วันที่ ๒๙ มกราคม เป็นกรรมการพิจารณาร่างหลักสูตรพระปริยัติธรรม แผนกบาลี เปรียญตรี โท เอก

พ.ศ. ๒๕๐๖-๒๕๐๗ เป็นผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดโสธรวราราม จังหวัดฉะเชิงเทรา

พ.ศ. ๒๕๐๘ วันที่ ๒๐ สิงหาคม เป็นเจ้าคณะใหญ่หนกลาง และรักษาการในตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่หนตะวันออก หนเหนือ และหนใต้

พ.ศ. ๒๕๐๙ วันที่ ๑๕ มกราคม เป็นแม่กองงานพระธรรมทูต

พ.ศ. ๒๕๑๐ วันที่ ๑๐ - ๒๐ กุมภาพันธ์ เป็นผู้ปฏิบัติหน้าที่แทนสมเด็จพระสังฆราช

พ.ศ. ๒๕๑๕ วันที่ ๑๙ มีนาคม เป็นเจ้าคณะนครหลวงกรุงเทพธนบุรี

พ.ศ. ๒๕๑๕ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ในคณะมหานิกาย

พ.ศ. ๒๔๙๐ เป็นกรรมการสภามหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นประธานกรรมการเจ้าคณะตรวจการภาค (ก.จ.ภ.)

พ.ศ. ๒๕๐๐ เป็นกรรมการอุปถัมภ์กิตติมศักดิ์ มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๑๖ วันที่ ๒๗ มีนาคม ตั้งสมัชชามหาคณิสสร และเป็นประธานสมัชชามหาคณิสสร

ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่ศาสนกิจพิเศษ

พ.ศ. ๒๔๘๓ เป็นกรรมการแปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย แผนกพระวินัย

พ.ศ. ๒๔๙๒ เป็นสภานายกสภาพระธรรมกถึก

พ.ศ. ๒๔๙๔ เป็นอนุกรรมการอบรมศีลธรรมและวัฒนธรรมแก่ข้าราชการและประชาชน (ก.อ.ช.)

พ.ศ. ๒๔๙๖ เป็นประธานกรรมการสงฆ์แห่งโรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๔๙๗
- เป็นประธานทอดผ้าป่าวันโรงพยาบาลสงฆ์ โดยทรงริเริ่มในนามสภาพระธรรมกถึก
- เป็นกรรมการวิทยุกระจายเสียงวันธรรมสวนะ

พ.ศ. ๒๔๙๘ เป็นที่ปรึกษาคณะกรรมการทำนุบำรุงโรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๐๑ เป็นประธานกรรมการปรับปรุงตลาดเฉลิมโลก

พ.ศ. ๒๕๐๘ เป็นกรรมการมูลนิธิโรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นประธานจิตตภาวันวิทยาลัย

เสด็จไปทรงบำเพ็ญศาสนกิจในต่างประเทศ

พ.ศ. ๒๔๙๗
- ประชุมฉัฏฐสังคายนา ประเทศพม่า
- สังเกตการณ์พระศาสนา ประเทศกัมพูชา

พ.ศ. ๒๔๙๙ งานฉลองพุทธชยันตี (๒๕ ศตวรรษ) ประเทศศรีลังกานมัสการสังเวชนียสถาน ประเทศอินเดีย และแวะประเทศ สิงคโปร์

พ.ศ. ๒๕๐๒ พิธีเปิดวัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย

พ.ศ. ๒๕๐๕ ตั้งผู้ปกครองวัดเชตวัน กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย

พ.ศ. ๒๕๐๖ เยี่ยมวัดไทยในรัฐเคดาห์ ปีนัง ประเทศมาเลเซีย และประเทศสิงคโปร์

พ.ศ. ๒๕๐๙ - เป็นประธานผูกพัทธสีมา วัดไทยพุทธคยา ประเทศอินเดีย และสังเกตการณ์พระพุทธศาสนาประเทศเนปาล
- ตั้งเจ้าอาวาสวัดเชตวัน กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย

พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นประธานผูกพัทธสีมาวัดเชตวัน กรุงกัวลาลัมเปอร์ ประเทศมาเลเซีย

พ.ศ. ๒๕๑๑ - งานพระราชทานเพลิงศพ พระนิโครธธรรมธาดา ประเทศมาเลเซีย
- เยี่ยมวัดพุทธปทีป กรุงลอนดอน ประเทศอังกฤษ และเสด็จประเทศเนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส เบลเยี่ยม ลักเซมเบอร์กเยอรมนี สวิตเซอร์แลนด์ และอิตาลี

พ.ศ. ๒๕๑๓ เป็นผู้แทนคณะสงฆ์แห่งประเทศไทย ในงานถวายพระเพลิงศพสมเด็จพระสังฆราช ประเทศกัมพูชา

พ.ศ. ๒๕๑๕ เยือนประเทศสหรัฐอเมริกา ตามคำอาราธนาของรัฐบาลอเมริกัน เยือนสำนักวาติกัน กรุงโรม ตามคำอาราธนาของสมเด็จพระสันตปาปา ประมุขแห่งศาสนาคาทอลิกและเยี่ยมวัดพุทธปทีป ประเทศอังกฤษ ผ่านไปเนเธอร์แลนด์ ฝรั่งเศส เยอรมนี สวิตเซอร์แลนด์ และสเปน

การก่อสร้างปฏิสังขรณ์

๑. ตั้งแต่ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนเป็นต้นมา การก่อสร้างปฏิสังขรณ์ในพระอาราม สิ้นเงินประมาณ ๒๐ ล้านบาท

๒. พิพิธภัณฑ์สมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ วัดสุวรรณภูมิ อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี

๓. โรงพยาบาลสมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี

๔. ตึกสันติวัน โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ โดยทุนส่วนพระองค์ และผู้ที่ถวายในคราวเสด็จเข้ารับการผ่าตัด เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๖ รวมเป็นเงิน ๔๐๘,๒๐๐ บาท และยังทรงบริจาคสมทบสร้างตึกศัลยกรรม โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท เครื่องทำความเย็นตึกกายภาพบำบัด จำนวน ๕๐,๐๐๐ บาท ทุนค่าอาหาร จำนวน ๓๐,๐๐๐ บาท ทุนตึกจงกลนีวัฒนวงศ์ จำนวน ๒๐,๐๐๐ บาท

๕. โรงเรียนสมเด็จพระวันรัต ตลาดสามชุก อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

๖. หอสมเด็จ วัดวิมลโภคาราม อำเภอสามชุก จังหวัดสุพรรณบุรี

๗. ได้รับพระกรุณาโปรดให้เป็นประธานสร้างโรงเรียนสงเคราะห์เด็กอนาถา วัดศรีจันทร์ประดิษฐ์ จังหวัดสมุทรปราการ และวัดป่าไก่ วัดสันติการาม จังหวัดราชบุรี

ทรงบริจาคและริเริ่มมูลนิธิ

พ.ศ. ๒๔๙๒ ศึกษานิธิวัดพระเชตุพน

พ.ศ. ๒๕๐๕ มูลนิธิ "ทุนพระพุทธยอดฟ้า" ในพระบรมราชูปถัมภ์ (๑๙,๐๔๑,๒๒๖.๖๒ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๐ เป็นประธานมูลนิธิอภิธรรมมหาธาตุวิทยาลัย

พ.ศ. ๒๕๑๒ มูลนิธิสมเด็จพระพุทธโคดม วัดไผ่โรงวัว อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี โดยรับพระราชทานทุนของนางละมุน บุรกรรมโกวิท จำนวน ๑๐๐,๐๐๐ บาท (๑๖๓,๓๗๖.๕๗ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๕ มูลนิธิโรงพยาบาลสมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ อำเภอสองพี่น้อง จังหวัดสุพรรณบุรี (๑๒,๐๐๐.๐๐ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๖ มูลนิธิศูนย์โภชนาการช่วยเหลือเด็กก่อนวัยเรียน อำเภอหางน้ำสาคร จังหวัดชัยนาท โดยทุนทรงบริจาค และของ

พระภิกษุ พล.ต.ท. ชุมพล โลหะชาละ อีก ๑๐๐,๐๐๐ บาท (๑๒๕,๙๐๐.๐๐ บาท)

พ.ศ. ๒๕๑๖ มูลนิธิห้องสมุดสันติวัน วัดพระเชตุพน (๑๖๙,๕๐๐.๐๐ บาท)

งานพระนิพนธ์ "สันติวัน" และ "ศรีวัน"

นอกจากทรงแต่งและเรียบเรียงพระธรรมเทศนาแล้ว โดยที่ทรงสนใจในการประพันธ์มาตั้งแต่ยังทรงเป็นสามเณร โปรดการอ่านหนังสือและสะสมหนังสือต่างๆ ทั้งเคยทรงเขียนบทความเกี่ยวกับวันสำคัญทางพระพุทธศาสนา ลงพิมพ์ในหนังสือพิมพ์เดลิเมล์ในพระนามว่า "ป. ปุณฺณสิริ" ยังทรงนิพนธ์หนังสืออีก ๒๐ กว่าเรื่อง ประเภทวิชาการ เมื่อทรงเป็นเลขาธิการ ก.ส.พ. ได้ทรงรวบรวมระเบียบข้อบังคับคณะสงฆ์พิมพ์เป็นเล่ม ชื่อประมวลอาณัติคณะสงฆ์ ประเภทสารคดีบันทึกการเสด็จไปยังที่ต่างๆ คือสู่เมืองอนัตตา พุทธชยันตี เดีย - ปาล สู่สำนักวาติกันและนิกสัน และพระนิพนธ์เรื่องสุดท้าย คือบ่อเกิดแห่งกุศลคือโรงพยาบาล ประเภทธรรมนิกาย เช่น จดหมายสองพี่น้อง สันติวัน พรสวรรค์ หนี้กรรมหนี้เวร ไอ้ตี๋ดงอารยะ เกียรติกานดา คุณนายชั้นเอก ความจริงที่มองเห็น ความดีที่น่าสรรเสริญ อภินิหารอาจารย์แก้ว จรัมบุญ กรรมสมกรรม ในพระนามสันติวันหรือศรีวัน นอกจากนี้ ยังได้ทรงเขียนเป็นบทความต่างๆ อีกมาก

การบริหารการคณะสงฆ์

ทรงบริหารการคณะสงฆ์ในตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน ผู้รักษาการเจ้าอาวาสวัดปากน้ำ วัดโสธรวราราม และในตำแหน่งเจ้าคณะพระสังฆาธิการปรากฏเป็นที่ประจักษ์ตามประกาศสถาปนาสมณศักดิ์นั้นแล้ว นอกจากนี้ยังทรงวิตกถึงวัดที่เป็นพระอารามหลวง ซึ่งชำรุดทรุดโทรมเป็นจำนวนมาก ทรงปรารภในที่ประชุมพระสังฆาธิการของกรุงเทพฯ มีพระประสงค์จะให้วัดเป็นระเบียบเรียบร้อย เช่นสร้างกำแพงวัดหรือรั้วกั้นเขตวัด เมื่อทรงทุเลาจากการประชวรคราวแรกได้เสด็จไปตรวจเยี่ยมวัดราชโอรสาราม และวัดชัยพฤกษมาลา ที่ได้ทรงตั้งพระเถระไปเป็นเจ้าอาวาส ในขณะประชวรก็ยังมีพระบัญชาให้พระเถระผู้ใหญ่ออกตรวจเยี่ยมวัดแทนพระองค์

ส่วนในตำแหน่ง สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ทรงมีเวลาน้อยทั้งยังต้องรักษาพระองค์อีกเป็นส่วนมาก ถึงอย่างนั้น ก็ยังทรงมีพระดำริในการคณะสงฆ์หลายประการ โดยมุ่งประโยชน์สุขและความเจริญแก่ประชาชน ทั้งยังทรงมอบความเป็นอิสระในการบริหารคณะ เช่น เมื่อจะทรงแต่งตั้งกรรมการมหาเถรสมาคมในส่วนคณะมหานิกาย ก็ทรงประชุมหารือกับพระเถระในฝ่ายมหานิกาย ในฝ่ายคณะธรรมยุติ ก็ทรงหารือกับพระเถระในคณะธรรมยุติก่อน

อนึ่ง ทรงดำริถึงพระภิกษุที่ได้บำเพ็ญสาธารณประโยชน์ ซึ่งได้รับการยกย่องขึ้นเป็นพระครูประทวน จึงทรงขออนุมัติต่อมหาเถรสมาคม ให้สร้างพัดขึ้นถวายเป็นเกียรติยศ

พระเกียรติคุณพิเศษ

สมเด็จพระสังฆราชทรงเจริญอยู่ในพรหมวิหารธรรม ทรงเป็นครุฐานียอภิปูชนียบุคคล เป็นที่รักที่เคารพบูชาสักการะอย่างยิ่งแห่งปวงชนทั้งบรรพชิตและคฤหัสถ์ ทรงได้รับยกย่องพระเกียรติคุณเป็นอย่างสูง มีพระนามเป็นพิเศษว่า “สมเด็จป๋า” พระเครื่องและเหรียญพระรูป ที่ทรงสร้างขึ้นในวาระต่างๆ หรือที่มีผู้มาขออนุญาตพิมพ์ เป็นที่ระลึกในงานกุศล ปรากฏว่าเป็นที่นิยมกันมาก ดังนี้

๑. พระเครื่อง “สมเด็จแสน” ทรงพิมพ์พระองค์เองเป็นปฐมฤกษ์ มีจำนวน ๑๗๐,๐๐๐ องค์ แจกในงานบำเพ็ญพระกุศลพระชนม์ ๗๒ พรรษา

๒. พระกริ่ง “สมเด็จฟ้าลั่น” และ “สมเด็จฟ้าแจ้ง” (ธรรมจารี) ทรงเททองหล่อในวันคล้ายวันประสูติ พ.ศ. ๒๕๑๕-๒๕๑๖ จำนวน ๑,๗๐๐ องค์

๓. เหรียญพระรูป “เหรียญ ๖๐” “เหรียญ ๗๒” “สมเด็จรอบโลก” “เหรียญทรงฉัตร” ทั้งหมดพิมพ์ประมาณหกแสนเหรียญ

๔. วัด ส่วนราชการ องค์การกุศล ที่ทรงโปรดอนุญาตให้พิมพ์เหรียญพระรูป เท่าที่รวบรวมได้ ๕๕ แบบพิมพ์ จำนวนประมาณหนึ่งล้านเหรียญ

๕. เหรียญพระรูปเหรียญสุดท้าย “สมเด็จเพิ่มบารมี” เป็นที่ระลึกในวันครบปีสถาปนา จำนวนหนึ่งแสนเหรียญ

พระสมณศักดิ์

พ.ศ. ๒๔๘๔ วันที่ ๑ มีนาคม พระชนม์ ๔๕ พรรษา ๒๔ เป็นพระราชาคณะชั้นสามัญที่ **พระอมรเวที**

พ.ศ. ๒๔๘๙ วันที่ ๑ มีนาคม พระชนม์ ๕๐ พรรษา ๒๙ เป็นพระราชาคณะชั้นราช ที่ **พระราชสุธี ปรีชามณฑ์ ปริยัติโกศล ยติคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๔๙๐ วันที่ ๘ มิถุนายน พระชนม์ ๕๑ พรรษา ๓๐ เป็นพระราชาคณะชั้นเทพที่ **พระเทพเวที ตรีปิฎกคุณ สุนทรธรรมภูษิต ยติคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๔๙๑ วันที่ ๕ ธันวาคม พระชนม์ ๕๒ พรรษา ๓๑ เป็นพระราชาคณะชั้นธรรม ที่ **พระธรรมดิลก ศากยปุตติยนายก ตรีปิฎกบัณฑิต ยติคณิศร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๔๙๙ วันที่ ๕ ธันวาคม พระชนม์ ๖๐ พรรษา ๓๙ เป็นรองสมเด็จพระราชาคณะ ที่ **พระธรรมวโรดม บรมญาณอดุล สุนทรนายก ตรีปิฎกคุณาลังการวิภูสิต สุทธิกิจสาทร มหาคณิสสร บวรสังฆาราม คามวาสี**

พ.ศ. ๒๕๐๔ วันที่ ๕ ธันวาคม พระชนม์ ๖๕ พรรษา ๔๔ ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระวันรัต ปริยัติพิพัฒนพงศ์ วิสุทธิสงฆปริณายก ตรีปิฎกโกศล วิมลคัมภีรญาณสุนทร มหาคณปธานาดิศร บวรสังฆาราม คามวาสี อรัญญวาสี**

พ.ศ. ๒๕๑๕ วันที่ ๒๑ กรกฎาคม พระชนม์ ๗๖ พรรษา ๕๕ ได้รับสถาปนาเป็น**สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก องค์ที่ ๑๗ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์**

การประชวร

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๒ ประชวรหนักเป็นโรคเกี่ยวกับลำไส้ วันที่ ๒๙ มีนาคม ๒๔๙๙ ทรงประสบอุบัติเหตุรถยนต์ที่ประทับหลบรถโดยสาร ตกลงไปค้างที่คลองข้างวัดศรีสำราญ ถนนเพชรเกษม ทรงบาดเจ็บเล็กน้อย ประทับรักษาพยาบาล ณ โรงพยาบาลสงฆ์

พ.ศ. ๒๕๐๒ เสด็จประทับรักษาพระองค์ ณ โรงพยาบาลสงฆ์โดยปกติ เมื่อประชวร พ.ท.นิตย์ เวชชวิศิษฐ์ เป็นผู้ถวายการรักษาเป็นประจำ

พ.ศ. ๒๕๑๐ แพทย์ตรวจพบว่าเป็นโรคเบาหวาน ทรงได้รับการรักษาจากนายแพทย์ปราโมทย์ ศรศรีวิชัย แห่งเทศบาลกรุงเทพฯ

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงทราบ จึงทรงพระกรุณาโปรดให้แพทย์หญิงคุณหญิงศรีจิตรา บุนนาค ผู้เชี่ยวชาญโรคเบาหวาน แห่งโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ และนายแพทย์สิโรตม์ บุนนาค เป็นแพทย์ถวายการรักษาพยาบาลประจำพระองค์ ตั้งแต่วันที่ ๖ ธันวาคม ๒๕๑๐ และได้เสด็จไปประทับ ณ ตึกจงกลนีวัฒนวงศ์ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ เพื่อทรงรับการตรวจเป็นประจำทุกๆ ปี เมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๕ ก่อนเสด็จไปต่างประเทศ ก็ทรงได้รับการตรวจพระอาการทั่วไป

ต้นเดือนกันยายน พ.ศ. ๒๕๑๕ ได้เสด็จไปรับการตรวจพระอาการ เมื่อตรวจเอกซเรย์ ปรากฏว่าพระปัปผาสะ (ปอด) ข้างซ้ายผิดปกติ จึงต้องเสด็จไปประทับ ณ ตึกจงกลนีฯ เพื่อให้คณะแพทย์ตรวจพระอาการโดยละเอียด คณะแพทย์พบว่า ปอดข้างซ้ายเป็นเนื้องอก (มะเร็ง) จำต้องรักษาโดยการผ่าตัดโดยด่วน เมื่อความได้ทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คณะแพทย์ถวายการรักษา ในทางที่เห็นว่าดีและปลอดภัยมากที่สุด

คณะแพทย์ได้ถวายการผ่าตัดเมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๕ หลังจากถวายการผ่าตัดแล้ว พระอาการดีขึ้นโดยลำดับ จนเสด็จกลับวัดได้ เมื่อวันที่ ๑๑ พฤศจิกายน ๒๕๑๕ คณะแพทย์ได้ถวายคำแนะนำให้ทรงพักรักษาพระองค์อีกสามเดือน ตลอดเวลาที่พักอยู่นั้น โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ได้จัดบุรุษพยาบาลและ

เจ้าหน้าที่กายภาพบำบัด มาเฝ้าปฏิบัติและถวายการรักษาเป็นประจำ จนเสด็จประชุมมหาเถรสมาคม และเสด็จไปกิจนิมนต์ได้

ครั้นเดือนสิงหาคม ๒๕๑๖ ทรงมีพระอาการผิดปกติ แพทย์ประจำพระองค์ ได้มาถวายการตรวจและถวายยา วันที่ ๒ กันยายน ๒๕๑๖ ทรงรู้สึกพระองค์ว่า ความจำเสื่อมผิดปกติไปมาก หลังจากที่เสด็จไปแสดงพระธรรมเทศนาถึงกับรับสั่งว่า ต่อไปคงจะเทศน์ไม่ได้อีกแล้ว ความจำไม่ดี แพทย์ประจำพระองค์ได้กราบทูลอาราธนาให้เสด็จไปประทับ ณ โรงพยาบาลเพื่อตรวจพระอาการ ทรงกำหนดเสด็จไปวันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๑๖ วันขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๐ หลังจากทรงทำอุโบสถสังฆกรรมแล้ว

คณะแพทย์ได้ตรวจพระอาการ ปรากฏว่า โรคมะเร็งขึ้นสมองด้านซ้าย จึงทำให้พระวรกายทางซีกขวาอ่อน เคลื่อนไหวไม่ได้ ครั้นเมื่อถวายการรักษาทางยาและฉายรังสีโคบอลท์พระอาการดีขึ้นจนพระหัตถ์ข้างขวาเคลื่อนไหวได้และทรงอักษรได้บ้าง

วันที่ ๙ ตุลาคม ๒๕๑๖ ประชวรพระวาโย ต้องเชิญเสด็จประทับห้องฉุกเฉินตั้งแต่นั้นมา พระอาการก็มีแต่ทรงกับทรุด วันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ มีพระโลหิตออกจากกระเพาะอาหาร คณะแพทย์ต้องถวายการผ่าตัด เมื่อเวลา ๒๓.๐๐ น. หลังจากนั้น พระอาการดีขึ้นเล็กน้อย วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ พระอาการน่าวิตก วันที่ ๑๙ พฤศจิกายน เวลา ๒๐.๐๐ น. พระอาการทรุดหนักลง ต่อแต่นั้นมาพระอาการมีแต่ทรุดลง เป็นลำดับ และสิ้นพระชนม์เมื่อวันที่ ๗ ธันวาคม ๒๕๑๖ เวลา ๒๒.๒๕ น. โดยมีคณะแพทย์ พยาบาล และนายแพทย์อุดม โปษะกฤษณะ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงสาธารณสุข พร้อมด้วย พระเถรานุเถระ ศิษยานุศิษย์ เฝ้าพระอาการอยู่ตลอดเวลา

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ได้พระราชทานพระบรมราชูปถัมภ์ ในการรักษาพยาบาลตลอดมา และมีคณะแพทย์กราบบังคมทูลถวายรายงานการประชวรให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ทุกระยะ ตั้งแต่ยังทรงสมณศักดิ์ ที่ สมเด็จพระวันรัต ตราบจนกระทั่งสิ้นพระชนม์

ในระหว่างประชวร สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ได้โปรดให้เชิญเครื่องเสวยมาถวายหลายครั้ง

ในการประชวรครั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ ทรงห่วงใยเป็นอย่างยิ่ง แม้คณะแพทย์จะได้กราบบังคมทูลถวายรายงานให้ทรงทราบฝ่าละอองธุลีพระบาททุกระยะแล้วก็ดี ก็ยังมีพระราชหฤทัยกังวลถึง ได้ทรงพระมหากรุณาเสด็จเยี่ยม ดังนี้

วันที่ ๑๕ กันยายน ๒๕๑๖ เวลา ๑๖.๔๕ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๒๕ นาที

วันที่ ๓ ตุลาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๗.๒๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๕ นาที

วันที่ ๑๗ ตุลาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๒.๒๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้าฯ ทั้งสองพระองค์เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๑ ชั่วโมง

วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ๒๕๑๖ เวลา ๑๗.๒๐ น. สมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินเยี่ยมประมาณ ๔๐ นาที

อนึ่ง พระบรมวงศานุวงศ์ นายกรัฐมนตรี รัฐมนตรี ข้าราชการ พ่อค้า ประชาชน ศิษยานุศิษย์ อุบาสกอุบาสิกา และฝ่ายคณะสงฆ์ มีกรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าคณะพระสังฆาธิการ พระเถรานุเถระ พระภิกษุสามเณร ทั้งในกรุงเทพฯ และจังหวัดต่างๆ ตลอดทั้งพระประยูรญาติ ได้มาเฝ้าเยี่ยม และสวดมนต์ถวายพระพรทุกๆ วัน นอกจากนั้น ผู้ที่มาเฝ้าเยี่ยมได้เป็นบางครั้งบางคราว หรือไม่สามารถจะมาได้ ก็ได้ส่งข่าวสวดมนต์ น้อมถวายพระพร ขอให้ทรงหายประชวรเป็นจำนวนมากแห่งด้วยกัน

ตั้งแต่เสด็จไปประทับเพื่อรับการรักษาพยาบาลเมื่อ พ.ศ. ๒๕๑๐ จนถึงสิ้นพระชนม์ สภากาชาดไทย มีอุปนายก เลขาธิการ และเจ้าหน้าที่ฝ่ายโรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ มีผู้อำนวยการ คณะแพทย พยาบาล พร้อมทั้งเจ้าหน้าที่ทุกฝ่าย ได้ถวายอุปการะอำนวยความสะดวกทุกประการ

สิ้นพระชนม์

โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ได้มีแถลงการณ์แจ้งข่าวพระอาการตลอดมาทุกระยะแถลงการณ์ในการสิ้นพระชนม์ดังนี้

"สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก เสด็จเข้ารับการรักษา ณ โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์ ตั้งแต่วันที่ ๑๒ กันยายน ๒๕๑๖ ด้วยพระอาการเวียนพระเศียร ความจำทรงเสื่อมลง พระวรกายทางซีกขวาอ่อนเคลื่อนไหวไม่ได้ คณะแพทย์ลงความเห็นว่า พระอาการทั่วไปทั้งหมด เนื่องมาจากการที่พระองค์ทรงประชวรเป็นเนื้องอกในปอดข้างซ้าย ซึ่งคณะแพทย์ได้ถวายการผ่าตัด เมื่อวันที่ ๒ ตุลาคม ๒๕๑๕ และต่อมาได้กระจายไปที่สมอง คณะแพทย์ได้ถวายการรักษาด้วยรังสีโคบอลท์ พระอาการดีขึ้นบ้าง

ต่อมาวันที่ ๑๔ ตุลาคม ๒๕๑๖ มีพระโรคแทรก คือ มีพระโลหิตออกจากกระเพาะอาหาร คณะแพทย์ได้ถวายการผ่าตัดเพื่อระงับมิให้สูญเสียพระโลหิตทางลำไส้อีก และถวายการผ่าตัดเพื่อมิให้มีพระอาการขึ้นอีก นับตั้งแต่วันที่ ๑๘ ตุลาคม ๒๕๑๖ เป็นต้นมา พระอาการทางสมองมากขึ้น จนครึ่งพระวรกายซีกขวาเคลื่อนไหวไม่ได้ ทรงมีพระอาการไข้ขึ้นสูงตลอดมา ปอดบวม มีพระอาการทั่วไปอ่อนเพลียลงตามลำดับ ในที่สุดสิ้นพระชนม์ลงเมื่อวันศุกร์ที่ ๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๑๖ เวลา ๒๒.๒๕ น. ด้วย พระอาการอันสงบ

คณะแพทย์ได้พยายามเยียวยาถวายการรักษาพระองค์อย่างสุดความสามารถจนถึงสิ้นพระชนม์ ในตอนกลางคืน วันสิ้นพระชนม์ มีพระสงฆ์เฝ้าเยี่ยมพระอาการประมาณ ๓๐๐ รูป คฤหัสถ์ประมาณ ๒๐๐ คน"

การพระศพ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดการพระศพพระเกียรติยศตามพระราชประเพณีทุกประการ วันที่ ๘ ธันวาคม ๒๕๑๖ เวลา ๑๖.๐๐ น. พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินีนาถ เสด็จพระราชดำเนินมาถวายน้ำสรงพระศพ ณ ตึกกวี เหวียนระวี แล้วทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เชิญพระโกศประดิษฐานเหนือชั้นแว่นฟ้าประกอบพระลองกุดั่นใหญ่ แวดล้อมด้วยเครื่อง

ประดับ พระเกียรติยศ ณ หอประชุมสงฆ์ วัดพระเชตุพน และทรงพระกรุณา โปรดเกล้าฯ ให้มีพระพิธีธรรมสวดพระอภิธรรมทั้งกลางวัน กลางคืน รับพระราชทานฉันเช้าวันละ ๘ รูป เพลวันละ ๔ รูป กำหนด ๗ วัน ทั้งได้เสด็จพระราชดำเนินมาทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุประทานถวาย เมื่อครบ ๗ วัน ๕๐ วัน และ ๑๐๐ วัน ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กำหนดการพระราชกุศลออกพระเมรุ และพระราชทานเพลิง วันที่ ๒๒ - ๒๓ - ๒๔ เมษายน ๒๕๑๗

ในการบำเพ็ญกุศลถวายพระศพนี้ มหาเถรสมาคม คณะสงฆ์ ทั้งในกรุงเทพฯ และจังหวัดต่างๆ ทั่วทุกภาค คณะรัฐบาล กระทรวง ทบวง กรม สมาคมพ่อค้า ประชาชน ศิษยานุศิษย์ คณะสงฆ์จีน คณะสงฆ์ญวน สมาคมคาทอลิกแห่งประเทศไทย สมาคมศรีคุรุสิงห์สภา ฮินดูสมาส ฮินดูธรรมสภา และในต่างประเทศก็มีพระภิกษุสงฆ์พร้อมด้วยพุทธบริษัทจากฮ่องกง สิงคโปร์ มาเลเซีย ได้โดยเสด็จพระราชกุศลมาจนถึงวันพระราชทานเพลิงศพ

สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ สมเด็จพระสังฆราช ทรงดำรงตำแหน่งเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน องค์ที่ ๑๑ เป็นเวลา ๒๖ ปี ๘ เดือน ๓๐ วัน ทรงดำรงตำแหน่ง สมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗ เป็นเวลา ๑ ปี ๔ เดือน ๑๘ วัน สิริพระชนมายุ ๗๗ พรรษา

พระราชทานเพลิงศพ ณ พระเมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส เมื่อวันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๕๑๗

สารบัญ

คำชี้แจงของผู้เขียน

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ เว้นว่างจากการบูรณปฏิสังขรณ์กว่า ๓๐ ปี พระอารามเริ่มชำรุดทรุดโทรม เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ เพื่อถวายผ้าพระกฐิน เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ได้ทอดพระเนตรเห็นวัดพระเชตุพนชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ทั้งพระอาราม การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในครั้งนี้ นอกจากทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามแล้ว ยังทรงก่อสร้างเพิ่มเติมหลายอย่าง คือขยายเขตพระอารามออกไปทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือตลอดที่ซึ่งเคยเป็นวังของกรมหลวงนรินทรเทวีอยู่ก่อนแล้ว สร้างวิหารพระนอนขึ้นในที่นั้น กุฎิพระสงฆ์เดิมเป็นเครื่องไม้รื้อสร้างเป็นกุฎิตึกทั้งพระอาราม และบูรณปฏิสังขรณ์สิ่งอื่นๆ อีกมาก

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ครั้งใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ นั้น ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๓ หลายรายการด้วยกัน โดยเฉพาะจดหมายเหตุเกี่ยวกับหมายรับสั่งและบัญชีให้ขุนนางหัวเมืองจัดเกณฑ์และส่งวัสดุก่อสร้างต่างๆ เช่น ไม้ยาง แผ่นศิลา ฯลฯ เข้ามาถวายเพื่อใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการเกณฑ์เลก หรือไพร่ประจำหมวดกรมกองต่างๆ มาเป็นแรงงานในการปฏิสังขรณ์รวมทั้งในการงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวัดพระเชตุพนด้วย เช่น การเกณฑ์เลก (ไพร่) สานกระจาด เป็นต้น

หลักฐานสำคัญที่แสดงรายละเอียดของการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ ๓ คือ ๑. โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ๒. จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และ ๓. โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียติปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งแสดงให้เห็นถึงกระบวนการในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้เป็นอย่างดี

เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้จัดแบ่งเป็น ๕ บท คือ **บทที่ ๑ ปฐมเหตุแห่งการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ บทที่ ๒ การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน**

สมัยรัชกาลที่ ๓ ในหลักฐานวรรณคดีและจารึก ได้แก่ โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์: หลักฐานการจัดแบ่งหน้าที่การรับผิดชอบในการก่อสร้างวัดพระเชตุพน จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส **บทที่ ๓ รายละเอียดการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ ๓ จากหลักฐานในวรรณคดีและจารึก** กล่าวถึงรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์ตามที่ปรากฏในหลักฐานต่างๆ ตามลำดับ **บทที่ ๔ นายช่างวัดโพธิ์: ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓** กล่าวถึงพระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระประวัติของแม่กองกำกับการปฏิสังขรณ์ ประวัติของผู้อำนวยการปฏิสังขรณ์ นายด้านในการปฏิสังขรณ์ ช่างและผู้ตรวจงานการปฏิสังขรณ์ และ**บทที่ ๕ เป็นบทสรุป**

หนังสือเล่มนี้จะสำเร็จมิได้ หากมิได้รับความกรุณาจากหลายท่าน ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณพระราชเวที (สุรพล ชิตญาโณ ป.ธ.๙) เจ้าคณะภาค ๑๒ ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน กราบขอบพระคุณบิดา มารดา ของผู้เขียนที่ทำให้ผู้เขียนมีวันนี้ ขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร. ปีเตอร์ สกิลลิ่ง (Peter Skilling) แห่งมูลนิธิอนุรักษ์คัมภีร์โบราณ และศาสตราจารย์ ดร.โอลิวิเยร์ (Olivier de BERNON) แห่งสำนักฝรั่งเศสปลายบูรพาทิศ (EFEO) ที่กรุณาให้คำปรึกษาอันทรงค่าแก่ผู้วิจัยอยู่เสมอ ขอขอบคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์นวรัตน์ ภักดีคำ ที่เข้าใจการทำงานวิชาการได้ช่วยอ่านร่างงานวิจัยนี้โดยไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยาก ทั้งยังคอยช่วยรับภาระอื่นๆ และจะช่วยกันทำงานวิชาการด้วยกันต่อไป รวมทั้งศรมน ภักดีคำ และศมนนท์ ภักดีคำ ที่ได้ร่วมเดินทางในการสำรวจพื้นที่ทุกครั้ง

ความดีอันใดอันพึงมีจากหนังสือเล่มนี้ ผู้เขียนขอน้อมถวายแด่ **พระธรรมปัญญาบดี** (ถาวร ติสฺสานุกโร ป.ธ.๔) อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพน พระอุปัชฌายาจารย์ของผู้เขียน ด้วยความรำลึกพระคุณยิ่ง ความผิดพลาดอันใดที่มีขอน้อมรับเพื่อแก้ไขปรับปรุงต่อไป

รองศาสตราจารย์ ดร. ศานติ ภักดีคำ
ภาคีสมาชิก สำนักศิลปกรรม
ราชบัณฑิตยสภา

พระมหาเจษฎาราชเจ้า
ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓
จากหลักฐานประวัติศาสตร์ วรรณคดี และศิลาจารึก

รองศาสตราจารย์ ดร.ศานติ ภักดีคำ

ภาคีสมาชิก สำนักศิลปกรรม

ราชบัณฑิตยสภา

บทที่ ๑

ปฐมเหตุแห่งการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ เว้นว่างจากการบูรณปฏิสังขรณ์กว่า ๓๐ ปี พระอารามเริ่มชำรุดทรุดโทรม เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ เพื่อถวายผ้าพระกฐิน เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ได้ทอดพระเนตรเห็นวัดพระเชตุพนชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ทั้งพระอาราม ดังความในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ความว่า

"...ศุภมัศดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วสองพันสามร้อยเจ็ดสิบสี่พระวะษา ณ วันเสาร์ เดือนสิบเอ็ดแรมแปดค่ำปีเถาะนักษัตรตรีณิศก พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมมฤกมหาราชาธิราชรามาธิบดีบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัวผู้เป็นพระบรมราชนัดดา เสด็จเสวยมไหศวรรยาธิปัตถวัลราชสรรตติวงษ์ดำรงค์พิภพกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมราชนิเวดน์มหาสถาน เสดจ์พระราชดำเนินโดยสถลมารค พร้อมด้วยพระบรมราชวงษานุวงษ์และเสนาพฤทธามาตย์ราชบรรพสัชโดยเสดจ์ หย่างขัติยราชประเพณีย์มาทรงถวายพระกถินทาน ณะ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศวรมหาวิหารพระอารามหลวง ทอดพระเนตร์เหนพระอุโบศถพระวิหารพระระเบียงบริเวณใหญ่น้อยแลกุฎีเสนาศนะทังปวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าพระบรมไอยกาธิราชทรงถาปนาไว้โดยประณีตแต่ในก่อนล่วงกาลกำหนดนานมาถึงสามสิบเอ็ดปีนั้นชำรุดปรักหักพังเปนอันมาก ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณะโดยพระกระมลหฤไทยกอประด้วยพระกตัญญูกัตเวทีธรรมสุจริต จะสนองพระเดชพระคุณให้บริบูรรณงามดั่งเก่า แลทิกุฎีเสนาศนะสงฆนั้นก็ทรงพระราชศรัทธาจักถาปนาเพิ่มส่วนพระราช

กุศลให้มากขึ้นจะให้ขยายที่ใหญ่ออกไปกว่าที่เดิม เพื่อจะให้พระสงฆ์จำพระวะษาในพระอารามนั้นมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึ่งมีพระราชโองการมาณพระบันทูลสุรสิงหนาทดำหรัดสั่งพญาศรีพิพทธรัตนราชโกษาและพญาเพชพิไชยให้เปนนายช่างอำนวยการให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์จ้าวลักขณาวงษ์เปนแม่กองเร่งรัดกับจ้าวกรมจ้าวหากรมมิได้อีกหลายพระองค์กระทำปฏิสังขรณ์พระอาราม...”[๑]

นอกจากนี้ยังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

“...และการพระอุโบสถวัดพระเชตุพนนั้นทำใหม่ มาถึง ณ วันจันทร์เดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ[๒] *ยกเครื่องบนขึ้น ผนังทลายพังทับคนตาย ๕๐ คน ลำบากเป็นหลายคนเป็นเหตุด้วยพระอุโบสถใหญ่เสารายในเล็กไม่มีเสาแกน หนักตัวเข้าจึ่งได้ท้อลงมาโปรดให้ทำใหม่ ใส่เสาแกนก็มั่นคงดี จึ่งทรงพระราชดำริว่า แผ่นดินพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในรัชกาลที่ ๑ ทรงสถาปนาพระเจดีย์ในวัดพระเชตุพนองค์ ๑ สูง ๒๐ วา ๒ ศอก บรรจุพระศรีสรรเพ็ชญ์ซึ่งได้มาแต่กรุงเก่า ที่พม่าเอาเพลิงสุมเอาทองคำหุ้มนั้น ยังเหลืออยู่แต่ทองเหลืองชำรุดปรุไปทั้งพระองค์จะแก้ไขก็ไม่ได้จึ่งเชิญเข้าบรรจุไว้ พระราชทานชื่อว่า มหาเจดีย์ศรีสรรเพชดาญาณ หุ้มด้วยดีบุกจะก่อสร้างขึ้นถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราชเจ้าองค์ ๑ และเป็นส่วนในแผ่นดินปัตยุบันนี้องค์ ๑ เรียงกันเป็นแถวไป จึ่งโปรดให้ช่างทำต่อองค์กลางข้างเหนือขึ้นองค์ ๑ ประดับกระเบื้องขาวอุทิศถวายพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิราชพระราชทานชื่อว่า พระมหาเจดีย์ดิลกธรรมกรกนิทาน องค์กลางของพระบาทสมเด็จพระบรมอัยกาธิราช ให้ประดับด้วยกระเบื้องเขียว องค์ข้างใต้ให้ประดับด้วยกระเบื้องเหลืองอุทิศเป็นส่วนในพระองค์ พระราชทานชื่อพระมหาเจดีย์มุนีปัตะปริกขาร...”*[๓]

---

[๑] จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓, **สำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน**, เลขที่ ๓๑/ก มัดที่ ๑๓ สมุดไทยดำ.

[๒] วันเดือน ๔ แรม ๔ ค่ำ เป็นวันอังคาร ตรงกับวันที่ ๑๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๗.

[๓] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓,** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๖๔-๖๕.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในครั้งนี้ นอกจากทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามแล้ว ยังทรงสร้างเพิ่มเติมหลายอย่าง ส่วนเพิ่มเติมนั้นคือขยายเขตพระอารามออกไปทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ตลอดที่ซึ่งเคยเป็นวังของกรมหลวงนรินทรเทวีอยู่ก่อน แล้วสร้างวิหารพระนอนขึ้นในที่นั้น กุฏิพระสงฆ์เดิมเป็นเครื่องไม้รื้อสร้างเป็นกุฏิตึกทั้งพระอาราม และบูรณปฏิสังขรณ์สิ่งอื่น ๆ อีกมาก[๑]

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ครั้งใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ นั้น ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๓ หลายรายการด้วยกัน โดยเฉพาะจดหมายเหตุเกี่ยวกับหมายรับสั่งและบัญชีให้ขุนนางหัวเมืองจัดเกณฑ์และส่งวัสดุก่อสร้างต่างๆ เช่น ไม้ยาง แผ่นศิลา ฯลฯ เข้ามาถวายเพื่อใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการเกณฑ์เลก หรือไพร่ประจำหมวดกรมกองต่างๆ มาเป็นแรงงานในการปฏิสังขรณ์รวมทั้งในการงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวัดพระเชตุพนด้วย เช่น การเกณฑ์เลก (ไพร่) สานกระจาด[๒] เกณฑ์เลกประจำการในการยกหมู่สำรับสำหรับถวายพระสงฆ์[๓] เกณฑ์เจ้ากรม ปลัดกรม ขุนหมื่นพันทนายแยกกองในกองด่านดับเพลิง ให้ออกไปตั้งกองรายทางรับเสด็จฯ[๔] เป็นต้น

หลักฐานสำคัญที่แสดงรายละเอียดของการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ ๓ คือ ๑.โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ๒. จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และ ๓. โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ดังจะได้อธิบายรายละเอียดของเอกสารสำคัญทั้ง ๓ เรื่องนี้ต่อไป

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ตำนานเรื่องวัตถุสถานต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสถาปนา**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง ๒๕๔๔), หน้า ๑๕.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๒๑.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, ๒๒๗.

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๓๑.

บทที่ ๒
การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ในหลักฐานวรรณคดีและจารึก

หลักฐานสำคัญที่กล่าวถึงรายละเอียดของการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏในเอกสารทั้งในจารึกวัดพระเชตุพนและวรรณคดี รวม ๓ เรื่อง ได้แก่ โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ดังนี้

๑. โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์: หลักฐานการจัดแบ่งหน้าที่การรับผิดชอบในการก่อสร้างวัดพระเชตุพน

จากหลักฐานที่เป็นวรรณคดีและจารึกดังกล่าว จึงอาจกล่าวได้ว่าการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ ๓ เป็นงานสถาปัตยกรรมที่ยิ่งใหญ่ของกรุงรัตนโกสินทร์ซึ่งต้องระดมทรัพยากรต่างๆ จำนวนมากมายมหาศาลมาใช้ในการก่อสร้าง ทั้งทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ไม้ แผ่นศิลา ฯลฯ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้ขุนนางระดับต่างๆ ทั้งในพระนครและหัวเมืองจัดหามาถวายเพื่อใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเป็นการใหญ่

นอกจากนี้สิ่งสำคัญอีกประการหนึ่งที่มีการรวบรวมอย่างมากคือ แรงงานและช่างฝีมือจำนวนมากที่รวบรวมกันมาปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในรัชกาลนี้ แรงงานสำคัญที่ใช้ในการก่อสร้างส่วนใหญ่เป็นไพร่หลวง (เลก) ตามกรมกองต่างๆ ซึ่งแต่ละกรมกองต้องจัดเกณฑ์มาตามหมายรับสั่งเพื่อเป็นแรงงานในการก่อสร้าง ทั้งนี้ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนส่วนต่างๆ ได้มีการแบ่งงานการปฏิสังขรณ์แต่ละด้านให้กับ

กรมกองต่างๆ โดยมีแม่กองซึ่งเป็นขุนนางชั้นสูงของแต่ละกรมกองนั้นกำกับควบคุมการก่อสร้าง แล้วจึงมีแรงงานซึ่งเป็นไพร่สังกัดกรมกองเหล่านั้นเป็นแรงงาน

ดังรายละเอียดในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส สันนิษฐานว่า น่าจะทรงพระนิพนธ์ขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๔ - พ.ศ. ๒๓๗๘ เพื่อจารึกรายละเอียดของงานก่อสร้างต่างๆ ภายในวัดพระเชตุพน ในครั้งที่มีการบูรณะครั้งใหญ่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วจารึกไว้เพื่อบอกรายละเอียดของการก่อสร้างสถานที่นั้นๆ ดังปรากฏความตอนหนึ่งในโคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่า *"...ผู้นิพนธโคลงขาน พระวิหารทิศอุโบศถ หมดทกถิ่นทกสถาน โวหารกรมนุชิต สฤษดิทั่วทกเบื้อง..."*[๑]

สำหรับโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนฯ ซึ่งมีการระบุไว้อย่างชัดเจนว่า เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้แก่

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๒
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๙
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๐
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๑
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๓
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๔
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๕
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๖
โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลาหน้าพระเจดีย์ใหญ่ ๒ หลัง

---

[๑] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๔๗), หน้า ๙๙.

ส่วนโคลงซึ่งไม่ระบุชื่อผู้นิพนธ์ แต่สันนิษฐานว่า เป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ได้แก่

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันออก

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศใต้

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันตก

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศเหนือ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระวิหาร

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระปรางค์บรรจุธาตุสมเด็จพระวันรัตน์

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ตำหนักกรมสมเด็จพระปรมานุชิต หอไตร หอสวดมนต์ ศาลาแจกข้าวสงฆ์ หอเย็น

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลาล้อมหอไตรด้านตะวันออก ด้านใต้ ด้านตะวันตก ด้านเหนือ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์สะพานน้ำ ที่แจกแกง โรงกรัก ท่าน้ำ โรงเรือ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ศาลาการบุเรียน

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์หอไตร

โคลงรูปกุมารกุมารีในวิหารพระโลกนาถ

จารึกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุถึงยศ ตำแหน่ง ราชทินนาม และชื่อของนายด้าน (ผู้ควบคุมการก่อสร้างในแต่ละส่วน) นายช่าง (ทั้งพระสงฆ์และฆราวาส) รวมทั้งรายละเอียดของการก่อสร้าง เช่น จารึกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ในส่วนของพระอุโบสถที่ว่า

__หลวงชาญภูเบศ__ได้ *กำกับ เขียนเอย*
อีก__ชิดภูบาล__สรัพ *เสรจ์รู้*
รายงานทุกด้านจับ *แล้วและ ยังฤๅ*
เบดเสรจ์จ่ายงผู้ *หนึ่งได้ตรวจตรา ฯ*

ตำหรวจ์ในใหญ่ถ้วน สี่กรม
จ่ายแจกแยกกันรดม ด่วนสร้าง
อุโบสถรจเรจสม ประสงค์ราช
การย์ใหม่ใดห่อนค้าง เร่งแล้วฤๅหลอ ฯ[๑]

การก่อสร้างบางแห่งมีผู้รับผิดชอบทั้งขุนนางและเกณฑ์ช่างพระสงฆ์จากวัดต่างๆ ร่วมด้วย เช่น ศาลารายหน้าพระมหาเจดีย์ ๒ หลัง เป็นงานรับผิดชอบของจมื่นไชยาภรณ์ปลัดกรมพระตำรวจใหญ่ขวาเป็นผู้รับผิดชอบ โดยมีช่างพระสงฆ์จากวัดสามวัด คือ วัดสามพระยา วัดระฆังโฆษิตาราม และวัดปทุมคงคา โดยมีนายด้วงและพระสมุห์จั่นเป็นผู้ควบคุม ดังความในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า

แถลงผู้รงงสฤษฎิสร้าง ศาลา นี้ฤๅ
ตำหรวจกรมใหญ่ขวา ท่านใช้
จะหมื่น**ชื่อ**ไชยา ***ภรณ์**ปลัด กรมแฮ*
โดยราชบรรหารให้ แจกด้านการเกน ฯ

สามพระยาระฆังอีกทั้ง ปทุมคง คาแฮ
สามวัดจัดช่างสงฆ์ ส่งให้
***นายด้วงสมุห์จั่น**องค์* *หนึ่งควบ คุมนา*
การวาดอาจ์เสรจ์ได้ ด่วนด้วยด่งงถวิล ฯ[๒]

จากที่กล่าวมาข้างต้นจะเห็นกระบวนการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่า ในการปฏิสังขรณ์มีการจัดแบ่งงานให้แต่ละกรมกองรับผิดชอบเกณฑ์ไพร่ (เลก) มาสร้าง มีการเกณฑ์วัสดุต่างๆ จากขุนนางที่ต้องจัดมาถวายตามหมายรับสั่ง วัดหลายแห่งมีส่วนร่วมโดยการจัดส่งช่างพระสงฆ์และผู้คุมมาช่วย

---

[๑] **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๔๔), หน้า ๓๕๖.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๕๙.

ด้วยเหตุนี้โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จึงเป็นหลักฐานสำคัญในการศึกษาเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ ๓ เนื่องจากเป็นจารึกที่สร้างขึ้นในช่วงเวลาร่วมสมัยกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน และน่าจะนิพนธ์ขึ้นก่อนจะมีการนำรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์ทั้งหมดมาสรุปเป็นจดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน

๒. จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔

ดังได้กล่าวไปแล้วว่า การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน นับเป็นงานมหกรรมการกุศลครั้งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และทำให้วัดพระเชตุพน มีฐานะเป็นมหาวิทยาลัยแห่งแรกของสยาม เพราะสามารถรวบรวมสรรพวิทยาการทุกอย่างของสยามประเทศในเวลานั้น ครอบคลุมทั้งด้านอักษรศาสตร์ สถาปัตยกรรม ศิลปกรรม งานช่างทุกแขนง จิตรกรรม แพทยศาสตร์ รัฐศาสตร์ มานุษยวิทยา ฯลฯ มารวบรวมไว้ ณ ที่นี้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ได้บันทึกไว้รายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลที่ ๓ ไว้ว่า

"...การในพระนครที่ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนนั้น ก็ทำเพิ่มเติมขึ้นอีกเป็นอันมาก ทั้งบริเวณพระอุโบสถนั้นก็ทำใหม่ให้ใหญ่สูงขึ้น แล้วได้ทำพระพิหารพระพุทธไสยาสน์หลัง ๑ ทรงสร้างพระพุทธไสยาสน์ขึ้นพระองค์ ๑ ยาว ๙๐ ศอก พระเจดีย์สูง ๑ เส้น ๒ ศอก ๒ พระองค์ พระเจดีย์รายรอบพระระเบียงชั้นนอกอีกชั้น ๑ ก่อภูเขาทำศาลารายเพิ่มเติมให้ดีขึ้นไปทุกสิ่ง การสิ่งใดนอกจากจดหมายไว้ในแผ่นศิลา เมื่อแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดให้จารึกไว้แล้ว ก็เป็นส่วนของในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทั้งสิ้น จะพรรณนาก็ยืดยาวนัก ฝ่ายข้างกุฎิสงฆ์ก็ทำเป็นตึกขึ้นทั้งสิ้น..."[๑]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๔๓

สำหรับรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในรัชกาลที่ ๓ ทั้งหมดปรากฏหลักฐานว่า ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้มีการนำมาเรียบเรียงเป็น **"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔"**

เมื่อผู้เขียนได้ตรวจสอบ **"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔"** เปรียบเทียบกับ **"โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส"** พบว่า เอกสารทั้งสองเรื่องนี้มีสำนวนภาษาเนื้อหาและการเรียงลำดับเรื่องใกล้เคียงและคล้องกันตั้งแต่ต้นจนจบ

ด้วยเหตุนี้ **"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึก แผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔"** จึงน่าจะเป็นต้นร่างร้อยแก้ว ก่อนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรส จะทรงนำมาใช้ในเวลาที่ทรงพระนิพนธ์เรื่อง **"โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส"**

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" จึงน่าจะเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสด้วย

ต้นร่างนี้เดิมน่าจะมีการเตรียมจารึกลงในแผ่นศิลา (เช่นเดียวกับจารึกเรื่องการปฏิสังขรณ์ครั้งรัชกาลที่ ๑ ในวิหารพระโลกนาถ) แต่การยังหาได้สำเร็จลุล่วงไม่ ดังปรากฏในท้ายจดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ไว้เพื่อเตรียมสำหรับการจารึกแล้ว ดังนี้

"...แลการเบจ์เสรจ์ทั้งปวงซึ่งยังค้างอยู่กับจำนวนพระราชทรัพย์ซึ่งทรงพระมหาบริจาคในการปฏิสังขรณะพระอาราม แลมหามหะกรรมการฉลองนั้นจะมีแจ้งสืบไปในแผ่นศิลาจาฤกณะพระมหาวิหารพระพุทธไสยาศน์โน้นฯ หน้าต้น ๒๐๔

หน้าปลาย ๑๙๘ เปนบันทัดในสมุด ๔๐๒ บันทัด คิดอักษร ๖ บันทัด ในสมุดลงแผ่นศิลาเปนบันทัด ๑ ได้บันทัดในแผ่นสิลา ๖๗ บรรทัด...”[๑]

๓. โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส หรือชื่อที่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า **โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน** ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนว่า เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งทรงพระนิพนธ์ขึ้นเพื่อเฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในคราวที่ทรงปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ตั้งแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔

ดังปรากฏหลักฐานในโคลงท้ายเรื่องว่า พระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงพระนิพนธ์เสร็จเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๐๗ ตรงกับวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๘ ว่า

๏ คระโลงกุญชรบาทพร้อม พิพิธมา ลีเอย
เกร่อนพระเกรียดิ์กระษัตรา สืบสร้าง
ประฏิสังขรณะมหา วิหารเชตุ พนพ่อ
กรมนุชิตชิโนรสอ้าง โอษฐไว้เฉลิมเวียง ฯ

๏ พันสองร้อยเจ็ดสิ้น ศักราช จุลนา
มเสงสัพศกบุษมาษ เมื่อนั้น
ทวาทัศพฤหัศนิสาท ศุกปักษ์ แลฤๅ
รังรักลักษณโคลงดั้น ดึกแล้วเสร็จแสดง ฯ[๒]

---

[๑] จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓, จ.ศ.๑๑๙๓, **สำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน**, เลขที่ ๓๑/ก มัดที่ ๑๓ สมุดไทยดำ.

[๒] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๔๗), หน้า ๑๐๐.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส น่าจะทรงพระนิพนธ์ "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน" โดยอาศัย "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" เป็นหลัก จึงทำให้เอกสารทั้งสองเรื่องนี้มีสำนวนภาษาเนื้อหาและการเรียงลำดับเรื่องคล้องกันตั้งแต่ต้นจนจบนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน ทั้ง ๓ เรื่อง เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการบูรณะวัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างสมบูรณ์ ดังที่ผู้เขียนจะได้นำรายละเอียดเกี่ยวกับการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ตามที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน มานำเสนอโดยใช้จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ เป็นหลักต่อไป

บทที่ ๓
รายละเอียดการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ ๓ จากหลักฐานในวรรณคดีและจารึก

รายละเอียดเกี่ยวกับการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏอย่างชัดเจนในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณวัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน ดังที่ได้กล่าวมา

ด้วยเหตุนี้เพื่อให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับรายละเอียดของการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในแต่ละส่วนได้อย่างชัดเจน ในส่วนนี้ผู้เขียนจึงนำเสนอรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์แต่ละส่วนโดยใช้จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ เป็นหลัก ประกอบกับหลักฐานจากโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้น

การเรียงลำดับของรายละเอียดในการบูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ผู้เขียนได้จัดเรียงรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์ตามจดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ เป็นหลัก

ทั้งนี้โดยผู้เขียนได้รักษาอักขรวิธีเดิมของจดหมายเหตุไว้ แต่ได้จัดแบ่งย่อหน้าใหม่เพื่อความสะดวกในการศึกษา แล้วได้เปรียบเทียบกับโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน และอธิบายความเพิ่มเติม เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนมากขึ้น ดังได้จัดแบ่งออกตามลำดับต่อไปนี้

๑. พระราชปรารภในการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน

การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามครั้งใหญ่ใน พ.ศ. ๒๔๗๔ สมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรากฏหลักฐานใน ***“จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔”*** ว่า

“๏ ศุภมัศดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วสองพันสามร้อยเจ็ดสิบสี่พระวะษา ณ วันเสาร์ เดือนสิบเอ็ดแรมแปดค่ำ ปีเถาะนักษัตร ตรีณิศก[๑]

พระบาทสมเดจ์บรมธรรมมฤกมหาราชาธิราชรามาธิบดี บรมนารถบรมบพิตร พระพุทธิเจ้าอยู่หัวผู้เปนพระบรมราชนัดดา[๒] *เสดจ์เสวยมไหศวรรยาธิปัดถวัลราช สรรตติวงษ์ ดำรงค์พิภพกรุงเทพมหานคร บวรทวาราวดีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพ รัตนราชธานีบุริรมย์ อุดมราชนิเวดน์มหาสถาน*

เสดจ์พระราชดำเนิรโดยสถลมารค พร้อมด้วยพระบรมราชวงษานุวงษ์แลเสนาพฤฒามาตย์ราชบรรพสัชโดยเสดจ์ หย่างขัติยราชประเพณีย์ มาทรงถวายพระกถินทาน ณะ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศวรมหาวิหารพระอารามหลวง

ทอดพระเนตร์เหนพระอุโบศถพระวิหารพระระเบียง บริเวณใหญ่น้อยแลกุฎีเสนาศนะทังปวง ซึ่งพระบาทสมเดจ์พระพุทธยอดฟ้าพระบรมไอยกาธิราช[๓] *ทรงถาปนาไว้โดยประณีตแต่ในก่อนล่วงกาลกำหนดนานมาถึงสามสิบเอ็ดปีนั้นชำรุดปรักหักพังเปนอันมาก*

ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณะโดยพระกระมลหฤไทยกอปประด้วยพระกตัญญูกัตเวทีธรรมสุจริต จะสนองพระเดชพระคุณให้บริบูรรณงามดั่งเก่า

---

[๑] ตรงกับวันที่ ๒๙ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๗๔.

[๒] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

[๓] พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช.

แลทิฏฐิเสนาศนะสงฆนั้น ก็ทรงพระราชศรัทธาจักถาปนาเพิ่มส่วนพระราชกุศลให้มากขึ้น จะให้ขยายที่ใหญ่ออกไปกว่าที่เดิม เพื่อจะให้พระสงฆ์จำพระวะษาในพระอารามนั้นมากขึ้นกว่าแต่ก่อน

จึ่งมีพระราชโองการมาณพระบันทูลสุรสิงหนาท ดำหรัดสั่งพญาศรีพิพทธรัตนราชโกษา[๑] แลพญาเพชพิไชย[๒] ให้เปนนายช่างอำนวยการ ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์จ้าวลักขณาวงษ์[๓] เปนแม่กองเร่งรัดกับจ้าวต่างกรม จ้าวหากรมมิได้ อีกหลายพระองค์ กระทำปฏิสังขรณพระอาราม...”[๔]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับจดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ ว่า

๏ จักแถลงลักษณอาทิ์อื้น	อักษร ฉลุะแฮ
ฉลักแผ่นผาเพื่อเหน	เหตุต้งง
แต่เร่อมปฏิสังขรณ์	ขานพจน์ ไว้พ่อ
พระเชตุพนท้งงถ้วน	ถิ่นสงฆ์

---

[๑] พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) กับท่านผู้หญิงนวล และเป็นน้องชายสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ต่อมาได้เลื่อนเป็น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เรียกกันเป็นสามัญว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย สำเร็จราชการในพระนครและกรมพระคลังสินค้า.

[๒] พระยาเพชรพิไชย จางวางกรมล้อมพระราชวัง.

[๓] พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ พระโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

[๔] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๐.

๏ ปางพุทธสาศน์จรดสิ้น	สองสหัส แลเฮย
ตรัยสตาธฤกคง	ขวบแคล้ว
เจ็ดสิบสี่เสศพัษ	พาระ เสารฤา
อาศยุชลุะแล้วแล้	ล่วงกาฬ
๏ ดฤษถีอัษฐะไส้	ศศะวัษ ษานา
นักษัตรตรีณิศกขาน	ขษณนั้นน
สมเดจ์อดิศวรกระษัตร	สุริยยอด สยามเอย
เสวอยพิภพเพี้ยงชั้น	ฉะกาม
๏ เสดจ์ยาตรพยุหย้ายทอด	ทานกถิน ถวายแฮ
แห่งพระเชตุพนาราม	รีดไท้
ทำนุกนิตยประดิทิน	ทกคาพย์ ขวบพ่อ
ฤๅห่อนเรอดไร้เว้น	ว่างธรง
๏ เสรจ์ทานกราบกราบแคล้ว	คลานิวัต การนา
ทอดทฤษนบริเวณวง	วัดสร้าง
องค์อัยกากระษัตร	เสรจ์สฤษดิ แรกฤๅ
สามสิบเอ็ดอ้างแล้ว	ล่วงปี
๏ ชำรุดทรุดอิฐฐ้งง	ท่ววกาษฐ์ กระเบื้องเฮย
ยับบยลดีโทรม	ทรวดค้าน
หฤทัยธธรงประสาท	โสมนัศ ไส้นา
กอปศรัทธากล้าสร้าน	สบสกนธ์
๏ พระตริะจักตรัสให้	เห่อมกิจ ซ่อมแฮ
เหนปฏิสังขรณ์ผล	ภาคย์หน้า
พระกตัญญุขอบคิด	คุณธิเบศร์ บูรรพ์พ่อ
พระปู่พระเจ้าหล้า	แหล่งสยาม

๏ ควรสนองพระเดชไท้	ทำนุก วัดเอย
จุ่งยิ่งจุ่งงามสอง	ส่วนอ้าง
ถิ่นสงฆ์จุ่งอเนกสนุกนิ์	เสนอเนตร ชนนา
อุทิศสิ่งประเสรอฐสร้างสิ้น	ส่งถวาย
๏ แผ่ผลกุศลเหตุพร้อม	ไพรบูลย์ บุญแฮ
ต่างแต่งต้งงวาย[๑] รัตน์	หร่ามฟ้า
บูชิตเชษฐอดิศูริย์	เสพย์สวัสดิ์ ศวรรค์เอย
ยืนพระยศช้าช้นน	ฉะแมน
๏ เสรจ์ตฤกตระบัดอื้น	โองการ สั่งนา
โทมาตย์ผู้แทนกิจ	กอปไท้
พญาศรีพิพัฒธ์ขนาน	นามยศ ยิ่งพ่อ
พญาเพชร์พิชัยให้รู้	เร่อมกรรม์[๒]

จากหลักฐานที่ปรากฏ แสดงให้เห็นว่า ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้**พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด บุนนาค)** ซึ่งต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เป็น**สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค)** และ**พระยาเพชรพิไชย** (เกด เกตุทัต) เป็นแม่กองในการก่อสร้าง

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ และ ๒๕๔๔ ว่า ตังวาย

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑๖.

๒. การรื้อพระอุโบสถเดิม

ในการปฏิสังขรณ์สมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ นี้ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รื้อพระอุโบสถเดิม (ซึ่งสร้างขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๑) เพื่อขยายขนาดของพระอุโบสถให้ใหญ่ออกไปกว่าเดิมให้สามารถรับจำนวนพระสงฆ์ที่มากขึ้นได้ โดยให้ใช้ที่ผนังเดิมเป็นเสาในประธาน แล้วขยายผนังของพระอุโบสถใหม่ออกไปถึงซุ้มเสมาเดิม

ดังปรากฏหลักฐานใน **"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔"** ว่า

"...รื้อพระอุโบศถเดิมขุดรากใหม่ใหญ่กว้างกว่าเก่า เพื่อจะให้จุะภอพระสงฆอันมากขึ้น เอาที่ผนังเดิมเปนเสาชั้นใน ขยายผนังออกไปใหม่ถึงที่ซุ้มสิมาเดิม แลขุดรากเสารายพายนอกอีกชั้นหนึ่งถึงที่แนวกำแพงแก้วอันล้อมรอบนอกซุ้มสีมาเก่านั้น..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ว่า

๏ เปนแม่กองหมดสิ้น	สิ่งสรรพ การย์แฮ
รื้อเร่งอุโบศถทำ	ท่ววทั้งง
ขุดรากใหญ่ครนนขยับ	ขยายมาก ออกเอย
ตราบสิมาซุ้มต้งง	แต่ปาง
๏ ที่ผนงงเดอมต้งงราก	รายเสา ในนา
พายนอกวางเสาราย	รอบห้อม
จุ่งถึงที่ลำเนา	แนวนอก กระแพงเฮย
แห่งสิมาซุ้มล้อม	หลากบรรพ์

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๑.

๓. การก่อสร้างสังฆาวาส และตำหนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

หลังจากมีการรื้อพระอุโบสถแล้ว ปรากฏหลักฐานว่ามีการบูรณะเขตสังฆาวาส วัดพระเชตุพนก่อน โดยสร้างกุฏิตึกใหม่ขยายพื้นที่ไปทางใต้ โปรดเกล้าฯ ให้รื้อกุฏิเดิมที่เป็นไม้แล้วสร้างใหม่เป็นกุฏิตึกทั้งสิ้น จำนวนกุฏิตึก หอไตร หอสวดมนต์ หอระฆัง โรงควงและศาลาต่างๆ รวมทั้งหมด ๒๓๗ หลัง

เมื่อปฏิสังขรณ์แล้วเสร็จจึงได้ถวายแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และคณะสงฆ์วัดพระเชตุพน ดังปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...ครั้นถึง ณ วันพุทธ เดือนสิบ แรมสิบค่ำ ปีมโรงนักษัตร จัตวาศก[๒] *ได้จับการก่อตึกเสนาศนะสงฆคณะใหม่ต่อออกไปจากเสนาศนะเดิมฝ่ายด้านข้างทักษิณทิศ มีกำแพงแก้วล้อมรอบอีกวงหนึ่งเปนกุฎีตึกใหญ่น้อยกับทังหอสวดมนตร์แลศาลาหกสิบเอ็ดหลัง*

แล้วให้รื้อที่บริเวณกุฎีฝากระดาน ซึ่งพระสงฆ์สถิตย์อยู่แต่เดิมล้วนชำรุดทั้งสิ้น ทรงพระกรรุณาให้ก่อสร้างขึ้นใหม่เปนตึกทั่วทังอาวาศ หวังจะให้จีรถีติกาลสืบไปในพายหน้า

นับกุฎีตึกแลหอไตร หอสอดมนตร[๓] *หอระฆัง กับทั้งโรงควงแลศาลาใหญ่น้อยในคณะเดิม ได้ร้อยเจ็ดสิบหกหลัง คณะใหม่หกสิบเอ็ดหลัง เข้ากันสองร้อยสามสิบเจ็ดหลัง*

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๖๑.

[๒] ตรงกับวันที่ ๑๙ กันยายน พ.ศ. ๒๓๗๕.

[๓] ที่ถูกน่าจะเป็น สวดมนตร์.

แล้วทรงถวายเสนาศนะพร้อมไตรจีวร บริกขารเครื่องกุฎี แก่พระองค์จ้าวพระกรมหมื่นนุชิตชิโนรส ศรีสุคตขัติยวงษ์ ผู้ครองพระอาราม แลพระสงฆ์ราชาคณะถานานุกรม บาเรียน อันดับ สี่ร้อยสามสิบรูป กับจ้าวสามเณรห้าองค์ อาราธนาขึ้นอยู่ตึกทุกทุกหลัง...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ว่า

๏ ลุะภัทธบทบอกรู้ แรมทศ ศาแฮ
หนดฤษถีพุทธวนน วุทธิไว้
มโรงนักษัตรกำหนด นับสี่ ศกฤๅ
สิทธิโชกฤกษ์ได้ด้วย ด่งงถวิล

๏ จับการย์ก่อสิ้นที่ ถิ่นคณะ ใหม่แฮ
หนแห่งทักษิณทิศ ท่านตั้งง
เตอมต่อคณะพระ เพรงเพ่อม ออกเอย
เต็มตึกตระหลอดทั้งงสิ้น สบเสถียร

๏ ปราการรัตนร้าวเร่อม รากขุด รอบนา
เกนก่อวยรอีกวง แวดล้อม
ศาลาแลกุฎิ์หอ แห่งสวด ปริตแฮ
หกสิบเอ็ดถ้วนพร้อม พร่งงหลงง

๏ เสร็จให้เร่งรวดรื้อ เรือนสงฆ์ เดอมฤๅ
ฝาขดาลดื่นทงง ถิ่นน้นน
ก่อตึกจุ่งเต็มวง หว่างว่าง โหดเฮย
หวงงประโยชน์หม้นนยั้งง ยืดนาน

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๑.

๏ รยงรยบตึกตั้งต่าง	เตอบทงง น้อยนา
หอสวดหอตรัยสถาน	ท่ววแท้
ศาลาแลเรือนรฆงง	ควงนับ ร้อยเฮย
เจ็ดสิบหกถ้วนแล้	หลากหลาย
๏ คิดควบรวบกนนท้งง	ถิ่นคณะ ไหม่นา
สรินับสองร้อยปลาย	ปลีกซ้ำ
สามสิบเจ็ดหลงงรดะ	รดับตึก เต็มเอย
แลพิลาศถ้ำแถ้ง	ถ่องถกล
๏ เสร็จเสด็จโดยอธึกพร้อม	พระขัติย วงษ์แฮ
มวญมาตย์เนืองนองอนนต์	เนกถ้วน
ถวายเสนาศนพัษดุ์	พิพิธ ภรรณฑ์พ่อ
ตรัยบริกขารล้วนแพร้ว	เพรอศตา
๏ แด่กรมนุชิตจ้าว	จอมพงษ์ นเรนทร์ฤๅ
ชิโนรสสืบสมยา	ยศท้งง
ศรีสุคตขัติยวงษ์	วรเชษฐ ชีพ่อ
ผู้ผ่านอาวาศต้งง	แต่หล้าพระเจ้าหลวง
๏ ถวายสิ้นสำเสศถ้วน	ท่ววอา รามฤๅ
เนืองอเนกปวงสงฆ์	สบด้าว
ราชาคณะถานา	นุกรมนัก รยนเอย
อนนดับเณรเจ้าพร้อม	พรั่งชี
๏ สริสงฆ์สรพรักสิ้น	สี่นับ ร้อยนา
สามสิบรูปเสศมี	มากซร้อง

สามเณรเพ่อมผสมสรับ　　สืบอีก[๑] ห้าเฮย
เชอญูสถิตย์ตึกถ้วนห้อง　　แห่งสถาน[๒]

นอกจากบริเวณสังฆาวาสโดยรวมแล้วซึ่งปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์ในจดหมายเหตุฯ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียติปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสแล้ว ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการก่อสร้างสิ่งก่อสร้างต่างในบริเวณตำหนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งปัจจุบันเรียกว่า "ตำหนักวาสุกรี" ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ดังนี้

จารึกพระปรางค์บรรจุธาตุสมเด็จพระวันรัตน์[๓] (ศิลาจารึกยังอยู่)

ถูโปยมุตฺตโม เสฏฺโฐ　　นราธิเปน ธาปิโต
วนรตนเถรสฺส　　วามสฺส สํฆราชิโน
ธาตุโย นิธหิตฺวาน　　เชตวเนวิหารเก
น กมฺปตุ ภเยเหว　　ยาว ติฏฺฐติ สาสนํ
อิมินา ปุณฺณเตเชน　　สทา ปาเลนฺตุ เทวตา[๔]

๏ สถูปเสถียรธาตุไท้　　ธิบดี สงฆ์แฮ
วันรัตน์เจ้าจอมชี　　ชื่ออ้าง
ปรากฏเกียรติมุนี　　เสนอโลกย์ ไว้เอย
องค์อดิศวรสร้าง　　สืบหล้าแหล่งเฉลอม ฯ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สิบอีก

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๑๗.

[๓] จารึกเป็นอักษรขอม ภาษาบาลี ติดอยู่ที่พระปรางค์บรรจุอัฐิสมเด็จพระพนรัตน์ อยู่ในบริเวณตำหนักวาสุกรี

[๔] บทนี้ปรากฏในพระประวัติสังเขป ซึ่งพระรัตนเวที (พระธรรมราชานุวัตร) เรียบเรียง ในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓

๏ จวบจุลศักราชถ้วน พันพรรษ ษาเฮย
ฉันพฤติสตาธฤกสัต เสษไส้
กรรติกมาศอัศสังวัจฉร กาฬปักษ์ ปางพ่อ
พุฒสี่ดฤษถีได้ ธาตุตั้งสถูปสถาน ฯ[๑]

จารึกตำหนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

(จารึกยังอยู่)

๏ กุฎีดิลกเจ้า จอมถวัลย์ ราชฤๅ
รจเรขรงงสฤษฎิสรรพ์ ทั่วท้งง
ราชูทิศอวยอรรค์ ทานท่าน ถวายนา
กรมนุชิตสถิตรั้งง ผนวชสร้างสืบกุศล ฯ

๏ เปนปิ่นชินบุตรถ้วน ทวยบรร พชิตฤๅ
เพ็ญพรตพรหมจรรย์ ราคร้าง
เฉลิมแหล่งเชตุวันสวรรค์ สนุกเทียบ ถึงเอย
อาวาสใดไป่อ้าง เอี่ยมหล้าแลเสมอ ฯ[๒]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๙๔.

[๒] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน**

เก๋งจีนหน้าตำหนัก (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ พระยาเพ็ชรพิไชเยศผู้ แผนเขียน
พระยาอร่ามรัตนมณเฑียร เทียบแก้
เปลี่ยนแปลงแหล่งสถานเสถียร สถิตทั่ว สงฆ์นา
แสนสนุกทุกถิ่นแท้ ธิราชต้องตามประสงค์ ฯ[๑]

จากข้อความในโคลง แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่ออกแบบในการก่อสร้างพระตำหนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และสังฆาวาสทั้งหมด คือ พระยาเพชรพิไชย จางวางกรมล้อมพระราชวัง โดยมีพระยาอร่ามมณเฑียรเป็นผู้ตรวจแก้

ประตูเก๋ง[๒] (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ เก๋งทวารอุหารสิ่งสิ้น สมบูรณ
จ่าชื่อจิตรนุกูล ก่อส้าง
บันโดยบดีศูริย์ สารส่งง
เถลองลักษณ์อักษรอ้าง อ่านแจ้งแถลงนาม ฯ[๓]

จากข้อความในจารึกโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์บทนี้ระบุว่าผู้สร้างประตูเก๋งทั้งหมด เป็นหน้าที่ของ จ่าจิตร์นุกูล เป็นนายด้านในการก่อสร้าง

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๕.

[๒] ปรากฏในพระประวัติสังเขป ซึ่งพระรัตนเวที (พระธรรมราชานุวัตร) เรียบเรียบในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓.

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๕.

หอประชุม (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ชุมนุมสงฆ์สบถ้วน ถานา นุกรมเอย
อีกอรรคเชษฐราชา คณะพร้อม
สโมสรสื่อสารา ธิกรณ์กิจ กันแฮ
หนวิหารนี้ห้อม แห่งชั้นหลั่นเฉลียง ฯ[๑]

หอไตรในตำหนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส[๒]
(ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ภาพจับนับถ้าทั่ว ณรงค์ราม เกรียดิฤๅ
รายรอบเชองฝาเรียง ร่างถ้วน
พานรแทตยคณา สุรราช
สฤษดิเสรจ์เจ็ดโฉลกล้วน สืบฟ้าดินเฉลอม ฯ

๏ ฉัดทันต์สรรค์เรื่องต้อง ตำนาน หนึ่งนา
เตอมต่อสาตรไสยหลาย เล่หซ้ำ
สัตพิธเพื่อบรรหาร เหตุแพร่ง ผองพ่อ
ขออยู่คุงค้ำหล้า แหล่งโพยม ฯ[๓]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๕.

[๒] คัดจากจารึกซึ่งพบใหม่ และพิมพ์ในฉบับ พ.ศ. ๒๕๔๔

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๖.

หอไตร ด้านใต้ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ หอห้องไตรพิธเบื้องปริยัติ	ธรรม์มา
สบสูตรวิไนยบรมรรถ	มั่วตู้
นฤเบศร์เกษมกรุงกระษัตร	รงงสฤษดิ ไว้ฤๅ
หวังพระญาณหยั่งรู้	ถ่องถ้วนธรรมขันธ์ ฯ[๑]

ด้านตะวันตก[๒] (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ตำหรับฉบัพแบบอ้าง	อาชา ชาติเอย
อีกอุศุภสิงฆตำรา	รูปไว้
ดารกรอบคัคนา	ดลเพียบ ผนังแฮ
วิษาลักษณ์ประจักเหตุให้	โทษทั้งงแถลงคุณ ฯ[๓]

ด้านเหนือ[๔] (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ จัตุรพงษ์พิศณุเทพยทั้งง	พรหมมาน
อัคนิษศวรสวรรค์สาร	เศกส้าง
ขูโครตคชพิศฎาร	แสดงลักษณะ แลฤๅ
ดีชั่วทั่วชาติช้าง	ชื่อชี้เฉลยกล ฯ[๕]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๖.

[๒] ปรากฏในพระประวัติสังเขป ซึ่งพระรัตนเวที (พระธรรมราชานุวัตร) เรียบเรียงในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๓๕๓๓

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๖.

[๔] ปรากฏในพระประวัติสังเขป ซึ่งพระรัตนเวที (พระธรรมราชานุวัตร) เรียบเรียงในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓

[๕] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๖.

หอสวดมนต์ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ หอชีชุมสวดซร้อง สรรพพุท ธมนตร์ฤๅ
สยาเมศร์อมรสมมุติ ท่านสร้าง
แสนสงฆ์ซึ่งทรงอุด ดมเพศ ผนวชเอย
อวยสวัสดิ์จัตุพรอ้าง ขวบร้อยเสวยสวรรค์ ฯ[๑]

หอเย็น (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ หอเย็นขัตติเยศสร้าง เสร็จทรง ถวายฤๅ
สำหรับภิรมย์สุขสงฆ์ สร่างร้อน
จงเจริญยศยืนยง ญวนพ่าย เทอญพ่อ
เพราะพระฤทธิราชต้อน แตกสิ้นเศิกไกษย ฯ[๒]

จากหลักฐานที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า ผู้ที่มีหน้าที่ในการออกแบบก่อสร้างตำหนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส คือ พระยาเพชรพิไชย โดยมีพระยาอร่ามมณเฑียรเป็นผู้ตรวจแก้ นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่าซุ้มประตูเก๋งนั้นมีจ่าจิตรนุกูลเป็นนายด้านในการก่อสร้าง จ่าจิตรนุกูลผู้นี้ปรากฏว่า เป็นผู้แต่งโคลงอื่นๆ ซึ่งจารึกในวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามด้วย

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** หน้า ๓๙๗.

[๒] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน**

๔. การสร้างพระอุโบสถใหม่ สมัยรัชกาลที่ ๓

หลักฐานเกี่ยวกับการสร้างพระอุโบสถใหม่ วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานใน“จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

“...ครั้นถึง ณะ วันพฤหัสบดี เดือนห้า ขึ้นสิบเอ็ดค่ำ ปีมเมียนักษัตร ฉ้อศก[๑] สมเดจ์พระพุทธิเจ้าอยู่หัว[๒] เสดจ์พระราชดำเนิรพร้อมด้วยพระขัติยราชประยุวงษานุวงษ์ แลข้าทูลลอองทุลีพระบาทราชบริวารโดยเสดจ์มายังลานพระอุโบศถ ได้พระฤกษ์เจ้าพนักงานประโคมแตร สังข์ ดุริยางคดนตรี พระสงฆราชาคณะถานานุกรม ญี่สิบรูปก็จำเรีญพระพุทธมนตร์ถวายไชยมงคล

สมเดจ์พระพุทธิเจ้าอยู่หัวเสดจ์มาทรงวางอิฐทองอิฐนากอิฐเงินลงที่รากพระอุโบศถ พระวงษานุวงษ์แลข้าทูลลอองทุลีพระบาททังปวง ก็ช่วยกันรดมก่อจนเพลาเสดจ์กลับเข้าในพระราชนิเวศน์ นายด้านเจ้าพนักงานก็ก่อต่อไป จนถึงที่ยกเครื่องบนสำเรจ์

หลังคาพระอุโบศถมุงกระเบื้องเคลือบศรีเหลือง มีเสาในประธาน แลเสารายเฉลียงรอบทังสี่ด้าน เชิงเสาประกอบสีลาลายทังสิ้น พื้นพระอุโบศถทังสองชั้นก็ปูด้วยสีลาลาย

กำแพงแก้วตามเสารายเฉลียงนั้น ข้างนอกประดับสิลาจำหลักเปนรูปภาพเรื่องรามเกรียติยศ จาฤกอักษรเปนโคลงบอกรูปไว้ทุกแผ่น ข้างในนั้นประดับสิลาเปนลายแก้วชิงดวง

แลเสาเกยประตูกำแพงแก้วขั้นเฉลียงทั้งสี่ประตูนั้น ทำด้วยสิลาลายเปนเม็ดไม้สิบสองประตูละคู่ น่ากระดานแลบัวคว่ำบัวหงายท้องไม้พนักเกย ก็วิจิตรแล้วไปด้วยสิลาลายทังสี่เกย

คั่นอัฒจันท์ชั้นเฉลียงซึ่งลงจากเกยนั้นทำด้วยสิลาเมืองชลบุรี บังคั่นแลพลสิงฆ์ทำด้วยสิลาเปนลวดลายต่างต่าง ปักเสาสิงโตสิลากันเชิงพลสิงฆ์ทังสองข้าง

---

[๑] ตรงกับวันที่ ๒๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๗๖.

[๒] พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว.

มีกำแพงแก้วชั้นชาลาล้อมรอบพระอุโบศถตามแนวซุ้มสีมาอีกชั้นหนึ่ง ข้างนอกประดับสิลาจำหลักลายลงเปนต้นไม้ แลเครือลดาวัลย์รูปสัตวใหญ่น้อยหลายหย่าง ข้างในประดับกระเบื้องเคลือบศรีขาวซุ้มประตูกำแพงแก้วทั้งแปด

แลซุ้มสีมาทั้งแปดทิศกระทำด้วยสิลาเมืองชลบุรี พายในซุ้มปิดทองทึบทั้งสิบหกซุ้ม

ใบสีมาเดิมนั้นทำด้วยสิลากำพุชประเทศ[๑] *ทรงพระกรรุณาให้ช่างปลงตัวลงแล้วจำหลักเปนลวดลายดูวิจิตรรจนายิ่งนัก หลังใบสิมาปิดทองทึบ*

ถานรับใบสีมานั้น จำหลักสีลาลายเกาะสีชังเปนบัวกลุ่ม

แล้วให้หล่อพระเจดีย์ด้วยทองเหลืองปิดทองทึบ ประดิษถานไว้เบื้องบนซุ้มสีมาทั้งแปดทิศ

ให้กระทำรูปสางแปรงหล่อด้วยทองเหลือง ถานรองทำด้วยสีลาเขาสำเภาเมืองลพบุรี ตั้งไว้พายนอกซุ้มประตูละคู่ แปดประตูเปนรูปสางแปรงสิงหกรูป

ที่เชิงถานกำแพงแก้วข้างนอกต่อพื้นล่างนั้นทำด้วยสีลาเมืองชลบุรี เปนลูกแก้วประกอบอีกแถวหนึ่ง

แลพื้นชาลาในกำแพงแก้วเข้ามาจนถึงถานปัดพระอุโบสถนั้นดาษด้วยสีลาลายเกาะสีชัง

ที่เชิงซุ้มสีมาทั้งแปดตั้งอ่างบัว แลแท่นทำด้วยสีลาเขียวจำหลักเปนลายเขาไม้ต่างต่าง

ข้างในซุ้มประตูสิลาทั้งแปดประตู มีแท่นสิลาเขียวตั้งอยู่สองข้างประตูละสองแท่น

บนพื้นมุขพระอุโบศถชั้นเฉลียงนั้นมีแท่นสีลาลายแผ่นใหญ่ตั้งอยู่ตามแนวกำแพงแก้วด้านตวันออกสี่แท่นด้านตวันตกสี่แท่น

เชิงผนังพระอุโบศถข้างในประกอปสิลาลายจนถึงที่วางหน้าต่าง

ผนังห้องหว่างหน้าต่าง เขียนเรื่องอังคุตรนิกาย อัฐกถาเอกนิบาต ว่าด้วยเอตะทัคะพระอรหันต์สี่สิบเอ็ดนิทาน ที่แม่ลายต่อเชิงผนังนั้น จาฤกสีลาลายเปนอักษรเส้นทองบอกเรื่องไว้ทุกห้อง

---

[๑] กัมพุชประเทศ หมายถึง ประเทศกัมพูชา.

ผนังบนหน้าต่างขึ้นไป เขียนเรื่องมหาอุมังคะชาฎก[๑] พิศฎาร

ผนังคอสองปลายเสานั้น เขียนเรื่องจาตุมหาราชิกะเทวโลกย์

เสาในผนังทั้งสิบหกเสา เขียนลายน้ำมันเปนแย่งดอกไม้ ใบไม้ แลรูปปักษาชาติหลายพรรณ์

แลถานพระประธานนั้นก็ถาปนาการก่อใหม่เปนสามชั้น ชั้นบนประดิษถานพระพุทธเทวปฏิมากรเปนพระประธานในพระอุโบศถตามเดิม ชั้นสองไว้พระอรหันต์เดิมสองพระองค์ ชั้นสามไว้พระอรหันต์หล่อใหม่แปดองค์ สริเปนพระพุทธเทวปติมากรพระองค์หนึ่ง พระอรหันต์สิบพระองค์

แลถานพระนั้นปั้นเปนลายกุดั่นปิดทอง พื้นแลแววประดับกระจก แล้วประดับด้วยรูปภาพอสุรสุบรรณ เทพบุตรหล่อด้วยดิบุกปิดทองนั่งพนมกรทุกชั้น

แล้วมีราวเทียนเสาจำหลักเปนเฟืองเม็ดหย่างฝรั่งปิดทอง เหล็กราวเขียนลายรดน้ำพื้นแดง มีจงกลหล่อด้วยทองเหลืองปิดทองติดรายเรียงตามระยะบนราวปักล้อมถานชุกะชีโดยรอบ

บานประตูพระอุโบศถนั้น ข้างนอกประดับมุกเปนเรื่องรามเกรียติยศ ข้างในเขียนลายรดน้ำปนรูปตาลิปัตสำหรับพระราชาคณะ พระครู ถานานุกรม บาเรียน ฝ่ายคามวาษี อรัญวาษี ครบตำแหน่ง

แลบานหน้าต่างนั้น ข้างนอกจำหลักลายชิงดวงปิดทองประดับกระจก ข้างในเขียนลายรดน้ำเปนรูปดวงตราพระราชาคณะ พระครู ถานานุกรม ในกรุงนอกกรุงิทั้งสีน

เช็ดหน้าประตูแลหน้าต่าง เขียนลายรดน้ำเปนเครื่องไม้เทศ มีรูปสัตวต่างต่าง ข้างกบประตูหน้าต่างข้างใน เขียนลายน้ำมันเปนเครื่องบูชา ข้างนอกติดฝังกระเบื้องเคลือบลายดอกไม้ตก

เพดานแลตพานขื่อแปในประธานแลเฉลียง กับทั้งเพดานซุ้มประตูหน้าต่าง เขียนลายน้ำมันปิดทองวิจิตรด้วยบุบผาผลาชาติแลรูปสัตวจตุบาททวิบาทหลายหย่าง ซุ้มจรนำประตูหน้าต่างทำด้วยไม้แก่นประกอบเปนรูปหย่างมงกุฏ ปิดทองประดับกระจกเปนลวดลายวิจิตรบรรจงยิ่งนัก

---

[๑] คือ เรื่องมโหสถชาดก.

อัฒจันท์ทังสี่ซึ่งลงจากพื้นเบื้องบนพระอุโบศถมาลงเฉลียงนั้น ตัวคั่นทำด้วยสีลาเขียวมีลูกแก้วบังคั่นนั้นทำด้วยสิลาลาย จำหลักเปนลูกฟูกมีลายเครือวัลย์ทับข้างคั่นในขาซุ้มนั้นประกอปสีลาลาย เปนลายกระเบื้องร้าว แลจำหลักลายเปนดอกไม้ใบไม้ เปนหย่อมหย่อม

เบื้องบนปลายผนังคอสองมุขหน้าหลังนั้น เขียนเปนรูปพระจันท์ พระอาทิตย์ แลรูปพระอรหันต์ รูปกุมภัณฑ์ สุบรรณ นาคราช หงษ แลรูปอสูร นักสิทธิ วิทธยาธร กินร คนธรรพเทพบุตร เหาะไปมาเปนอันมาก...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๏ กาลลุะวาระหลีกร้าย	เรืองสวัสดิ ชัยนา
พฤหัศสิบเอ็ดชาญ	โชกใช้
ศุกปักษ์อัศวนักษัตร	ศกหก แลเฮย
จิตรมาษฤกษได้พร้อม	พฤฒิคุณ
๏ จึ่งจอมดิหลกหล้า	แหล่งอโยทธ ยาเอย
ประดับดิเรกมาตย์มวญมุน	ม่ววซร้อง
เสดจ์บรรลุะลานโบศถ์	บานมนัศ นาพ่อ
พร้อมพระประยุรพ้องพื้น	เผ่าพงษ์
๏ ดลฤกษ์ภูลพิพัทธแผ้ว	ไพรบูลย์ มหุดิ์เฮย
ผ่องภาษกรธรงกลด	เกลื่อนคลุ้ม[๒]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๖๓.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เกลื่อนกลุ้ม

พนักงานแข่งขานดูริย์ ดงงศับท์ สังข์แฮ
แตร[๑] เป่าประโคมคฤ้มครุ้ม[๒] ครุ่มกลอง

๏ ผสารเสียงสงฆ์ดับส้อง สวดสา รภัญนา
ถวายวรมงคลสอง สิบซ้ำ
ราชาคณะถานา นุกรมกฤก[๓] สยงเฮย
ชุมช่วยชัยให้ล้ำ เลอศคุณ

๏ เสดจ์วางอิฐฤกษท้งง ทองนาก เงอนนา
สามแผ่นพิบุลยรยง รากต้งง
พระญาติมาตยามาก มาก่อ รดมเอย
ถึงที่มีช้นนท้งง ทุถาน

๏ ลิลาลายลาดพื้นต่อ ตามรเบียบ พื้นแฮ
ดื่นดาษสองช้นนอุหาร เลื่องหล้า
กระเบื้องเคลือบเหลือบเหลืองทยบ ทยมกนก นาพ่อ
มุงประธานหน้าท้าย ท่ววหลงง

๏ เสาในประธานทกห้อง แห่งอุโบ ศถเฮย
เฉลียงรอบเสารายรงง เรขล้อม
เชองเสาประดับโสภาคย์ ผาพิจิตร ลายแฮ
ในนอกเสาพร้อมล้วน เล่หกนน

๏ ปราการรัตนประกิจก้นน กอปเฉลียง เสานา
นอกสิลาลายสรรค์ สอบแสร้ง
เฉลารอบรูปภาพย์รยง รามเร่อม เรื่องฤๅ
จาฤกโคลงแจ้งอ้าง อ่านความ

---

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า แต่

[๔] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ ว่า ครื้นครุ้ม, พ.ศ. ๒๕๓๓ และ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า ครื้นคลุ้ม

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เกริก

๏ พายในประดับเพ่อมสร้าง สอบสิลา ลายเฮย
รยบรัตนชิงดวงดาม ดาษล้วน
เสาเกอยทวารา[๑] รอบแห่ง เฉลียงฤๅ
ทวารสี่สฤษดิถ้วนพื้น แผ่นไสล

๏ สิลาลายขจิตรแต่งตั้งง ตามฉบัพ บูรรพ์พ่อ
ไม้เม็ดทวาทศทัย ท่ววแท้
ประตูละคู่สรับ เสรจ์ฉลัก[๒] แลเฮย
บววคว่ำหงายแล้แล้ว ลาดผา

๏ น่าขดาลท้องไม้พนัก เพนกเกอย น้นนฤๅ
ประกอบสิลาลายแล เลื่อมคว้าง
อัฒจนนท์คั่นเลอยลง ลดหล่นน ล่างเอย
รดับสิลาไสลข้าง เขตรแคว้นนครชล

๏ พลสิงฆ์บังค่นนล้วน ลายเส ลาฤๅ
รจเรขลวดลายถกล กอปแกล้ง
เสาผาภาพย์โตเทว ไว้ต่อ เชองแฮ
ปักแห่งสองข้างแสร้ง สอบกรร

๏ กำแพงแก้วก่อล้อม แหล่งลาน โบศถ์นา
ตำแหน่งแนวซุ้มสรรพ์ สบถ้วน
ถิ่นสถิตย์สิมาสถาน ท้งงอัษฐ ทิศเอย
โอบออกอีกชั้นนล้วน หลากเดอม

๏ พายนอกผจงจัดแสร้ง สิลาลาย ประดับนา
หลายเลศลายลงเฉลอม ฉลักล้ำ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ และ ๒๕๔๔ ว่า เสาเกยที่ทวารา

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สลัก

รยงรุกขลดาราย รจิตรต่าง สัตวฤๅ
มคฤวิหกถ้วนถ้ำ ถิ่นไสล

๏ พายในย้ายหย่างพ้ยน ไพจิตร เจียวพ่อ
กระเบื้องปรุะเคลือบใสสอ[๑] สอบสร้าง
ซุ้มทวารและซุ้มทิศ ถานแห่ง สิมาแฮ
สิ่งละแปดซุ้มสล้าง เลอศยล

๏ โศพศสริซุ้มแต่ง ตกฉลัก หินเฮย
หนบุรีชลเฉลา เล่หป้นน
ในซุ้มก็รักลง ไล้มาด เหมือนแฮ
ทกท่ววซุ้มท้งงน้นน หนึ่งทยม

๏ ใบสิมาเดอมราชสร้าง สิลากำ โพชฤๅ
ใช่ชาติผาภพสยม สบแคว้น
ศรีขยวขจิตรจำหลัก ลายหยาบ ยลพ่อ
ไป่พิลาศลเอียดแม้นใช้ ช่างทราม

๏ ตรัสให้ช่างปราบเปลื้อง ปลงกาย ลงแฮ
ฉลักลเอียดงามยลยงค์ ยิ่งกี้
ปฤษฎางค์ปิดสุพรรณพราย เพราเถือก ทึบนา
เฉกจักชวนชี้อ้าง อวดชน

๏ ถานรองสฤษดิเลือกล้วน สิลาลาย แลเฮย
หนทวีปสีชังถกล ก่องพ้น
บววกลุ่มฉลักกลีบขจาย ขจิตรรอบ ราพ่อ
ฉลองสิมาล้นล้ำ เลอศผจง

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ และ ๒๕๔๔ ว่า ใส่สอ

๏ บนหลงงซุ้มธให้กอป กงงษะ หล่อฤๅ
รูปพระสถูปสถิตย์ละองค์ เอกตั้งง
แต่งต่างยอดซุ้มระดะ รดับทก ซุ้มนา
ท่ววแปดทิศทั้งงสิ้น ใส่เฉลอม

๏ นอกทวารท่านให้ตก แต่งขจิตร หล่อฤๅ
หล่อรูปสางแปรง[๑] เตอม ต่างใช้
สิงฆนัด[๒] และโตสถิตย์ ทยมคู่ คยงนา
ขนาบแห่งสองข้างไว้ หว่างทวาร

๏ แปดประตูตั้งงอยู่ถ้วน ทกหน ทวารแฮ
ทวารละคู่ดูดั่งทยาน หยัดย้าย
สริรูปสิบหกสกนธ์ กายกอป เสมอนา
เลงเล่หหาญห้าวร้าย เร่งสยอง

๏ สำเภาเขาขอบแคว้น แขวงลพ บุรีฤๅ
เพอกแผ่นผามารอง รับตั้งง
ตนสางฉลักถานครบ ครันขจิตร จัดนา
ทกรูปสางสิ้นทั้งง แท่นทำ

๏ ปราการถานประกิจแกล้ง เกลาผจง เผจอศนา
ฉลักลูกแก้วลำเนา นอกไซ้
ต่อพื้นภาคย์ลดลง ลานล่าง นั้นฤๅ
สฤษดิสิลาใช้เหล้า แหล่งชล

๏ ชาลาในรหว่างเบื้อง โบศถ์รดับ ดาษฤๅ
รยบสิลาลายถกล กอปล้วน

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แปลง

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สิงหนัด

สีชงงทวีปสรับ　　เสรจ์รอบ ราพ่อ
ลายสลับดำบ้างถ้วน　　ที่ลาน

๏ เชองซุ้มสิมากอปพื้น　　ผากระถาง บววเอย
อีกแท่นนิลปาสาณ　　ใส่ไว้
เฉลารูปรุกข์ลดาลาง　　หลากแหล่ง ไสลนา
ท้งงแปดเชองซุ้มไส้　　สบเสถียร

๏ พายในหนซุ้มแห่ง　　หินทวา เรศฤๅ
ไว้แท่นรเมียลเหมือนเพรง　　พร่ำพร้อง
โทที่สถิตย์ซ้ายขวา　　แขวงแค่[๑] ทวารนา
แปดประตูต้องใช้　　เช่นกนน

๏ บนพื้นโบศถ์แต่ช้นน　　ชาลมุข ลดเอย
แผ่นใหญ่ศิลาลายสรรค์　　สบสร้าง
ฝ่ายละสี่แท่นทำนุก　　ในภาคย์ กระแพงนา
แปดแผ่นสองข้างถ้วน　　เท่าทำ

๏ เชองผนงงโบศถ์หากแสร้ง　　สาบสิลา ลายแฮ
ประกอบพาย[๒] ในดำกล　　ก่องแท้
ตราบแกลประดิษฐดา　　ดาษว่าง ห่อนเฮย
แลเลอศแลล้ำแล้　　เลื่อมลาญ

๏ ผนงงหว่างหน้าต่างล้วน　　เลขา เรื่องฤๅ
สี่สิบเอ็ดนิทานแผน　　ภาพย์สร้าง
อังคุดรอัฐกถา　　ทำนยบ นานพ่อ
เอตะทัคะอ้างแจ้ง　　แจกความ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แขวนแค่

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ภาค

๏ สราพกยกรเบียบเบื้อง บรรพชิต คุณนา
ล้วนยิ่งละหย่างเสนอนาม เนกตั้งง
สิลาลายลักษณ์ลิขิตสรรค์ เส้นมาด ตราเอย
บอกเรื่องทกห้องทั้งง ท่ววแสดง

๏ บนแกลฉลุะพิลาศด้วย ดำนาน พู้นพ่อ
อุมังคชาฎกแจง แจกจ้าง
ฅอสองแห่งในประธาน โทวาด ไว้แฮ
รงงเรขเรื่องเบื้องข้าง เขตรแมน

๏ จาตุมหาราชทั้งง ท่ววทิศ สี่ฤๅ
สุรโลกย์[๑] หลายแดนสรวง สืบไว้
เสาในสิบหกรจิตร จำแนก ลายเอย
แย่งดอกใบไม้ล้วน เลอศพรรณ

๏ ส่ำสรรพ์พิหกแซรกสล้าย สลับเครือ วัลย์แฮ
หลายชาติทวิชาผัน ผกเผ้า
เตลาลลายเจือ จานจิตร กรรมเอย
พิดเพรอศพิดแพร้วเร้า หร่ามพราย[๒]

๏ ถานพระประธานให้สถฤษดิ รงงสรรค์ ใหม่นา
รื้อก่อสามช้นนขยาย หย่างเยื้อง
ช้นนบนบผันแปลง แปลกฉบัพ บูรรพ์พ่อ
เดอม[๓] พระประธานไว้เบื้อง แบบบรรพ์

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ และ ๒๕๑๗ ว่า สุรโลก, พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า สุรโล, พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า สุรโลก

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า หร่ามราย

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เติม

๏ ชั้นนสองรองรับตั้งง ตามสถาน นั้นนนา
ไว้พระอรหรรต์โท ที่กี้
สราพกแปดบริพาร พื้นหล่อ ใหม่ฤๅ
รยงรอบสถิตย์ชั้นนชี้ ช่วงตรัย[๑]

๏ สริเดอมเตอมต่อสร้าง สำสา วกเอย
ครบสิบองค์ไสววาง แวดล้อม
พุทธเทวปฏิมากร ก่อนพระ ประธานนา
ประมวญสิบเอ็ดพร้อมถ้วน ท่าวผอง

๏ สามชั้นนถานธใช้ ช่างผจง ปั้นนแฮ
ลายกุดั่นรองศรีแดง ดาษพื้น
อร่ามรัตนอลงกา[๒] แกมมาด กอปเอย
พิดพิลาศล้ำอื้น โอษฐ์ชม

๏ ประดับรูปเทวราชไท้ ทวยแทต ยานา
เวนัตย์น่งงหัตถ์ประนม เนื่องตั้งง
รายรยงสถิตย์แวดวง เวียรรอบ อาศน์เอย
ดีบุกหล่ออุไรไล้ทั้งง ทกสกนธ์

๏ ชุกชีเชองกอปห้อม แห่งราว ทยนฤๅ
เสาเม็ดเฟืองฝร่งงยล เยี่ยงย้าย[๓]
ฉลักทาบทึบทองพราว พรายพร่าง พิดพ่อ
มากเม็ดแลสล้ายได้ ดุจกนน

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ช่องไตร
[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า อลงการ์
[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ว่า เยี่ยงย้าย, พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า เยื่องย้าย

๏ แผ่นราวเหล็กแสร้างหย่าง ย้ายลาย ฉลุะนา
ย้อมมาดฉาดเฉอดพรรณ ผ่องแผ้ว
จงกลประกลราย รยงจรด ราวฤา
กังษะหล่อแล้วแต้ม ติดกาญจณ์

๏ ใบทวารอุโบศถสร้าง โสภิต พ้นแฮ
พายนอกบานมุกประดับ ดื่นแพร้ว
รามเรื่องรจเรขประกิจ ประกอปภาพย์ เพรอศพ่อ
ใบฉลุะทองล้วนแล้ว เลศหลาย

๏ รูปตาลิปัฏตราบถ้วน ถานา ศักดิ์นา
ทกสำสงฆ์รายรยง รีดแจ้ง
พุดตาลและสาร งา งามเฉก[๑] ชาติแฮ
กลมกลีบกระมลให้แสร้ง สบสรรค์[๒]

๏ สำหรับยศแปลกรู้ ราชา คณะเอย
อีกพระครูเนืองนรรต์ เนกต้งง
บาเรียนและถานา นุกรมหลาก หลายแฮ
ในนอกกรุงถ้วนทั้งง ทกสถาน

๏ โดยตำแหน่งมากข้าง เขตรคาม ก็ดี
แดนนิวาศอาวาศพนานต์ เนกบ้าง
ทกที่ทกถานตาม ตำหรับ เพรงพ่อ
สองแผนกแจกแต้มสร้าง สบผอง

๏ บานบัญชรประดับล้วน ลายดวง ชิงแฮ
จำหลักขจิตรปิดทอง ทาบแก้ว

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แฉก

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า สบสรรพ์

หลงงบานฉลุะลักษณปวง เปนแบบ ตรานา
ชีเชษฐท่ววพร้อมแพร้ว เพรอศกาญจณ์

๏ ตัวไม้เช็ดหน้าแทบ ที่ประตู ต่างฤๅ
ฉลุะมาดวาดโอหาร หลากล้ำ
เครือเทศพิเศศไพรู รายสัตว สำแฮ
ข้างกบเคลือบกระเบื้องซ้ำ สาบประกล

๏ กอปรูปกุสุมพัษล้วน หลั่งสรวง[๑] ลงฤๅ
ทกถิ่นทวารแกลหน แห่งข้าง
สพานพิดานปวง แปรัตน์[๒] ประธานแฮ
เฉลียงต่างประตูซุ้มสร้าง สบสรรพ์

๏ รงงสรรค์สรรพัดล้วน เลขา ท่ววนา
ลายมาดน้ำมันลลาย เลขแสร้ง
บุบผาผลาหลาก หลายหย่าง สัตวเฮย
สองสี่บทย้ายแกล้ง กล่นนผจง

๏ จรนำประตูต่างซุ้ม สฤษดิกาษฐ แก่นฤๅ
รูปยอดเยี่ยงมกุฎธรง เทรอดเกล้า
กุแก้วก่องแกมมาด แมนนิมิตร เหมือนเฮย
อุไรหร่ามรัตน์เร้ารุ่ง รุ่งผสาร

๏ อัฒจนนท์สี่สถิตย์เบื้อง โบศถ์ทวาร ลงฤๅ
สู่[๓] ที่หล่นนลานเฉลียง ลดน้นน

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า หลังสรวง

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แปรัด

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สี่

ตัวค่นนขจิตรปาสาณ ศรีขนาด[๑] นิลนา
ฉลักลูกแก้วถ้วนช้นน ฉะรยง

๏ บังค่นนสรรค์พิลาศล้วน ลายผา แผ่นแฮ
ลูกฟักฉลักเพียงเฉลา ลอกไม้
มานเครือลดาทาบ ทับทก หนเฮย
ข้างค่นนนในซุ้มไส้ สาบหิน

๏ ล้วนลายธให้ตก แต่งประกิจ กอปนา
กลกระเบื้องรอบภินท์ ภาคย์ร้าว
ลายลงช่างฉลักประดิษฐ ประดับช่อ เฌอแฮ
แกมกับใบก้าวเกี้ยว กิ่งพันธ์

๏ โสภณประกลต่อก้าน กาบกอป เครือเอย
ยลหย่อมหย่อมวัลย์วาง ว่างบ้าง
เบื้องบนแห่งผนงงขอบ คอทุติ ยานา
ชมัยมุขหลงงหน้าข้าง คู่กนน

๏ รบายรูปนาคครุทธ์พร้อม พระศศิ สูริย์ฤๅ
รูปแทตย์เทพย์คนธรรพ์ ท่วถ้วน
พิทธยาธรกินร นักสิทธิ์ ส่ำแฮ
หงษ์พิหกล้วนผ้าย ผ่านนภางค์

๏ กุมภรรฑ์บรรพชิตผู้ เผือดเกลศ แลฤๅ
คือพระอรหรรต์จาง จืดเชื้อ
อุปธิท่านแสดงเดช เดอรเมฆ มาพ่อ
เบื่อบาปบุญเกื้อกล้า เกลียดกาม[๒]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า สี่ขนาด

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๒๖.

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ได้กล่าวถึงการก่อสร้างพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนไว้ด้วยดังนี้

จารึกที่ผนังด้านหน้าพระอุโบสถ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ห้าสอกคืบสี่นิ้ว มีประมาณ
น่าตักพระประธาน ท่านไว้
อุโบศถซึ่งสิงสถาน สถิตย์ที่ นี้นา
สิบรูปสาวกไหว้ น่งง[๑] ห้อมแหนองค์ ฯ

๏ ถวายชื่อรบือเกรียติก้อง กำจร
โดยอดีตสังหร เหตุอ้าง
พุทธเทวปฏิมากร ปรากฏิ นามเอย
องค์อมรมาสร้าง สฤษดิไว้แต่เพรง ฯ

๏ คอสองทุกห้องแห่ง ในประธาน
รงงเรขมหาราชสถาน สี่ไซ้
ราชทรัพย์นับบำนาน จำหน่าย ช่างแฮ
ด้านละเจ็ดกระสาปณ์ได้ ด่งงนั้นปันสอง ฯ

๏ ผนังบนถกลเรื่องสร้าง สมภาร พระนา
มโหศถพิศฎารนิทาน ถี่ถ้อง
ราคาค่าธนะสาร ประสาตรช่าง ฉลุเฮย
กระสาปณ์สัพนับละห้อง จ่ายจ้างรางวรร

๏ ผนังกลางหว่างช่องชั้น[๒] บัญชระ ทวารฤๅ
เรียบเรื่องเอตทัคคะ วาดไว้

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๗ ว่า แห่

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๗ ว่า นั้น

จัดจ้างช่างคหัษฐพระ　　มือเลอศ ล้วนเฮย
กหาปนะเบญจให้　　ละห้องของหลวง ฯ

๏ เตลาหมากเม้ยวาด　　ลายเสา สิ้นเอย
อย่าแย่งกอบัวเอา　　แบบได้
บำเหนจ์เสร็จสิ้นฉลุเฉลา　　เสาหนึ่ง
แปดกระสาปณ์ลาภท่านให้　　ช่างแต้มทุกตน ฯ

๏ ใบดาลทวารรดับด้วย　　มุกรจ นาฤๅ
เรียงเรื่องรามเกรียติ์ยศ　　เลอศแล้ว
บานบัญชระอุโบศถ　　พายนอก นั้นนา
เถือกถ่องทองแกมแก้ว　　ฉลักแก้วชิงดวง ฯ

๏ หลังบาลบรรเจอดแต้ม　　ลายรด น้ำนา
เรื่องรูปตราปรากฎิ　　ทั่วทั้งง
ราชาคณะหมด　　เมืองออก อีกเอย
บรรหญัติจัดแต่งตั้ง　　ชื่อไว้ในตรา ฯ

๏ หลวงชาญภูเบศ[๑] ได้　　กำกับ เขียนเอย
อีกชิดภูบาลสรัพ　　เสรจ์รู้
รายงานทุกด้านจับ　　แล้วและ ยังฤๅ
เบดเสรจ์จ่ายงผู้　　หนึ่งได้ตรวจตรา ฯ

๏ ตำหรวจ์ในใหญ่ถ้วน　　สี่กรม
จ่ายแจกแยกกันรดม　　ด่วนสร้าง
อุโบสถรจเรขสม　　ประสงค์ราช
การย์ใหม่ใดห่อนข้าง　　เร่งแล้วฤๅหลอ ฯ[๒]

---

[๑] จารึกว่า ชาญภูเบศ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า หลวงราชภูเบศร์

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๒.

หลักฐานที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ระบุว่า หลวงชาญภูเบศกับหลวงชิตภูบาล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ และจ่ายงเป็นผู้ตรวจคนงานเกณฑ์จากกรมตำรวจในและกรมพระตำรวจใหญ่ทั้ง ๔ กรม ได้แก่ กรมพระตำรวจในขวา กรมพระตำรวจในซ้าย กรมพระตำรวจใหญ่ขวา กรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ในการก่อสร้างพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน

นอกจากนี้ยังมีหลักฐานเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนัง ในพระอุโบสถวัดพระเชตุพน โดยเฉพาะรายละเอียดที่สำคัญเกี่ยวกับช่างและค่าจ้างในการเขียน เพราะเป็นหลักฐานว่า ในการจ้างช่างมาเขียนจิตรกรรมนั้นมีค่าจ้างที่แตกต่างไปตามความยากง่ายของงานด้วย คือ

ค่าจ้างเขียนจิตรกรรมที่คอสองในประธานเป็นภาพสวรรค์ชั้นจาตุมหาราชิกาทั้งหมด เป็นเงิน ๑๔ ตำลึง

ค่าจ้างเขียนจิตรกรรมผนังตอนบนหน้าต่างเรื่องมหาอุมังคชาดก (มโหสถชาดก) ห้องละ ๗ ตำลึง

ค่าจ้างเขียนจิตรกรรมผนังระหว่างช่องหน้าต่างเรื่องพระสาวกเอตทัคคะซึ่งมีทั้งช่างพระ และช่างคฤหัสถ์ ห้องละ ๕ ตำลึง

ค่าจ้างเขียนเสาในประธานเป็นกอบัวก้านแย่งเสาละ ๘ ตำลึง

๕. การปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศ

การปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ปรากฏหลักฐานอยู่ใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...แล้วให้ขุดรากมุขท้ายพระวิหารทิศทั้งสาม ก่อผนังต่อออกมาเหมือนพระวิหารทิศตระวันออก เปลี่ยนตัวไม้เครื่องบนซึ่งชำรุด มุงกระเบื้องเคลือบศรีขาวทั้งสี่พระวิหาร ซ่อมการรักการทองแลการกระจกการเขียนทั้งสิ้น พื้นพระวิหารทั้งสี่แลเชิงผนังนั้นก็ปรับปูสีลาลายทั้งสี่หลัง

อนึ่งผนังมุขหลังทั้งสี่พระวิหารนั้น ***พระวิหารทิศทิศบูรรพ์*** *เขียนเรื่องพระโยคาวจรพิจารณาอศุภกำมัฐานสิบแลวิปัศนาญาณสิบ* ***พระวิหารทิศทักษิณ*** *เขียนเรื่องฎีกาพาหุงทั้งแปดบท* ***พระวิหารทิศประจิม*** *เขียนเรื่องพระพุทธบาทห้าตำบล* ***พระวิหารทิศอุดร*** *เขียนเรื่องเตรสะธุดงค์ จาฤกสิลาลายเปนอักษรแลโคลงบอกเรื่องไว้ทุกแห่งทั้งสี่หลัง*

ซุ้มประตูข้างวิหารละสองประตู ที่ทางลงในพระระเบียงนั้นปั้นเปนซุ้มกระจกปิดทอง

ที่มุขหน้าพระวิหารทั้งสี่ทิศ มีกำแพงแก้วประดับกระเบื้องเคลือบศรีขาว แลเสาเมดฝรั่ง ตั้งสิงโตสีลาทั้งสองข้าง

คั่นอัฒจันท์ทำด้วยสิลาเมืองชลบุรี มีเสาสิงโตสิลาปักกัน เชิงพลสิงฆ์ ตั้งอ่างน้ำสิลาข้างอัฒจันท์ละคู่ ทั้งสี่พระวิหารเปนอ่างสีลาแปดอ่าง

ที่ประตูมุขหลังพระวิหารทิศทางจะลงไปในลานพระอุโบศถนั้น พระวิหารทิศบูรรพ์มีซุ้มประตูหย่างโขลนทวารทำด้วยสิลาสูงห้าวา

พระวิหารทั้งสามมีเสาสิลาสันฐานต่างกันหย่างละวิหาร ติดกิ่งทองเหลืองแขวนโคมบูชาพระทุกทุกเสา

แล้วมีแท่นสิลาแผ่นใหญ่ แลรูปจีนรูปช้าง ม้า โค กระบือ ทำด้วยสิลาตั้งไว้หน้าประตูพระวิหารทิศทังสี่เปนอันมาก...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๏ ดับให้รจเรขแสร้ง	สอบมุข ท้ายเฮย
แห่งวิหารสามทิศ	ท่ววสร้าง
ขุดรากก่อทำนุก	แนวเพ่อม ผนงงนา
เย่อนหย่างวิหารด้านข้าง	เขตรบูรรพ์
๏ เปลี่ยนตัวไม้รื้อเร่อม	รงงสฤษดิ์ ใหม่แฮ
ครบเครื่องลงบนอากูล	เก่าค้าน
ชำรุดประกอปกิจ	การย์ผลัด เปลี่ยนพ่อ
กระเบื้องเคลือบมุงถ้วนด้าน	ด่อนพรรณ
๏ เสรจ์ซ่อมรักรัตแต้ม	ติดมาด ใหม่นา
ประดับขจกรบายระบุะสรรค์	ซ่อมซ้ำ
เชองผนงงและพื้นดาษ	ดุจโบศถ์ ไส้เฮย
ทังสี่พิหารแล้วล้ำ	เลื่อมแล
๏ มุขหลงงผนงงโปรดให้	เห่อมคิด ขยนนา
ทกท่ววิหารสี่แปล	แปลกอ้าง
ฝ่ายบูรรพทิศรจิต	แจกเรข เรื่องฤๅ
สิบอศุภสร้างสิ้น	สิบญาญ[๒]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๓.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๗, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า ญาณ

๏ ทักษิณเสาวเลขด้วย ดำนาน แปดนา
โดยฎีกาจาริย์แถลง เลศไว้
พาหุงวิถารบท เบอกอรรถ์ อัษฐเอย
เผยอชเยศพระเจ้าให้ เหตุยล

๏ ปัจฉิมทิศตรัสใช้ ช่างบรร ลายแฮ
ร่างเรื่องพุทธบาทหน แห่งห้า
อุดรรจิตรสรรค์ สงฆ์เสลข แลฤๅ
ตรัสรัศธุดงค์แจ้งหล้า เลอศคุณ

๏ สิลาลายลักษณเลขรู้ เรื่องฉลัก ไว้นา
ทกท่ววัดถุเปนบุญ บอกไว้
จุ่งยลจุ่งอ่านตระหนัก ในจิตร จำพ่อ
ไป่ทราบทราบไซ้สิ้น สร่างฉงน

๏ ซุ้มทวารวิหารทิศด้าน โดยลง รเบียงนา
ทิศละสองซุ้มประกล กอปปั้นน
ปาน[๑] ซุ้มขจกผจง เจอมกนก นาพ่อ
สี่ทิศแปดซุ้มบั้นน แบบสมาน

๏ มุขหน้าธให้ตก แต่งเตอม ก่อนเอย
กระแพงรัตนโบราณรงง เรขสร้าง
กระเบื้องปรุะเคลือบสอเสอม สาบประดับ ประดิษนา
เสาเม็ดฝร่งงต้งงข้าง คู่แปลง

๏ รูปโตสถิตย์ทับเบื้อง บนเสา สองแฮ
ล้วนสิลาฉลักแจง จัดถ้วน

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า บาน

อัฒจนนท์ค่นนหินเขา เขตรนัค ราเฮย
ชลบุรีล้วนสิ้น สบสมัย

๏ เสาโตสิลาปักเบื้อง บาทพล สิงฆ์[๑]นา
ดุจอุโบสถอุภัย ภาคย์ต้งง
ผาอ่างก็วางหน แห่งอัฒ จนนท์เอย
สองฝ่ายฟากไว้ทั้งง ทกคลวง

๏ ประตูหลงงมุขสกัดด้าว แดนชาล โบศถ์แฮ
แห่งวิหารหลวงอุทัย ทิศน้นน
ซุ้มโขลนทวารมาน หมายขนาด สูงนา
วาวัดทัดห้าก้นน กอปหิน

๏ เสาแท่นทงงชาติช้าง ชนเพศ จีนพ่อ
พื้นฉลักเสลานิล เนื่องซร้อง
บูชิตวรชินเชษฐ์ เชอญสถิตย์ วิหารนา
เสนอโลกนารถพู้นพร้อง พร่ำนาม

๏ หลงงมุขสามทิศต้งง ต่างสรรณ ฐานเอย
แห่งวิหารสามแล หลากพ้ยน
ปักเสาสิลาพรรณ พิดแผก กนนพ่อ
กอปกิ่งกงงษท้ยรไว้ เวี่ยโคม

๏ มีแท่นสิลาล้วนแปลก เปลี่ยนหลาย เลศแฮ
ล่ำสัตวโสมภ์สรรพผา ภาคย์สร้าง
กาษรและอุศุภราย รยงเจ๊ก รูปฤๅ
บางขี่บางต้งงข้าง แค่ยืน

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สิงห์

๏ ลางใหญ่ลางเล็กบ้าง บูชา พระเอย
ทกทิวาคืนคง ค่ำเช้า
ประดิทินท่ววเวลา ภๅโลกย์ แลพ่อ
เนืองนิตย์พระเจ้าเกื้อ กิจบุญ[๑]

นอกจากนี้ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ยังได้มีการกล่าวถึงรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์วิหารทิศแต่ละหลังดังนี้

จารึกพระวิหารทิศตะวันออก (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ประฏิมานากเนื้อหมด มุลทิน
เถกอง[๒] วิหารปราจิน ทิศด้าว
เดอมสถิตย์วัดเขาอิน สวรรคโลกย์
เชอญประเวศเวียงท้าว ท่านไว้เปนเฉลอม ฯ

๏ ถวายนามพระเจ้าตรัส ไม้มหา โพธิ์แฮ
มีพุ่มโพธิพฤกษา เกอบ ก้งง
การซ่อมซึ่งเลขา ผนังรอบ นั้นฤๅ
รดมช่างวงงน่าท้งง ทั่วสิ้นสองกรม ฯ

๏ เขียนในมหาภิเนกษ์ต้น จนมาร วิชัยแฮ
ญาณสิบสิบอศุภสถาน มุขท้าย
สัฏฐารสทสพลญาณ ใหญ่หนึ่ง เนานา
โลกนาถนามห่อนย้าย อยู่แท้แต่เพรง ฯ

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๒๙.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า เถลิง

๏ หลวงราชานุรักษ์เจ้า　　กรมกระทำ วิหารแฮ
องค์รักษ์บวรวงงสดำ　　อีกทั้ง
ชาญภูเบศร์ผู้กำ　　กับที่ หลวงเฮย
มหาดเล็กวงงน่าต้งง　　แต่งให้ดูงาน ฯ[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันออก ได้แก่ หลวงราชานุรักษ์เจ้ากรมองครักษ์ฝ่ายพระราชวังบวร และหลวงชาญภูเบศมหาดเล็กนายเวรวังหน้าเป็นผู้กำกับการก่อสร้าง

ส่วนจิตรกรรมนั้นเป็นหน้าที่ของกรมช่างเขียนวังหน้าทั้ง ๒ กรม คือ กรมช่างเขียนขวา และกรมช่างเขียนซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล

จารึกรูปกุมารกุมารีในวิหารพระโลกนาถ[๒] (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ รจนาสุดารัตน์แก้ว　　กุมารี หนึ่งฤๅ
เสนอธิบายบุตรี　　ลาภไซ้
บูชิตเชฐชินศรี　　เฉลาฉลัก หินเฮย
บุญส่งจงลุได้　　เสร็จด้วยดังถวิล ฯ

๏ กุมารหนึ่งพึงฉลักตั้ง　　ติดผนัง
สถิตย์อยู่ทิศเบื้องหลัง　　พระไว้
คุณเสือสวาดิหวัง　　แสวงบุตร ชายเอย
เฉลยเหตุธิเบศร์ให้　　สฤษดิแสร้งแต่งผล ฯ

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๓.

[๒] ปรากฏในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๒ แต่ไม่พบในฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ และ ๒๕๔๗

จารึกพระวิหารใต้ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ศุโขทัยธรรมราชผู้ นามชิน ราชฤๅ
สถิตย์วิหารทักษิณ มุขหน้า
ธรรมจักรแจกพรหมินทร์ หมื่นภพ ผองเฮย
เบญจพัคคีย์มีห้า อยู่เฝ้าสดับแสดง ฯ

๏ ช่างวาดมหาดเล็กล้วน ฉลุะลักษณ์ ภาพพ่อ
ปฐมแต่เทษธรรมจักร จวบเท้า
ชินธาตุท่านทำลัก ลาญล่วง แล้วเฮย
บรรลุพระสาสน์เข้า ขวบห้าพันประมวญ ฯ

๏ มุขหลังรังรักษ์แต้ม ฎีกาพา หุงแฮ
แปดบทรจนาปรา กฎิไว้
โดยอรรถวัจนกถา ธรรเมศ
แสดงปราชญ์นรชาติได้ เรื่องรู้ดูเขียน ฯ

๏ หลวงกรรภยุบาทว์เจ้า กรมงาน เกณฑ์ฤๅ
ราชรักษ์ปรักษ์ขวาวิหาร ซ่อมสร้าง
จ่าจิตรนุกูลการ กำกับ อีกเอย
กรมมหาดราชวงงอ้าง ชื่อต้งงสองตน ฯ[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศใต้คือ หลวงกรรยุบาท เจ้ากรมรักษาพระองค์ขวา เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ จ่าจิตรนุกูลมหาดเล็กเป็นผู้ตรวจ ส่วนจิตรกรรมฝาผนังนั้นช่างเขียนกรมช่างมหาดเล็กเป็นผู้เขียน

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๔.

จารึกพระวิหารทิศตะวันตก (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ชินศรีชื่อชี้พระ นาคปรก
สถานสถิตย์ทิศตก ท่านไว้
จิกแมกแจกกิ่งปก ปานฉัตร เฉลอมแฮ
เดอมศุโขไทยให้ อยู่รั้งงหอเหม ฯ

๏ ช่างเขียนกรมซ้ายซ่อม พื้นผนัง ในนา
เกษธาตุประกาศเรื่องรงง เรขล้วน
งานรบายฝ่ายมุขหลัง แลเลิศ แล้วพ่อ
พุทธบทปรากฏิถ้วน แห่งห้าถิ่นเสถียร ฯ

๏ พนักงานวิหารสร้างซ่อม เสรจ์ถวิล ราชฤๅ
หลวงพิทักษ์นรินทร์ หนึ่งผู้
ฉลองบาทบวรวงงยิน ยศเลื่อง แลพ่อ
องครักษ์ตระหนักนามรู้ ที่เจ้ากรมเฉวียง ฯ

๏ จ่ายวดมหาดเล็กได้ กำกับ
การทุกสิ่งเสรจ์สรัพ สืบสร้าง
โองการท่านบังคับ คุมช่าง ฉลุะนา
คงแต่ดีชื้มล้าง ชั่วใช้ใหม่เขียน ฯ[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันตกคือ หลวงพิทักษนรินทร เจ้ากรมองครักษ์ฝ่ายซ้ายในพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ และจ่ายวด กรมมหาดเล็ก เป็นผู้ตรวจ ส่วนจิตรกรรมฝาผนังนั้นเขียนโดยช่างเขียนในกรมช่างเขียนซ้าย

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๗๔-๓๗๕.

จารึกพระวิหารทิศเหนือ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ไพหารอุดรด้านพระ   ปาลี ไลยนา
เนาน่งงเนินศิขรี   บาทห้อย
กุญชรเชอดกุณธี   ธาเรศ แลฤๅ
รูปหนึ่งพานรน้อย   เทอดผึ้งรวงถวาย ฯ

๏ ช่างฉลุะฉลาดเลือกล้วน   กรมขวา
ผนังรอบรงงรจนา   เรื่องล้วน
ไตรย์ภูมิภพปรา   กฎิทั่ว แลฤๅ
มีอาทิ[๑] เมรุมาศถ้วน   ถี่แท้ทุกพรรณ ฯ

๏ มุขท้ายรบายภาพยเพี้ยง   พิศวง
ไตรรัศเรื่องธุดงค์ผจง   แจกแจ้ง
ละสิ่งละองค์ทรง   สันโดศ
เสลขสละปลิโพธแล้ง   เกลศถ้วน[๒] อรหันต์ ฯ

๏ หลวงราชเสวกให้   ถาปนา หอเฮย[๓]
เจ้าหมู่ซ้ายเสวกา   มาตย์รู้
มหาดเล็กบวรวังมา   กำกับ
หลวงเสน่ห์รักษาผู้   หนึ่งได้ติเตียน ฯ[๔]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศเหนือ คือ หลวงราชเสวก เจ้ากรมซ้ายฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ หลวงเสน่ห์รักษา เป็นผู้ตรวจ จิตรกรรมฝาผนังเขียนโดยช่างเขียนจากกรมช่างเขียนขวา

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า อาศน์

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า ล้วน

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๔๗ ไม่มีคำสร้อยว่า หอเฮย

[๔] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๗๕.

๖. พระระเบียงชั้นใน

การปฏิสังขรณ์พระระเบียงชั้นใน รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพน ปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...แลพระระเบียงชั้นในก่อผนังเสีมสูงขึ้นกว่าเก่าอีกสองสอก ผนังข้างในก่อเปนริ้วสายบัว หว่างริ้วติดกระเบื้องปรุะเคลือบศรีเขียว แม่ลายเบื้องต่ำประดับกระเบื้องปรุะเคลือบศรีขาวทังสิ้น

ให้รื้อเฉลียงพะพายนอกทังแปดแห่งซึ่งชำรุดนั้นเสีย ต่อเฉลียงเข้าไปพายในใส่เสารายรอบทังสี่ด้าน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบศรีเขียวทังประธาน แลเฉลียงพื้นในองค์ปูสิลาเขียวขนาดน้อย พื้นเฉลียงปูสิลาเขียวแผ่นใหญ่ทังสิ้น

ซุ้มที่ช่องกบกระทำด้วยไม้แก่น จำหลักเปนลายดอกไม้ ใบไม้ ปิดทองล่องชาต

ตรงช่องกบประตูลงมาในลานใหญ่รอบพระอุโบศถ มีรูปลั่นถันยืนถืออาวุธต่างต่าง ทำด้วยสิลาเขียว สูงสามสอกมีถานสิลารอง ตั้งอยู่สองข้างประตูละคู่ แปดประตูเปนรูปลั่นถันสิบหกรูป

บนคอสองเฉลียงพระรเบียงโดยรอบ เขียนเมืองขึ้นสามร้อยเจ็ดสิบสี่เมือง

แลเสาพระรเบียงที่หว่างผนังริ้วสายบัวนั้นติดแผ่นสิลาเขาสัพนิมิตรเมืองลพบุรี จาฤกอักษรเปนเพลงยาวกลบทห้าสิบหย่าง คณะฉันท์วรรณพฤดิห้าสิบหย่างรอบทังสี่ด้าน เปนกลเพลงกลฉันท์ร้อยบท

ถานชุกะชีพระพุทธรูปในพระรเบียงนั้น ประกอบสิลาลายปรับเปนลายสองบนถานปูสิลาลายเปนลายกระเบื้องร้าว

ผนังหลังพระพุทธรูป เขียนเรือนแก้ว ที่หว่างเขียนเปนเงาฉาก แลขวดปักดอกไม้ เบื้องบนในระหว่างเรือนแก้ว เขียนลายแย่งพื้นขาว

ผนังริ้วสายบัวนั้น เขียนลายเครือวัลย์พื้นขาว

ผนังทึบที่มุขมุมพระระเบียงทั้งสี่มุม เขียนเรื่องนิทานนทุกปการะณัม

ที่ช่องประตูจะออกมาชาลาหว่างพระระเบียงทั้งแปดแห่งนั้น ปั้นเปนซุ้มกระจก ปิดทองทุกทุกซุ้ม...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๏ พระธรงอาโภคด้วย	แดนรเบียง ในนา
ตำบสมหนุนสูง	สืบสร้าง
ก่อเสอมเพ่อมเพียงสอง	สอกรอบ ใหม่เอย
ผนงงภาคย์ในมล้างสิ้น	สบสถาน
๏ เปลี่ยนแปลงก่อกอปริ้ว	รยงสาย บววฤๅ
กระเบื้องปรุะเคลือบขยวผสาร	สาบแสร้ง
ภาคย์ต่ำแม่ลายประดับ	ดามสอบ กระเบื้องแฮ
ปรุะเคลือบขาวล้วนแกล้ง	กลั่นประกล
๏ พระเฉลียงรเบียงกอปเบื้อง	บรรพ์สฤษดิ์ ไว้ฤๅ
พายนอกแปดหนรยง	รยบห้อม
ชำรุดเร่งรื้อประกิจ	ก่อพะ ในนา
เสาใส่รายล้อมช้นน	ช่วงชาล

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๔

๏ หลงงคามุงกระเบื้อง บรรจง พิจิตรแฮ
ศรีเคลือบเขียงเฉลียงประธาน ท่ววถ้วน
ภาคย์พื้นที่ในองค์ เอี่ยมดาษ หินเฮย
ขยวชาติขนาดน้อยล้วน เล่หเดียว

๏ แหล่งเฉลียงรยงลาด[๑]พื้น ผาแผ่น ใหญ่เอย
โสภาคย์พิดขยวพรรณ ผ่องแผ้ว
ซุ้มช่องกบประกลแก่น[๒] กาษฐ์ฉลัก ลายพ่อ
ล่องชาติพื้นแพร้วแต้ม ติดทอง

๏ ตรงกบสองปักษ์ช้นน ชาลา ใหญ่แฮ
รูปลั่นถันสองเสถียร แท่นต้งง
กรกุมวิวิธาวุธ ไว้แค่ ทวารนา
สามสองสูงถ้วนท้งง ทกทวาร

๏ รงงรัก[๓]รูปแต่พื้น ผานิล สิ้นแฮ
โศฬศกำหนดประมาณ มากผู้
คอสองที่ประทักษิณ สี่ทิศ เฉลียงฤๅ
รบายครบนครขึ้นรู้ เร่งรเมียล

๏ สามร้อยบุรีคิดสิ้น เสศเจ็ด สิบเอย
อีกสี่นครินทร์ขยน เขตรแคว้น
สีมาอณาเสรจ์ สยมขอบ ขันธ์แฮ
บูชิตชิเนนทร์แม้นไม้ มาดหิรัญ

---

๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ราด

๒ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ซุ้มช่องประกบประกลแก่น

๓ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า รักษ์

๏ เสารเบียงหว่างประกอบริ้ว รยงสาย สโรชฤๅ
ติดแผ่นผาบรรสาร สาบไว้
คิรีสัพ[๑] นิมิตรราย รยบรจิตร เสาแฮ
สตะสบสี่ด้านได้ ด่งงกนน

๏ เฉลาลักษณลิขิตพื้น พจน์นิพนธ์ เพลงแฮ
กลบทบรรญาศ[๒] ยก เยี่ยงสร้าง
วรรณพฤติแบบฉันท์ยล หย่างคณะ พู้นพ่อ
ห้าสิบสริร้อยอ้าง อรรถ์ธิบาย

๏ ชุกชีถานพระด้าว แดนรเบียง ในนา
ปรับสิลาลายประกับ ประกิจแกล้ง
ลายสามสอบรอบรยง รจเรข รยบเฮย
บนแห่งถานล้วนแสร้ง สาบผา

๏ ลายประดับแลเฉกกระเบื้อง บุบราน ร้าวแฮ
หลงงพระรจนาเรือน รัตน์แพร้ว
ฉายฉากฉลุะหว่างสถาน สถิตย์ขวด ขยนฤๅ
ปักบุบผาพื้นแผ้ว เพ่งพบู

๏ เบื้องบนเรือนแก้วรวด รอบใน รหว่างนา
รบายแย่งพื้นขาวดู ด่อนล้วน
ผนงงริ้วบุษปสบสมัย เสมอวาด วัลย์เฮย
สอสอาดดาษพื้นถ้วน ถ่องถกล

---

๑ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สิพ

๒ ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า บัญญาศ

๏ ผนงงทึบมุขสรพราศพร้อม พระรเบียง มุมฤๅ
ทงงสี่ทิศดำบล บอกแจ้ง
นนทุกปกรณรรมรยง เรื่องรบุะ รบายพ่อ
พหิเหตุนเรศแสร้งสร้าง สำสรรค์

๏ ช่องทวารสถานทลุะชั้นน ชาลา เล็กนา
ในรหว่างพระรเบียงปัน แปดด้าว
ปันนซุ้มขจกขจิตรทา ทองทก ซุ้มเอย
เถือกท่ววแปดซุ้มอคร้าว ครบผดุง

๗. พระระเบียงชั้นนอก

การปฏิสังขรณ์พระระเบียงชั้นนอก รอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพน ปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...แลพระรเบียงสายนอก มุงกระเบื้องเคลือบศรีขาบ

ผนังในก่อเปนรี้วสายบัว หว่างรี้วติดกระเบื้องปรุะเคลือบศรีขาบ แม่ลายเบื้องต่ำประดับกระเบื้องปรุะเคลือบศรีเหลือง พื้นปูสิลาเมืองศุโขไทย

ถานชุกะชีพระพุทธรูป ก็ประกอปสิลาลายเปนลายสาม

ผนังหลังพระพุทธรูป เขียนลายประแจจีนพื้นม่วง

คอสองบนผนังรี้วนั้น เขียนรูปทีชาชาติต่างต่างบินเล่นเมฆ

ผนังทึบที่มุขมุมทังแปดเขียนเรื่องนิทานปิศาจปาการะณัม

บานประตูทังแปดนั้น เขียนลายรดน้ำเปนรูปอสูรมีมารแบก

หลังบานเขียนเปนม่านแหวกมีโต๊ะตั้งเครื่องบูชา

แลมีแผ่นสิลาเขาสัพนิมิตรติดผนังริมประตูข้างใน จาฤกอักษรเปนคณะฉันท์มาตราพฤดิแปดหย่าง แลโคลงกลต่างต่างประตูละสองแผ่น แปดประตูเปนสีลาสิบหกแผ่น

นอกประตูพระรเบียงสายนอก ตั้งรูปสิงโตจีนทำด้วยสิลาเขียวสองข้าง ประตูละคู่เปนสิงโตสิบหกรูป

ริมประตูข้างในมิรูปขุนนางจีนทำด้วยสิลาเขียวสูงสามสอกคืบ มีถานสิลารองยืนอยู่สองขางประตูละคู่แปดประตู เปนสิบหกรูป..."[๑]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๔.

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ รเบียงพาเหียรธให้ตก แต่งตาม เดอมนา
กระเบื้องเคลือบขาบศรีมุง เมือบพร้อม
ผนงงในก่อริ้วดาม ดาษปรุะ กระเบื้องฤๅ
เคลือบดั่งศรีฟ้าห้อม แห่งสถาน

๏ แม่ลายต่ำตรุะล้วน เหลืองศรี เคลือบเอย
กระเบื้องปรุะแลพิลาศลาญ หลากล้ำ
พื้นลาดชาติสิลามี เมืองเขตร เหนือนา
ศุโขทัยพิดคล้ำคล้าย เคลือบมอ

๏ ถานชุกชีธิเบศรสร้าง สิลาลาย ประกอบฤๅ
เฉกอัชฌัติภอ[๑] พึง พิดอเคื้อ
ผนงงหลงงพระรบายประแจ จีนม่วง พื้นพ่อ
รายบุบผผีเสื้อ[๒] ไว้ วัคคุลี

๏ สอสอง[๓] บนเบื้องล่วง แหล่งผนงง ริ้วฤๅ
ฉลุะรูปปักษีหลาย หลากพ้อง
โบยบินนภาประนัง เนืองแน่น อเนกนา
ลอยเล่นเมฆซร้องซร้อง ส่ำสรรพ์

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า พอ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า บุบผีเสื้อ

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า คอสอง

๏ มุขมุมขยนเรื่องด้าว ดำบล ผนงงเฮย
แปดแห่งแบ่งบรรลาย ลักษณ์ล้วน
ปิศาจปกรณรรมถกล กอปวัด ฤๅแฮ
ต่างต่างนิทานถ้วนพ้ยน ภาพย์แสดง

๏ ในบานทวารอัษฐแต้ม ต่างพรรณ์ นาพ่อ
น้ำรดสดแสงอุไร หร่ามแพร้ว
เรขรูปอสุรกุมภรรณฑ์ เผ่นสถิตย์ แท่นนา
มารแบกแปลกล้วนแล้ว เลขกาญจณ์

๏ หลงงบานรจิตรพื้น พิสูตรวง แหวกเฮย
โต๊ะแต่งบูชาอุหาร เลอศต้งง
ครบเครื่องสักการผจง เผจอศจัด สรรค์นา
บูชิตพระเจ้าท้งง ท่ววเสถียร

๏ ผนงงแนวอัชฌัติข้าง เขตรชาล เฉลียงฤๅ
ติดแผ่นผาตราลยน เล่หกี้
บรรพตสัพ[๑] นิมิตรปาน ปางไป่ แปลกนา
ฉลักลักษณชี้อ้าง อักษร

๏ มาตราพฤติใส่บ้าง แบบฉันท์ แปดเอย
อีกกับโคลงกลกลอน กลั่นแกล้ง
สี่สิบบทบรรหาร แห่งแยบ หลายแฮ
ประตูละคู่ไว้แจ้ง แจกวิธี

๏ แปดประตูอยู่แทบถ้วน ทกหน ทวารเฮย
โศษศเสลามี หมดไส้
ในชาลรูปจีนยล หย่างมาตย์ เขาแฮ
หินชาติขยวให้ต้งง ต่อเตอม

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สิพ

๏ สูงสามสอกขนาดอ้าง อีกเสศ คืบเอย
ถานสิลารองเสอม สอบเท้า
ละคู่อยู่ยืนเขตร คุมแค่ ขนาบฤๅ
สองรูปคยงข้างเฝ้า ฟากทวาร

๏ สิบหกรูปแต่ล้วน แลโส ภณนา
รายสถิตย์โทละลาน เล่หน้นน
พาหยรเพ่อมโตทวา ทวารหนึ่ง ไว้แฮ
หินเช่นจีนต้งงช้นน ช่วงใน

๏ โศพศสริจึ่งถ้วน ทงงประตู แปดฤๅ
รองแท่นสิลา[๑] ไสล เลศแล้ว
ในชาลหว่างรเบียงดู ดื่นดาษ หินเฮย
เช่นชาติทนต์ม้าแพร้ว พร่างพราย[๒]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เศลา

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓๔.

๘. ระหว่างพระระเบียงทั้งสองชั้น

การปฏิสังขรณ์บริเวณระหว่างพระระเบียงชั้นในกับพระระเบียงชั้นนอกรอบพระอุโบสถวัดพระเชตุพนนั้น ปรากฏใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...ในชาลาหว่างพระรเบียงสองชั้นทังแปดแห่ง ตั้งเรือนประทีปยอดหย่างจีนหกชั้น ทำด้วยสีลาเขียว มีรูปจีนเปนมารแบกทำด้วยสิลาเขาสำเภา เรือนละแปดรูป

ในรหว่างเรือนประทีป นั้นมีอ่างมังกรเคลือบตั้งบนเสาสิลา ปลูกต้นตาลแลเสาสิลาตั้งโคมทุกทุกหว่างชาลา เปนเรือนประทีปญี่สิบ ต้นตาลญี่สิบ ต้นเสาสิลาสิบสองเสา มีกระถางสิลาปลูกต้นไม้แลแท่นสิลาตั้งอยู่ใต้ร่มไม้ด้วย พื้นชาลาทังแปดแห่งนั้นปูสิลาเมืองชลบุรีทังสิ้น..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะ วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ วางทะ[๒] เจ็ดช้นนขนาด	ในลาน แลฤๅ
คือพระเจดีย์กลาย	กลั่นแกล้ง
หย่างจีนต่างประเทศสถาน	ถือฝ่าย เขานา
สิลาชาติขยวแสร้งสร้าง	เสรจ์ผจง
๏ บำนานท่านจ่ายจ้าง	เจ๊กกระทำ จีนแฮ
แปรเปลี่ยนมารแบกทรง	ทรวดเยื้อง

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๔.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ถะ หมายถึง เจดีย์อย่างจีน

หินเขาชื่อสำเภา　　พื้นฉลัก รูปฤๅ
ทะ[๑] ละแปดรูปพ้ยนเบื้อง　　แบบบรรพ์

๏ ลานละสองสามสรพรักต้งง　　ตามสถาน นั้นนา
โดยที่ยาวสั้นนปนน　　แปดเหล้า
หว่างทะปลูก[๒] ตาลมี　　มกรอ่าง รองเอย
หินอัศวทนต์ทำ[๓] เท้า　　เทอดท้ยนถัมพ์ธาร

๏ เสาสิลาปักไว้รหว่าง　　เวี่ย[๔] โคม ประทีปแฮ
อีกกระถางปาสาณ　　ใส่ไม้
สองฟากแท่นสิลาโลม　　ลาญจิตร ชนนา
เฉกจักชวนให้ยั้ง　　หยุดเนา

๏ รุกขร่มฉาย[๕] ชิดชื้อ[๖]　　ชวยพา ยุพัดเฮย
เขษมศุขบรรเทาดูร　　ดับร้อน
ทกถิ่นตระการตา　　เตือนชื่น ชมพ่อ
วายวิตกข้อข้อน　　ขุ่นทรวง

๏ สริเจดีย์ดื่นพื้น　　แผ่นชา ลาเอย
อีกกับตาลปลูกปวง　　แปดด้าว

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ถะ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗ และ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า ถะปลูก, พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า ถะปลุก

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ท้ำ

[๔] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เวีย

[๕] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๑๗, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า สาย

[๖] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า เชื้อ

ละสิ่งพฤศา[๑] เสา สิลาสิบ สองแฮ[๒]
แปดแห่ง[๓] ลานล้วนอคร้าว เครื่องถกล

๏ ลานใหญ่ทยบทิพยพื้น ภูมสุลา ลัยเฮย
หินดาษดลแดงพรรณ แผ่นกว้าง
ล่ยงโผชาติปาสาณ สรรค์ขนาด ดยวนา
ลานตระหลอดลานแคว้นข้าง เขตรใน[๔]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า พฤกษา

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เฮย

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แหล่ง

[๔] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓๕.

๙. พระปรางค์ทิศ

การปฏิสังขรณ์พระปรางค์ทิศ รอบพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน ปรากฏหลักฐานใน “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

“...อนึ่งพระมหาธาตุในลานใหญ่รอบพระอุโบศถทั้งสี่มุมชำรุด ก็ทรงปฏิสังขรณะ ให้ก่อเสีมสูงขึ้นกว่าเก่าสามสอก ประกอบสิลาลายลวดปิดทองทั้งองค์จนถึงถานเขียง

แลถานเขียงนั้นประกอบสิลาเขาสำเภา จำหลักเปนลายดอกไม้ตก ภาพเทพยดาในซุ้ม แลมารแบกหล่อด้วยดีบุกปิดทองประดับกระจก

ที่ริมถานพระมหาธาตุทั้งสี่องค มีแท่นหมู่ทำด้วยสิลาเขียวทั้งสี่แห่ง

พื้นชาลาใหญ่แต่ประตูกำแพงแก้ว แนวซุ้มสีมา จนถึงพระรเบียงชั้นใน ล้วนดาษด้วยสิลาแดงเลี่ยงโผแผ่นใหญ่...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะ วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๑ สี่มุมมหาธาตุเบื้อง	โบราณ น้นนฤๅ
ก่อเพ่อมไขสูงสม	สืบสร้าง
กว่าเดอมประมาณสาม	สอกสาบ หินเฮย
ล้วนหลากลายสล้ายสล้าง	เสื่อมลาญ

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๔.

๏ ลวดไล้อุไลตราบถ้วน ทงงองค์ สถูปเอย
ท่ววเท่าถึงถานบัด เบ่อง[๑]แพร้ว
ตัวถานกอปผจงสรรค์ สิลาลพ บุรีฤๅ
ไสลชื่อสำเภา[๒] ล้วนแล้ว ฉลักลาย

๏ หย่างเพยียตกสบสิ้น สอบถาน รอบแฮ
รูปเทพย์พานในหน แห่งซุ้ม
อีกรูปรอบมารแบก บนดิบุก หล่อเอย
ล้วนขจิตรปิดหุ้มแต้ม ติดสุวรรณ

๏ แทบถานทำนุกสร้าง สืบเตอม ต่อนา
แท่นหมู่หินนิลพรรณ เพ่อมทั้งง
สี่สถานพระสถูปเฉลอม โลกย์เลื่อง แลพ่อ
มุมสี่รเบียงเบื้องต้งง แต่ปาง[๓]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เบื่อง

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เภา

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓๖.

๑๐. ฐานพระพุทธรูปในพระวิหารทิศและพระระเบียง

การปฏิสังขรณ์ฐานพระพุทธรูปในพระวิหารทิศและพระระเบียงรอบพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนนั้น ปรากฏหลักฐานอยู่ใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...อนึ่งถานพระพุทธรูปในพระวิหารทิศ แลพระรเบียงทั้งสองชั้นนั้น ทรงพระกรรุณาให้ช่างปั้นเปนลายกุดั่นปิดทองพื้นแล แววประดับกระจกทั้งสิ้น..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะ วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ ถานพระน่งงเนื่องห้อม	หนรอบ รเบียงฤๅ
ช้นนนอกช้นนในวาง	แวดไว้
ถานพระทิศวิหารกอป	การย์ใหม่ สิ้นนา
ปั้นนกุดั่นลายไล้พร้อม	เพรอศทอง[๒]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๔.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๓๖.

๑๑. เพดานพระวิหารทิศและพระระเบียง

การปฏิสังขรณ์เพดานพระวิหารทิศและพระระเบียงรอบพระอุโบสถ วัดพระเชตุพนปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...เพดานพระวิหารทิศ แลพระรเบียงทังสองชั้น ล้วนพื้นแดงปิดทองลายแบบ เปนดาวล้อมเดือนแลดอกไม้ตกทุกทุกหลัง..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ พื้นและ[๒] แววขจกใส่สิ้น	สบสถาน ถานเอย
พิดานดาษแดงพื้นผ่อง[๓]	ภาคย์ล้วน
ลายแบบรกุะกาญจณ์เดือน	ดาวลอบ ล้อมแฮ
เพยียตกทกด้าวถ้วน	ท่ววหลงง[๔]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๔.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แล

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ผอง

[๔] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๓๖.

๑๒. พระเจดีย์รายและพระเจดีย์หมู่

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการปฏิสังขณ์พระเจดีย์รายและพระเจดีย์หมู่รอบนอกพระระเบียงสายนอกของพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน ไว้ว่า

"...พายนอกพระรเบียงสายนอกออกมา ให้ถาปนาพระเจดีย์ขึ้นใหม่สูงสามวาสองสอกเจ็ดสิบเอ็ดองค์ ล้อมรอบพระรเบียง แลพระวิหารทิศทังสี่ ประดับด้วยกระเบื้องถ้วยกระเบื้องพิมเคลือบทุกทุกองค์ประกอบสิลาเขียวตามเชิงถานด้วย

แลพระเจดีย์เดิมหมู่ละห้าองค์ที่มุมในรหว่างพระวิหารคตทังสี่นั้น ก็ทรงปฏิสังขรณะใหม่ประดับกระเบื้องถ้วย กระเบื้องพิมเคลือบทังญี่สิบองค์ มีกำแพงแก้วตรุะกระเบื้องปรุะเคลือบศรีเขียวล้อมบนถานทักษิณด้วย..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะ วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ พายนอกรเบียงธให้กอป	ก่อเจ ดีย์นา
เจ็ดสิบเอ็ดองค์รงง	เรขล้อม
รเบียงสายนอกคเนสูง	สามขนาด วาเอย
เสดสอกสองสร้างพร้อม	พร่งงรยง
๏ กระเบื้องถ้วยพิมดาษสิ้น	สดเคลือบ ศรีนา
ตกแต่งตามขยงถาน	ท่ววถ้วน
ประกอบสิลาเหลือบ	แลสอาด ขยวเอย
ทกทกองค์แล้วล้วน	เล่หกนน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๔.

๏ เจดีย์หมู่ละห้าสรพราศ ไพบูลย์ บูรรพ์แฮ
มุมรหว่างพิหารคดสรรพ์ สิ่งสร้าง
ปฏิสังขรณนุกูล กอปใหม่ ท่ววนา
ประดับดั่งกลกี้อ้าง อ่าสมาน

๏ ปราการมณีใส่ด้วย ผดุงเดอม[๑] ประดิษเฮย
บนที่ถานทักษิณ สบห้อม
กระเบื้องประุเคลือบขยวเตอม ติดต่อ ตรุะนา
ทงงสี่หมู่ให้ล้อม หลากบรรพ์[๒]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เติม

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** หน้า ๓๓๗.

๑๓. พระมหาเจดีย์สามรัชกาล

การปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ศรีสรรเพชญดาญาณและการสถาปนาพระมหาเจดีย์วัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนใน "จดหมายเหตุ เรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...อนึ่งพระมหาเจดีย์ศรีสรรเพ็ชญดาญาณพระองค์เดิมนั้นชำรุด ก็ทรงปฏิสังขรณะขึ้นใหม่ประดับกระเบื้องถ้วยกระเบื้องพิมเคลือบเปนลวดลายต่างต่าง

แล้วทรงถาปนาพระมหาเจดีย์ใหญ่สูงเสมอกันขึ้นใหม่อีกสองพระองค์ เปนสามพระองค์ทังเดิม

จึ่งรื้อพระระเบียงเดิมก่อใหม่ขยาย ออกล้อมพระเจดิย์ทังสามองค์สามด้าน

ด้านตระวันออกมีกำแพงแก้วไว้ประตูสี่ประตู กระทำเปนซุ้มฝรั่ง ประดับกระเบื้องถ้วย เปนมาลากรรมลดากรรมวิจิตรต่างต่าง

บานประตูทังสี่นั้น ข้างนอกเขียนลายน้ำมันเปนลายเกราะ มีดอกไม้รายทับ หลังบานเขียนเปนฉัตร แลกระถางปักดอกไม้บูชา มีรูปขุนนางจีนกระทำด้วยสิลาเขียวสูงสอกคืบ มีถานสิลารอง ยืนอยู่สองข้างประตูละคู่ทังสี่ประตู เปนแปดรูป

แลกำแพงแก้วนั้นประดับกระเบื้องปรุเคลือบศรีขาว ที่เสามุมทังสองข้างตั้งรูปจีนทำด้วยสิลาเขียวแทนเม็ดทังสองรูป..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๕.

๏ มหาเจดีย์ก่อเบื้อง โบราณ แลฤๅ
นามพระศรีสรรเพ็ช พากย์พร้อง
ชำรุดธริะการย์ กอปประกิจ ใหม่แฮ
ประกาศโลกย์ให้ซร้องส้อง สาธุ์แถลง

๏ ประดับลวดลายติดกระเบื้อง บางเคลือบ ศรีนา
พิมภาคย์พื้นขยวแสง สดแพร้ว
ดอกดวงพิลาศเหลือบ เลงเลอด แลพ่อ
หย่างแย่งยลล้ำแล้ว เลด[๑] หลาย

๏ ถาปนาใหม่เผจอศสร้าง สององค์ อีกเอย
สูงใหญ่หมายเตอม[๒] เทียม เท่าแท้
ลายลวดประกวดผจง ผจองดุจ เดียวนา
ต่างแต่เหลืองแล้พื้น แผกพรรณ

๏ สามเสมอพิสุทธิสิ้น สูงสลอน แลพ่อ
สามแผ่นดินปันเปน ปิ่นหล้า
พระปู่บิดรละองค์ องค์หนึ่ง องค์เอย
ไว้พระเกรียดิฟ้าฟุ้ง เฟื่องไผท[๓]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เลิศ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เดิม

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๓๗.

๑๔. ศาลาเฉลียงหน้าพระมหาเจดีย์

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการสร้างศาลาเฉลียง ๒ หลัง ตามแนวกำแพงแก้วของพระมหาเจดีย์สามรัชกาล วัดพระเชตุพนไว้ว่า

"...มีศาลาเฉลียงรอบอยู่ตามรหว่างแนวกำแพงแก้วสองหลัง ลดพื้นเปนสองชั้นทังสี่ด้าน มุงกระเบื้องเคลือบศรีเหลือง เพดานแลตพานพื้นดำปิดทองดิบุกลายแบบเปนดาวเดือน ดาษพื้นด้วยสิลาเขาสำเภา มีกำแพงแก้วกระเบื้องปรุะเคลือบศรีเขียวตามมุมเฉลียงทังสี่มุม

บนคอสองแลปลายผนังใหญ่ในประธาน เขียนเรื่องชาฎกนิทานหลังละสิบสองเรื่อง สองหลังเป็นญี่สิบสี่ชาฎก

พื้นผนังใหญ่หลังเหนือ เขียนแผนฝีดาษฝียอดเดียว แลแผนชัลลุกะด้วย คอสองเฉลียงเขียนแผนนวด จาฤกตำรายาวัณโรค ในแผ่นสิลาลายติดตามผนังแลเสาทั่วทังหลัง

พื้นผนังใหญ่หลังใต้ เขียนแผนกุมารแลแม่ซื้อ คอสองเฉลียงเขียนแผนลบองราหู จาฤกตำรายากุมารในแผ่นสิลาลายติดตามผนัง แลเสาทั่วทังหลังไว้เปนทาน แลติดสิลาจาฤกโคลงบอกความไว้ด้วย

อนึ่งบนปลายผนังแลคอสองเฉลียงด้านหลังซึ่งอยู่ในลานพระมหาเจดีย์นั้นเขียนกระบวนเบื้องปลายแห่พระกถินบก

พื้นผนังเบื้องต่ำติดแผ่นสิลาลาย จาฤกฉันท์กฤษนาสอนน้อง พาลีสอนน้อง อัษฎาพานร แลอธิไทโพธิบาทว กับลิลิตบัณฑิตพระร่วง ทั่วทังสองหลังไว้เปนทานแก่ผู้มีปัญญา..."[๑]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๕.

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ จึ่งรื้อรเบียงซึ่งห้อม หนเดอม กึ่งแฮ
ขยายออกโอบตรัยสถาน สถูปนั้นน
สามด้านก่อต่อเตอม ตามที่ ใหม่นา
สามทิศ[๑] กระแพงแก้วก้นน กอปถกล

๏ ทวาររหว่าง[๒] วางสี่ซุ้ม ทรงฝร่งง แลฤๅ
ถ้วยกระเบื้องปูนปน ป่นปั้นน
มาลาลดาดั่ง ดวงดอก จริงเฮย
ใบลบัดผลขั้วขั้น คาบเครือ

๏ บานเบอกทางออกเข้า ขยนลาย หลากพ่อ
ภาคย์นอกเจือเตลา เลขไล้
รจิตรหย่างเกราะรบายกระบวน แบบผลัด เปลี่ยนฤๅ
รายรดาษดอกไม้ซ้อน สบสถาน

๏ หลงงบานขยนฉัตรต้งง เตอมกระถาง ด้วยนา
ปักบุบผชาติตระการ กอปเกื้อ
บูชิตนิจวารวาง เวรโหด ห่อนเฮย
เปนเกษตรกุศลล้วนเนื้อ เนื่องกาล

๏ นอกทวารท่านโปรดต้งง ตนเจ๊ก มาตย์แฮ
ยืนคู่อยู่คยงสถาน แทบข้าง

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ทิศออก

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒ ว่า ทวารหว่าง

ขนาดใหญ่บเล็กสูง　　สี่สอก คืบนา
สิลาหย่างขยวสิ้นสร้าง　　เสรจ์สรรค์

๏ มีถานป่านพรอกกิ้　　กอปกล นั้นนเฮย
ประตูละคู่ปนนเปน　　แปดถ้วน
ปราการรัตน์ประ[๑]ดับดล　　ด่อนเคลือบ กระบาลนา
ปรุะประกอบล้วนแล้ว　　เลื่อมศรี

๏ บนมุมกระแพงเกือบด้าน　　แดนรเบียง รเบียงฤๅ
ตั้งงรูปจีนไป่มี　　เม็ดใช้
สองข้างคู่ภาพย์เหยียบ　　ยืนหยัด อยู่เฮย
หินชาติขยวไว้ทั้งง　　ทุตน

๏ ศาลาจังหวัดด้าว　　ตำบล กระแพงฤๅ
รื้อก่อใหม่หนแนว　　เนื่องนั้นน
เฉลียงรอบกอปกลแปลง　　แปลกหย่าง เก่าเฮย
สองด่งงเดอมข้นนตั้งง　　ต่อกลาง

๏ ลดพื้นรอบชั้นนล่าง　　แหล่งสี่ ด้านนา
ผนงงแห่งหลงงวางสกัด　　ก่อก้นน
มุงกระเบื้องเคลือบที่ประธาน　　ทงงรอบ เฉลียงฤๅ
ล้วนเลื่อมเหลืองสิ้นชั้นน　　ช่วงชมัย

๏ พิดานสพานกอปแต้ม　　แต่งเขมา พื้นเฮย
แบบปิดดิบุกอุไร　　หร่ามแพร้ว
หย่างเดือนและดาวเพรา　　พรายเพรอศ พร่างพ่อ
อโธภาคย์พิดแล้วล้วน　　ลาดผา

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า พระ

๏ เขาสำเภาเกอดแคว้น แขวงลพ บุรีแฮ
กระแพงรัตนถาปนามุม ม่ววอ้อม
ทงงสี่ก็ครบสถาน ที่ลด เฉลียงนา
กระเบื้องปรุะตรุะพร้อมคล้ำ เคลือบนิล

๏ ปลายผนงงรอบจรดด้าว ดำบล พิดานฤๅ
รยบเรื่องรบินบูรรพ์วาง วาดไว้
ชาฎกนิทานหน แก่งภพ พู้นพ่อ
หลงงละสิบสองให้แต้ม ต่อกนน

๏ สองหลงงวัตถุสบพร้อม พฤศา สี่แฮ
ผนงงใหญ่หลงงเหลือ[๑] สรรค์ สฤษดิสร้าง
แผนทรพิศม์นานา หนึ่งยอด เดียวเฮย
แผนนวดฉลุะชั้นนข้าง เขตรเฉลียง

๏ จาฤกยาปลอดเปลื้อง ปละวรรณ โรคฤๅ
ฉลักสิลาลาย[๒] รยง เรื่องล้วน
ตราผนงงและเสาสรรพ์ สบรอบ ราพ่อ
ปองประโยชน์ทานถ้วนสิ้น สำชน

๏ ผนงงใหญ่หลงงใต้กอป การย์รจิต รูปเฮย
แผนภาพย์สกลกายกุมาร แม่ซื้อ
ฅอสองแหล่งเฉลียงลิขิต คนแปลก เพศพ่อ
ลบองบอกออกชื่ออื้อ เออกอ้างราหู

๏ โอศถจานแจกสร้าง เสลา ลายแฮ
ตราติดท่ววสถานดู ดื่นด้าว

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เหนือ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ราย

เลบงโคลงฉลักเลขา ขานบอก ความเอย
เลงแผ่น[๑] ผาอคร้าวล้วน เล่หกนน

๏ ปลายผนงงเฉลียงข้างนอก ในลาน สถูปฤๅ
ขยนเรื่องขบวรแห่อนรรต เนื่องผู้
พระกถินเยี่ยงสถลสถาน ทิวขนาบ พหลเฮย
ในรหว่างช้างม้ารู้ รยบเดอร

๏ ผนงงหนต้ำซ้ำสาบ สิล[๒] ลาย แลพ่อ
จาฤกฉนนท์เชอญเลง ลักษณ์อื้น
กฤษนาสั่งสอนสาย สมรนารถ กนิษฐนา
พานเรศอัษฐพื้นพร้อม พฤฒิคุณ

๏ พาลีนุสาศนน้อง นามสุ ครีพเอย
โพธิบาทว์ทารุณทำ โทษรู้
ลิลิตประดิษฐรบุะ รบอบท่าน ทายฤๅ
พระร่วงราชผู้ถ้อย ถูกตาม

๏ เฉลียงหลงงจุ่งอ่านเท้อญ ทวยปราช ปวงพ่อ
ทงงท่ววสองหลงงดาม ดาษสร้าง
หฤทัยธปองประสาตร[๓] สิ่งสวัสดิ ทานนา
ทกท่านอ่านอ้างแจ้ง จิตรจำ[๔]

---

[๑] ฉบับ พ.ศ. ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า แผน

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ศิลา

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า หฤทัยปองประสาท

[๔] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔๐.

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการปฏิสังขรณ์ศาลาเฉลียงหน้าพระมหาเจดีย์สามรัชกาล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ดังนี้

ศิลาจารึกศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ ๒ หลัง (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ แถลงผู้รงงสฤษฎิสร้าง ศาลา นี้ฤๅ
ตำหรวจกรมใหญ่ขวา ท่านใช้
จะมื่นชื่อไชยา ภรณ์ปลัด กรมแฮ
โดยราชบรรหารให้ แจกด้านการเกน ฯ

๏ สามพระยาระฆังอีกทั้งง ปทุมคง คาแฮ
สามวัดจัดช่างสงฆ์ ส่งให้
นายด้วงสมุห์จั่นองค์ หนึ่งควบ คุมนา
การวาดอาจเสรจ์ได้ ด่วนด้วยด่งงถวิล ฯ

๏ สิบสองเสาวเลขล้วน ชาฎก นิทานเฮย
แผนนวดนับรูปหก สิบผู้
ทวาทศทรพิศม์ยก หย่างยักษ์ ยลพ่อ
สี่รูปวัณโรครู้ ยอดขึ้นเดียวแสดง ฯ

๏ มี[๑] ประชุมรูปหนึ่งนั้น แนะฉบับ
แบบรูปชัลลุกะนับ หนึ่งใช้
วิธีที่บังคับ ขานเรื่อง
จาฤกผาแผ่นไว้ อ่านแจ้งทุกอนน ฯ

๏ ไชยาภรณ์ผู้พนัก งานการ เกณฑ์เอย
เกณฑ์อีกศาลาสถาน ถิ่นนี้
ยลแจ้งแห่งศุภสาร เสาวภาพ พจนา
ปรากฏิยศเชิดชี้ ชื่อไว้เปนเฉลอม ฯ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า ฝี

๏ นายด้วงสมุห์เพอกผู้	กำกับ
ชีช่างวัดกลางจับ	วาดบ้าง
เครือวัลลิ์วัดหงส์รับ	รุมร่าง รดมแฮ
ราชกิจจิตรกรรมสร้าง	เสรจ์ได้โดยประสงค์ ฯ
๏ ชาฎกนิทานถ้วน	ทวาทศ เรื่องฤๅ
อีกรูปแม่ซื้อรจ	เรขไว้
กุมารก็มีหมด	หมายโรค
สิ่งละสิบสี่ให้	แพทย์รู้ดูแผน ฯ
๏ สิบสองละบองบอกเบื้อง	แบบครู
แสดงรูปเรียกราหู	ทั่วทั้งง
จัตุราทิศภาพดู	หลายหลาก
คนต่างวาดปัดตั้งง	แต่งเส้นส่งแสลง

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลาหน้าพระมหาเจดีย์ ๒ หลังนี้ คือ

ศาลาหลังเหนือ ปรากฏหลักฐานว่า **จมื่นไชยาภรณ์** ปลัดกรมพระตำรวจใหญ่ เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ จิตรกรรมฝาผนังเขียนโดย**ช่างเขียนพระสงฆ์**จาก**วัดสามพระยา วัดระฆังโฆษิตาราม** และ**วัดปทุมคมคง** โดยมีนายด้วง และพระสมุห์จั่น เป็นผู้กำกับการเขียน

ศาลาหลังใต้ ปรากฏหลักฐานว่า **จมื่นไชยาภรณ์** ปลัดกรมพระตำรวจใหญ่ เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ จิตรกรรมฝาผนังเขียนโดย**ช่างเขียนพระสงฆ์**จาก**วัดกลาง วัดเครือวัลย์** และ**วัดหงส์รัตนาราม** โดยมีนายด้วง และพระสมุห์เพิก เป็นผู้กำกับการเขียน

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๗๗.

๑๕. ภายในพระระเบียงพระมหาเจดีย์

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการก่อสร้างพระระเบียงพระมหาเจดีย์สามรัชกาล วัดพระเชตุพนว่า

"...แลพระรเบียงซึ่งล้อมสามด้านนั้น มีเฉลียงเข้าไปพายใน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบศรีเหลือง เพดานแลตพานพื้นแดงปิดทองลายแบบเปนลายแย่ง ประดิษถานพระพุทธรูปยืนร้อยสามสิบห้าพระองค์ ซึ่งอัญเชิญย้ายมาแต่เฉลียงพะทังแปดแห่งที่ชำรุดรื้อเสียนั้น

ให้ก่อถานปั้นเปนบัวกลุ่ม ลงรักปิดทองประดับกระจก ไว้พระเจ้าถานละสามพระองค์ เปนระยะเรียงกันไป

ผนังตรงหลังพระเขียนเปนเรือนแก้ว ที่รหว่างเขียนเปนดอกไม้ตก เบื้องบนเปนลายเฟื่อง

ถานชุกชีเบื้องต่ำ แลพื้นพระรเบียงทังสองชั้นก็ดาษด้วยสิลาลายทังสิ้น

บนคอสองนั้นเขียนกระบวนเบื้องต้นแห่พระกถินบกสิ้นทังสองชั้น

แล้วให้ติดแผ่นสิลาลาย จาฤกตำราโอสถวิเศศต่างต่างตามเสาในประธานทั่วทุกเสาไว้เปนทาน..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๑ เบื้องรเบียงบริวัฏล้อม ลานสาม ด้านเอย
เฉลียงภาคย์ลำเนาใน เน่อนเคี้ยว

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๖๕.

กระเบื้องเหลืองเคลือบมุงงาม เงาวาบ วามแฮ
ท่ววทุ[๑] ช้นนล้ยวอ้อม โอบชาล

๏ พิดานสพานทาบพื้น พรรณแดง ดาษเฮย
ปิดแบบลายแย่งกาญจน์ ก่องแพร้ว
ปลายผนงงฉลุะหลากแปลง แปลกรเบียบ เฟื่องนา
เบื้องต่ำเรือนแก้วผ้าน พัษเพยีย

๏ พระยืนอยู่พร้อมเพียบ พะเฉลียง แปดฤๅ
ชำรุดรื้อเสียสูญ สบด้าว
ย้ายยกธมารยง รยบสถิตย์ นี้นา
บววกลุ่มถานท้าวใช้ ช่างทำ

๏ ปูนปั้นนสุพรรณปิดสิ้น เสรจ์ขจก ขจิตรแฮ
ไว้พระถานละสามประจำ แจกต้งง
เชองช้นนชุกชีตก แต่งก่อ ต่ำเอย
สิลาประดับลายล้วนท้งง ท่ววถาน

๏ คอสองรบายแบบเบื้อง บกพยูห์ กถินนา
รยงรยบแสนญาหาญ แห่เต้า
รันแทะแสะสารดู ดยรดาษ เดอรเอย
พลพวกไต่เท้าถ้วน ทกพรรค์

๏ สบสิ้นสองช้นนวาด เวถาร พหลเฮย
ต้นอยู่ตามรเบียงสรรค์ สฤษดิสร้าง
ขนัดท้ายสถิตย์เฉลียงศาล สองแห่ง ไส้แฮ
หินประกิจลิขิตโคลงอ้าง อ่านรู้ดูขบวร

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ทุก

๏ สองหล่นนพื้นล้วนแต่ง ตกรดับ ดาษนา
เลงล่ยนสิลาลายชวน ชื่นแท้
ในประธานทกเสาสรับ สาบแผ่น ผาเฮย
จาฤกยาแลล้วน เลอศคุณ[๑]

นอกจากนี้ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ยังกล่าวถึงการปฏิสังขรณ์พระระเบียงพระมหาเจดีย์ว่า

จารึกพระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ (ตอนนี้ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ สถูปสามงามรเบียบล้อม พระรเบียง
รายรูปพระยืนเรียง รอบตั้ง
ละฐานละสามเคียง ขนาบนับ อเนกนา
ร้อยกับสามสิบทั้งง เศษห้าองค์ประมวญ ฯ

๏ ช่างสงฆ์คงถ้วนแปด กับสิบ สามนา
เขียนเรื่องกฐินบกฉบับ แห่ห้อม
ถานาซึ่งบังคับ การวาด นั้นแฮ
ห้ารูปรายอยู่พร้อม ทั่วด้านงานประจำ ฯ

๏ สมุห์จั่นสมุห์เพอกด้วย ใบฎีกา หนึ่งเอย
ในพระเชตุวันอา วาศไว้
สมุห์ศรีสถิตมหา ธาตุอิก องค์ฤๅ
ราชบุรณพุทธบาลให้ อยู่ห้ามาประชุม ฯ

(ตอนนี้ศิลาจารึกยังอยู่)

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔๑.

๏ ช่างชียี่สิบสร้าง ฐานองค์ พระนา
กำกับกิจฝ่ายสงฆ์ พวกนั้น
วินัยธรวัดระฆังคง คุมควบ อยู่เอย
เกณฑ์กะพระช่างปั้น จ่ายถ้วนควรเสมอ ฯ

๏ ล้อมวังทั้งฝ่ายซ้าย ขวาประจำ งานฤๅ
ระเบียงรอบกอปกิจกระทำ แยกย้าย
หลวงพิพิธหนึ่งโดยดำ แหน่งที่ ขวานา
หลวงชนะพลขันธ์ซ้าย แบ่งด้านการรเบียง ฯ

๏ นายน้อยนายด้วงคู่ คุมงาน
มหาดเล็กกำกับการ กวดแล้ว
บเว้นทิวาวาร วายหมั่น
ผลัดเปลี่ยนเวียนเตร่แตร้ว ตรากตรึ้งตรวจตรา ฯ[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ ได้แก่ **หลวงพิพิธ** กรมล้อมพระราชวังขวา และ**หลวงชนะพลขันธ์** กรมล้อมพระราชวังซ้าย เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ **นายน้อย** มหาดเล็ก และ**นายด้วง** มหาดเล็ก เป็นผู้คุมงาน

จิตรกรรมฝาผนังเรื่องกระบวนกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค เขียนโดยช่างเขียนพระสงฆ์ ๒๑ รูป โดยมี**พระสมุห์จั่น พระสมุห์เพิก พระใบฎีกา วัดพระเชตุพน** และ**พระครูสมุห์ศรี วัดมหาธาตุ** รวมทั้ง**พระครูพุทธบาล วัดราชบุรณะ** เป็นผู้กำกับการเขียน

ส่วนฐานพระพุทธรูปนั้น ปั้นโดยช่างปั้นฐานพระสงฆ์ ๒๐ รูป โดยมี**พระครูวินัยธร วัดระฆังโฆษิตาราม** เป็นผู้กำกับการปั้น

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๗๘.

๑๖. ลานพระมหาเจดีย์

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงบริเวณลานพระมหาเจดีย์สามรัชกาล วัดพระเชตุพนไว้ว่า มีการปูด้วยศิลาแดงแผ่นใหญ่เต็มลาน มีเตียงและแท่นหมู่ทำด้วยศิลาเขียวตั้งไว้ในระหว่างลาน รวมทั้งทำราวเทียนเสาศิลาปักไว้หลังพระมหาเจดีย์ทั้งสามด้วย ดังนี้

"...แลที่พื้นลานรอบพระมหาเจดีย์ทั้งสามนั้น ก็ปูด้วยสิลาแดงแผ่นใหญ่เต็มลาน มีเตียงแลแท่นหมู่ทำด้วยสิลาเขียวตั้งไว้ในรหว่างลาน

แลมีราวเทียนเสาทำด้วยสิลาปักไว้หลังพระเจดีย์ทั้งสามแห่ง

แล้วจาฤกโคลงลงแผ่นสิลาตราผนังพระรเบียงบอกความไว้ด้วย..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ พื้นลานรอบแว่นแคว้น แขวงสาม สถูปนา
ดาษสิลาแดงบุรรณ์ บ่อนน้นน
แผ่นใหญ่รดับตาม ต่อรยบ ราพ่อ
รหว่างแท่นตยงต้งงห้นน แห่งราย

๏ ล้วนสิลาขยวทยบด้วย แดนอุโบ ศถฤๅ
เสาปักราวทยนหลาย แหล่งไว้

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๕.

ปาสาณสฤษดิโสภณ พรรณภาคย์ นิลนา
หลงงสถูปสามให้ตังง ติดทยน[๑]

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๔๒.

๑๗. พระพุทธรูป

สำหรับการปฏิสังขรณ์พระพุทธรูปต่างๆ ภายในวัดพระเชตุพนนั้น ปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์ลงรักปิดทองใหม่ทุกๆ พระองค์ ดังนี้

"...อนึ่งแต่บันดาพระพุทธรูปในพระอุโบศถ แลพระวิหารทิศ พระวิหารคด พระรเบียงทั้งสองชั้นแลพระรเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ มีพระพุทธเทวปฏิมากรเปนอาทินั้น ก็ทรงพระราชศรัทธาให้ประฏิสังขรณะลงรักปิดทองใหม่สิ้นทุกทุกพระองค์..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ ปวงปฏิมามากถ้วน ทงงอา วาศเอย
อุโบสถวิหารทิศเสถียร ทกเหล้า
รเบียงสามสริบนนดา เดอมใหม่ ก็ดี
มีอาทิ์พระเจ้าเบื้อง โบศถ์ประธาน

๏ ธรงศรัทธาไป่เอื้อ ออมราช ทรัพย์แฮ
เว้นมัจเฉรมานมลาย โลภมล้าง
รัวเรขรักมาดผจง เผจอศท่วว องค์เอย
รเมียลใหม่แม้นสร้างซ้ำ สืบแสดง[๒]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๕.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๔๒.

๑๘. ศาลาราย

สำหรับการก่อสร้างศาลาราย ตามแนวกำแพงแก้วทั้งชั้นในและชั้นนอกของวัดพระเชตุพนนั้น ปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...แลศาลารายรอบลานพระอาราม ตามแนวกำแพงแก้วทังชั้นในชั้นนอกนั้น เดิมไม่มีเฉลียง ก่อผนังเปนช่องกุฏทังรอบล้วนแต่ชำรุด ให้รื้อก่อใหม่มีเฉลียงรอบลดพื้นเปนสองชั้นสามด้าน ทังสิบหกศาลา

กระเบื้องมุงหลังคา แลเพดาน ตพาน แลกำแพงแก้ว กระเบื้องปรุเคลือบตามมุมเฉลียงทังสี่ แลสิลาดาษพื้นเหมือนศาลาหน้าพระมหาเจดีย์

*บนคอสองทังสองชั้น เขียนเรื่อง**นิบาตชาฎกห้าร้อยห้าสิบพระชาติ**ดุจเดิมแต่ความพิศฎารกว่าเก่า แล้วติดแผ่นสีลาจาฤกอักษรบอกเรื่องไว้ทุกทุกชาฎก*

*แลผนังเฉลียงด้านหลัง เขียนรูป**สัตวหิมพานต์** แลก่อแท่นก่อเขา ตั้งรูป**ฤๅษีดัดตน** หล่อด้วยสังกสีผสมดีบุก ศาลาละห้ารูปบ้าง สี่รูปบ้าง จาฤกโคลงสุภาพลงแผ่นสิลาบอกถ้าบอกลม แลขนานนามติดผนังประจำรูปไว้ทุกทุกรูป*

*มีทังรูป**มนุษย์นานาภาษา** หล่อด้วยสังกะสิประสมดีบุกตั้งไว้ ณะ ผนังด้านหลัง ตรงเฉลียงทังสองข้าง ศาลาละสองรูป จาฤกโคลงบาทกุญชรลงแผ่นสิลาตราผนังประจำรูปไว้ทุกทุกรูป บอกชื่อ บอกชาติตามนานาเพศ*ประเทศภาษา*

สริเปนรูปดาบศแปดสิบสองรูป รูปนานาภาษาสามสิบสองรูป

แล้วตั้งแท่นสิลาเขียว สัณฐานหลายหย่างต่างต่างกันทุกทุกศาลา

*ติดแผ่นสิลาลาย**จาฤกตำรายา**ประจำเสาในประธาน แลเสาเฉลียงด้านหลังทั่วทังสิบหกหลังไว้เปนทาน..."*

---

* จบความในสมุดไทยหน้าต้น กลับขึ้นหน้าปลาย.

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๖๖.

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๏ ศาลารายมั่วห้อม หนลาน วัดฤๅ
รยงรอบแขวงในเนือง นอกช้นน
แต่เดอมบมานเฉลียง หลั่นลด ฤๅเลย
ช่องกุฎก่อล้อมบ้นน แบบเพรง

๏ ชำรุดท่ววท้งงหมด แมกอิฐ ปูนเอย
อีกกระเบื้องเกรงพงง เพอกคฤ้น
รื้อก่อใหม่เตอมติด ต่อรอบ เฉลียงนา
ลดแต่สามด้านพื้น ภาคย์โท

๏ หลายหลงงการย์กอปสร้าง สรรค์สฤษดิ ใหม่แฮ
นับสริโศพศหน แห่งต้งง
ช้นนในและนอกทิศ ท่ววสี่ รอบฤๅ
ทำด่งงกล่าวแล้วท้งง ทกสถาน

๏ กระเบื้องมุงพิดานถ้วนที่ ท้องสะพาน แลฤๅ
มุมสี่ปราการเฉลียง ลดช้นน
ประุตรุะเคลือบกระบาลหิน หนลาด พื้นนา
ล้วนเล่หศาลาข้นน เขตรด้าวเจดีย์

๏ สอสองสองช้นนวาด วัดฤๅ วิถารแฮ
ชาฎกนิบาตมีเดอม ดั่งสร้าง
ปัญจสะตะ[๑] เรื่องรบุะ เบญญาศ เสศเอย
แปลกแต่แปลแต้มกว้าง กว่าบูรรพ์

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เบญจสะตะ

๏ สิลาจาฤกสาศนแจ้ง ใจความ เรื่องฤๅ
ตราทกนิทานบรรทูล ถี่ถ้อง
รูปสัตวจัตรจิตตาม ต่ำภาคย์ หลงงแฮ
หิมเวศเขตรแคว้นท้อง เถื่อนเนา

๏ ก่อถานแท่นหลากสล้าง ไสลเฉลียง หลงงนา
ตั้งงรูปดาบศเฉลา หล่อล้วน
สังกสีดิบุกผสมรยง รายทก ห้องเฮย
ตนดัดต่างถ้าถ้วน ท่ววพนม

๏ หลงงละสี่ละห้าตก แต่งสถิตย์ แท่นนา
ตามที่มากน้อยสม ส่วนห้อง
ผาแผ่นฉลักลิขิต คำสุภาพ โคลงฤๅ
เสนอชื่อลมพร้องถ้า ท่ววสกนธ์

๏ ติดผนงงประจำข้างตราบ ตรงดา บศเอย
อีกสริเรื่องโคลงยุบล บอกด้าน
ผู้สฤษดิแหล่งศาลา และช่าง วาดแฮ
ทงงวัดทงงบ้านถ้วน ทกหลงง

๏ หล่อรูปมนุษย์ล้วนต่าง ต่างภา ษาเฮย
ไว้ปัจฉิมเฉลียงรงง เรขสร้าง
ศาลาละสองนา นาเพศ นาพ่อ
ดุจนักสิทธิตั้งงข้าง เขตรขนอง

๏ แสดงโคลงบอกประเทศชี้ ชื่อชาติ เขาเฮย
บทบาทกุญชรสอง สบด้าว
จาฤกสิลาประกาศ ประกิจทิศ ผนงงนา
หลายลักษณหลายล้วนจ้าว แจกแขวง

๏ สริรูปนักสิทธิถ้วน ทวาสี ติฤๅ
ต่างเพศทวัดดึงษแสดง ดื่นตั้งง
เตียงแท่นสิลามี เมอลมาก หย่างเฮย
ขยวขนาดหินสิ้นทั้งง ท่ววทำ

๏ ศาลาหลายหลากไว้ หว่างประดิษฐ ถานนา
แปลกทกดำบลหนน ห่อนพ้อง
สรรณฐ๎านละถิ่นสถิตย์ เสถียรว่าง[๑] โหดแฮ
โศพศแห่งเหล้าซร้อง สบสกล

๏ โอศถสรรพสร่างไข้ ขยนฉลัก หินเฮย
ตราท่ววหนเสาประธาน ท่านไว้
เสาเฉลียงฝ่าย[๒] หลงงสรพรัก พร้อมติด เต็มนา
ทกทกแห่งให้ถ้วน ท่ววทาน[๓]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เสถียรระหว่าง

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ไป่

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** หน้า ๓๔๔.

นอกจากนี้ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ยังได้กล่าวถึงรายละเอียดของการสร้างศาลารายทั้ง ๑๖ หลังไว้ดังนี้

จารึกศาลาราย ๑๖ หลัง

จารึกศาลารายหลังที่ ๑ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ พนักงานการสร้างเสร็จ	ศาลา นี้ฤๅ
ขุนชื่อพรหมรักษา	สฤษดิไส้
ทหารในฝ่ายฟากขวา	แขวงแห่
โดยเสด็จสมเด็จไท้	ธิราชด้าวปฤษฎางค์ ฯ
๏ นิบาตประกาศเรื่องอ้าง	เอกา ก่อนเอย
ครันครบนพดึงษา	สอบถ้วน
ส่ำสงฆ์ซึ่งรจนา	นิยายยศ พระฤๅ
อาวาสเชตุวันล้วน	ลิขิตสิ้นถิ่นประถม ฯ
๏ นายนกมหาดเล็กได้	ดูกำ กับแฮ
สงฆ์ฝ่ายนายจำนำ	หนึ่งผู้
ใบฎีกาเชตุพนประจำ	ใจใส่
ผิดชอบรอบเรื่องรู้	ร่างพลั้งสั่งแปลง ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส [๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑ ได้แก่ **ขุนพรหมรักษา** ปลัดกรมทหารในขวา กำกับการปฏิสังขรณ์

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๔.

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียนวัดพระเชตุพน** โดยมี**นายนก** มหาดเล็ก และ**พระใบฎีกา วัดพระเชตุพน** เป็นผู้กำกับ

ศาลารายหลังที่ ๒ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ เสนอนามทำนุกผู้ พนักงาน
ออกพระหฤทัยสถาน ที่นี้
พลพันพวกทหารหาญ แหนแห่ หลังแฮ
หนปรักษ์ทักษิณชี้ ชื่ออ้างเปนเฉลอม ฯ

๏ นิบาตนับหนึ่งสิ้น โสภิต ภาพนา
โทที่ชีช่างระจิต จ่ายไว้
เอกุนจัตตาพิศ หลายเรื่อง เรียงแฮ
มหาธาตุอาวาสให้ แห่งด้านการเขียน ฯ

๏ นายนกกำกับด้วย ดูดี ชั่วนา
หนึ่งสมุห์เทพกวี วาดได้
ผดุงเตอมเพ่อมใดชี ชายต่ำ มือนา
แปลงเปลี่ยนเขียนซ่อมให้ ห่อนเว้นเปนธรรม ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๒ ได้แก่ **พระหฤทัย** เจ้ากรมพลพันขวา กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียนวัดมหาธาตุ** โดยมี**นายนก** มหาดเล็ก และ**พระสมุห์**ของพระเทพกวีเป็นผู้กำกับการเขียน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๔๕.

ศาลารายหลังที่ ๓ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ พนักงานการสร้างเสร็จ ศาลา นี้ฤๅ
หลวงชื่อราชโยธา เทพนี้
ทหารในฝ่ายเฉวียงดา ระดับแห่
โดยเสดจ์ดำแหน่งชี้ ชื่อไว้เปนเฉลอม ฯ

๏ นายปรีดาราชได้ ดูกำ กับเอย
ถ้วนถี่หน้าที่ทำ ทั่วผู้
สมุห์พระศรีสุธรรม มุนีตรวจ์ การแฮ
เฉลอมพระเกรียติกอปกู้ ก่อเกื้อการบุญ ฯ

๏ สำสงฆ์ศุภเลขสร้อย โสภณ ภาพนา
เอกะนิบาตนุสนธิ์ สืบไว้
ดึงษนวนิยายยน ยอ[๑] เยี่ยง พระฤๅ
สนองพระศัทธาไท้ ธเรศเจ้าจอมกรุง ฯ

๏ สรรค์สงฆ์อาวาสห้า[๒] แห่งจัด มาฤๅ
ราชคฤห์เครือวัลลิ์วัด ปากน้ำ
หงกลางช่างสันทัด ทุกรูป
รจิตเล่ห์นฤมิตล้ำ เลอศล้วนลายรบาย ฯ

พระอริยวงศมุนี[๓]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า อย่าง

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า สงฆ์สรรอาวาศห้า

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๘๕.

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๓ ได้แก่ **หลวงราชโยธาเทพ** เจ้ากรมทหารในซ้าย เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน** จาก ๕ วัด คือ **วัดราชคฤห์ วัดเครือวัลย์ วัดปากน้ำ วัดหงส์รัตนาราม** และ**วัดกลาง** โดยมี**นายปรีดาราช** หุ้มแพร มหาดเล็ก และ**พระสมุห์ของพระศรีสุธรรมมุนี** เป็นผู้กำกับการเขียน

ศาลารายหลังที่ ๔ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ สมญาข้าบาทผู้ ภักดี ทำแฮ
พรหมสุรินทรฝี หัดถ์แกล้ว
หุ้มแพรหนึ่งนามปรี ดาราช นั้นฤๅ
ผิวตรวจจนตราบแล้ว ลุได้โดยหวัง ฯ

๏ สงฆ์สามอาวาสล้วน ฉลาดเขียน
ราชบุรณะสะเกศเพียร พิริยล้น
อารามอมรินทร์เรียน รบายแบบ
รงงเรขพจนาพ้น ภาพเพี้ยงพิศณุกรรม์ ฯ

๏ ในเอกนิบาตเบื้อง รจนา
สามสิบสามสังขยา ทบเท้า
ทุกะอีกหกชา ฎกท่วน
สริครบสามสิบเก้า ชาติแล้วเลขา ฯ

๏ ถานาวันรัตรู้ รายกิจ
พุทธบาลบรรพชิต ช่วยพร้อง

บวายสักเวนคิด	ทุกค่ำ คืนแฮ
ฉลองคุณาธิราชก้อง	เกรียติไว้ในสยาม ฯ

พระรัตนมุนี [๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๔ ได้แก่ **พระพรหมสุรินทร์** เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวาฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล กับ**นายปรีดาราช** มหาดเล็กหุ้มแพร เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน** ๓ วัด คือ **วัดราชบุรณะ วัดสระเกศ** และ**วัดอมรินทราราม** โดยมี**พระครูพุทธบาล** ฐานานุกรมของสมเด็จพระพนรัตน์เป็นผู้กำกับการเขียน

ศาลารายหลังที่ ๕ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ ศาลาคำรบห้า	เจ้ากรม
พระอภัยสุรินทร์รมย์	เร่งเร้า
นายด้านเร่งงานรดม	โดยด่วน
นายราชจำนงเข้า	คู่ด้วยดูการ ฯ
๏ ช่างเขียนภิกษุตั้ง	เปนก๊ก กองเอย
วัดชนะสงครามยก	เรื่องไว้
นพดึงษชาฎก	ทวิโยค
สุนทรโฆสิตไซ้	ท่านผู้ตรวจตรา ฯ

พระอมรโมลี [๒]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๖.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๖.

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๕ ได้แก่ **พระอภัยสุรินทร์** เจ้ากรมพลพันซ้าย กับ**นายราชจำนง** มหาดเล็ก เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียนวัดชนะสงคราม มีพระครูสุนทรโฆษิต** เป็นผู้กำกับการเขียน

ศาลารายหลังที่ ๖ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ ตำรวจใหญ่ฝ่ายซ้าย บรรจง
พระอินทรรักษาองค์ เอกอ้าง
หุ้มแพรราชจำนง กำกับ ดูแฮ
แล้วเสร็จสำเร็จสร้าง สืบไว้เปนเฉลอม ฯ

๏ ภิกษุช่างวิจิตรล้ำ เลขา
ระฆังประทุมคงคา จัดให้
วัดสามพระยามา รวมช่วย เขียนแฮ
ทุกะนิบาตสามสิบได้ กับเก้านิทาน ฯ

๏ พระสมุห์จั่นเจ้า บาญชี
วัดเชฐชุมโยธี ชื่อให้
ผู้กำกับทฤษฎี เนืองนิจ การแฮ
ดูเสร็จสำเร็จไว้ สรรพสิ้นสุดงาม ฯ

สมเด็จพระสังฆราช ด่อน[๑]

---

[๑] เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘๗.

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๖ ได้แก่ **พระอินทรเทพ** เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย กับ**นายราชจำนง** มหาดเล็กหุ้มแพร เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน**จาก**วัดปทุมคงคา วัดระฆังโฆษิตาราม** และ**วัดสามพระยา** โดยมี**พระสมุห์จั่น** วัดพระเชตุพน เป็นผู้กำกับการเขียน

ศาลารายหลังที่ ๗ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ ตำรวจในใหญ่เข้า	มือปัน
เปนแผนกการกัน	เกียจคร้าน
หวังเสร็จสฤษดิทัน	ทุกสิ่ง แลพ่อ
ทรงจัดทรงแจงด้าน	ชอบด้วยการกล ฯ
๏ ผู้ดูนายด้วงสมุห์	เวรฤทธิ์
แนะนิยายนิยมผิด	ชอบชี้
จำนำประจำกิจ	การวาด เขียนนา
ตามบทตามบาทกี้	เก่าให้เห็นจริง ฯ
๏ ราชสิทธสามรูปห้า	จักรวรรดิ วัดแฮ
อีกหนึ่งโมฬีชัด	ช่างได้
เก้ารูปรวบรวมจัด	แจงวาด เขียนนา
ชาฎกฉดึงษไว้	เพิ่มพู้นหวังผล ฯ
๏ ทุกะโสฬศแจ้ง	ชาฎก
ยี่สิบติกะยก	เพิ่มเข้า
ศาลาสี่ห้องหก	ทั้งพระ รเบียงนา
กำหนดพอดีเถ้า	ที่ห้องเหนงาม ฯ

๏ ถานาตำแหน่งไว้ เวรงาน นี้ฤๅ
สมุห์พระศรีวิสุทธิชาญ เชี่ยวรู้
รังรักษ์บริบาลบาน จิตรช่าง เขียนนา
สนองพระคุณคุ้งสู้ สืบฟ้าดินชม ฯ

พระศรีวิสุทธิวงศ์[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๗ ได้แก่ ตำรวจใหญ่ (สันนิษฐานว่าจะได้แก่พระอินทรเทพ เช่นเดียวกับศาลารายหลังที่ ๖) เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน** จาก**วัดราชสิทธาราม** จำนวน ๓ รูป จาก**วัดจักรวรรดิราชาวาส** จำนวน ๕ รูป และจาก**วัดโมฬีโลกยาราม** จำนวน ๑ รูป รวมพระสงฆ์ช่างเขียน ๙ รูป โดยมี**นายด้วง**มหาดเล็กเวรฤทธิ์ กับ**พระสมุห์**ของพระศรีวิสุทธิวงศ์ เป็นผู้กำกับการเขียน

ศาลารายหลังที่ ๘ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ที่กล่าวถึงศาลารายหลังที่ ๘ พบโคลงบทท้ายบทเดียว เท่านั้น จึงไม่สามารถทราบรายละเอียดเกี่ยวกับนายด้านการปฏิสังขรณ์ และช่างเขียนจิตรกรรมได้

๏ ติกะดึงษสิ้น สุดจบ นิบาตแฮ
จตุกะคณะนานพ เพิ่มเข้า
ดำนานอดีตภพ แสวงโพธิ์ พระเฮย
สามสิบอิกเศษเก้า กอปถ้วนควรยล ฯ[๒]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๘.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๘.

ศาลารายหลังที่ ๙ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ โพเรียงเรือด้งงคู่	เคียงขวา
หลวงชื่ออภัยเสนา	หนึ่งได้
กอปกิจก่อศาลา	ลุแหล่ง นี้ฤๅ
โดยดั่งบรรหารไท้	ถิ่นนี้เนาว์สถาน ฯ
๏ มหาดเล็กนายด้วงสมุห์	กำกับ การนา
หนึ่งพระใบฎีกานับ	อิกผู้
มหาแตงวัดรฆังรับ	งานวาด เดียวนา
ชาญชัดจัดเจนสู้	เสร็จได้ใครเสมอ ฯ
๏ ฉดึงษ์พึงเพ่อแจ้ง	จตุกะ นิบาตฤๅ
สมโพธิ์สมภารพระ	แต่กี้
กฤษฎาธิการะ	กุศลส่ำ สมนา
เผยออย่างร่างรูปชี้	เรื่องแจ้งแถลงคุณ ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๙ ได้แก่ **หลวงอภัยเสนา** เจ้ากรมทองแขวนฟ้าบ้านใหม่ คู่เคียงขวา กำกับการปฏิสังขรณ์

พระมหาแตง วัดระฆังโฆษิตาราม เขียนจิตรกรรมทั้งศาลา โดยมี**นายด้วง** มหาดเล็กและ**พระใบฎีกา วัดพระเชตุพน** กำกับการเขียน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน,** หน้า ๓๘๙.

ศาลารายหลังที่ ๑๐ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ทศสถานการสร้างเสร็จ โดยจง
หลวงชื่อวิไชยทรง เชี่ยวกล้า
เกณฑ์หัดอย่างฝรั่งยง ยุทธฝ่าย ขวาฤๅ
ตำแหน่งวังน่าหน้า ที่นี้พนักงาน ฯ

๏ สุนทรโฆสิตผู้ กำกับ
นามพระครูบังคับ ช่างใช้
นายนกมหาดเล็กนับ หนึ่งช่วย เตือนนา
การวาดราชกิจให้ เร่งแล้วฤๅเหลือ ฯ

๏ เบญจจตุกพื้น ไพจิตร ภาพนา
ปัญจกปัญจาทิศ เพ่อมไว้
นิเทศนิทานอดิต ดึงษะ เสร็จพ่อ
วัดชนะสงครามได้ วาดทั้งหลังเฉลียง ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๐ ได้แก่ **หลวงทรงวิชัย** ปลัดกรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน วัดชนะสงคราม** กำกับการเขียนโดย **พระครูสุนทรโฆษิต** และ**นายนก**มหาดเล็ก

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๙.

ศาลารายหลังที่ ๑๑ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ เอกาทศถิ่นสร้าง	เสร็จสถาน นี้แฮ
หลวงพิไชยชำนาญ	ศึกห้าว
เกณฑ์หัดบวรวังการ	เกณฑ์ขาด เข้านา
โดยศักดิ์ปรักษ์สดำด้าว	แต่งตั้งแต่เพรง ฯ
๏ สมุห์อยู่นายด้วงคู่	คงจัด เดอมพ่อ
จ่ายช่างสงฆ์สามวัด	มอบให้
โมฬีโลกย์จักรวรรดิ	ราชสิทธ ไส้นา
รงงสฤษฎิจิตรกรรมไว้	ประกาศหล้าแหล่งเฉลอม ฯ
๏ ชักกะยี่สิบสิ้น	สุดจบ นิบาตฤๅ
สัตตะเตอมต่อครบ	สิบเก้า
ดึงษสิบเศษนพ	นับเนื่อง รู้แฮ
แสดงพระเกียรดิพระเจ้า	แจกฟ้าดินชม ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส [๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๑ ได้แก่ **หลวงพิชัยชำนาญ** กรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน วัดโมฬีโลกยาราม วัดจักรวรรดิราชาวาส** และ**วัดราชสิทธาราม** โดยมี**พระสมุห์อยู่** และ**นายด้วง**มหาดเล็ก เป็นผู้กำกับการเขียน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๐.

ศาลารายหลังที่ ๑๒ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ นายพลนำพวกสร้าง ศาลเสถียร
สถิตที่หลวงมณเฑียร เทพเจ้า
กรมวังบวรพาเหียร หนแห่ ขวานา
โดยกฤติกาโปรดเกล้า ก่อเกื้อการถวาย ฯ

๏ สับดสองอัษฐสิบแจ้ง แจงจด หมายแฮ
นพสิบสองกับทศ สิบห้า
สงฆ์มหาธาตุรจิตรจ เรขรอบ ศาลแฮ
เฉลอมพระยศยืนช้า ชั่วม้วยเมรุไกร ฯ

๏ พระสมุห์ศรีชี้บอก บังคับ
แจกช่างรจิตจับ จวบแล้ว
นายนกกำกับกับ พระสมุห์ ด้วยแฮ
ทุกทิวาบแคล้ว คลาดเว้นวายเพียร ฯ

พระญาณปริยัติ[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๒ ได้แก่ **หลวงเทพมณเฑียร** กรมวังนอกขวา ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมฝาผนังเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน วัดมหาธาตุ มีพระสมุห์ศรี** และ**นายนก** มหาดเล็ก เป็นผู้กำกับการเขียน

---

๑ **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๐.

ศาลารายหลังที่ ๑๓ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ ที่สิบสามนามผู้ซึ่ง	สฤษดิศา ลาฤๅ
คือปลัดจางวางขวา	ท่านใช้
หลวงพิไชยสรเดชปรา	กฎยศ เขาแฮ
เกณฑ์หัดวังน่าไว้	ชื่ออ้างต่างตน ฯ
๏ สุนทรโฆสิตได้	บัญญัติ พระครูฤๅ
คู่สวดดูตรวจวัด	แจกห้อง
ปรีดาราชคฤหัสถ์	กำกับ อิกเอย
ชีช่างเชตุพนต้อง	วาดสิ้นถิ่นฐาน ฯ
๏ เอการสะนพทั้งง	หนึ่งทศ นิบาตเอย
ทวาทัสไตรรัศหมด	ควบเข้า
ดึงษาสรูปรจ	นาเรื่อง รู้แฮ
ประกาศกุศลผ่านเผ้า	แผ่นพื้นอยุทธยา ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๓ ได้แก่ **หลวงพิชัยสรเดช** ปลัดกรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียนวัดพระเชตุพน** โดยมี**พระครูสุนทรโฆษิต**และ**นายปรีดาราช** มหาดเล็ก เป็นผู้กำกับการเขียน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๑.

ศาลารายหลังที่ ๑๔ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ เขื่อนเพ็ชรพระเกื้อกอบ กิจการ
ล้อมราชบวรวังสถาน ถิ่นไท้
จางวางปลัดขนาน ขนาดศักดิ์ สมนา
นับสิบสี่ที่ให้ แห่งด้านฐานทำ ฯ

๏ นายปรีดาราชได้ ดูงาน วาดฤๅ
มหาดเล็กวังน่าชาญ ช่างรู้
ราชบุรณพระพุทธบาล บังคับ สงฆ์นา
เตือนตักทักภาพผู้ ผิดเพี้ยนเขียนแปลง ฯ

๏ สิบสามปกิณกะด้วย ดึงษะ สามฤๅ
สิบสี่วีสติประ กอบถ้วน
อำมรินทร์ราชบุรณะ สเกษช่าง ชีนา
สามสิบชาติวาดล้วน เลอศเพี้ยงพิศวง

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๔ ได้แก่ **พระเขื่อนเพชร** ปลัดกรมล้อมพระราชวัง ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน** จาก**วัดอมรินทราราม วัดราชบุรณะ** และ**วัดสระเกศ** โดยมี**พระครูพุทธบาล วัดราชบุรณะ** และ**นายราชปรีดา มหาดเล็ก** กำกับการเขียน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๒.

ศาลารายหลังที่ ๑๕ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ สิบห้าน่าที่ต้อง ทำตาม เกณฑ์เฮย
เกณฑ์หัดจางวางถาม ชื่อรู้
อภัยสรเพลิงนาม พระยาหนึ่ง นาพ่อ
รงงเร่อมศาลากู้ ก่อสร้างสืบผล ฯ

๏ ช่างสงฆ์ผจงวาดล้วน ราชบุรณะ วัดฤๅ
เกณฑ์อิกอมรินทรสะ เกษเข้า
กำกับกิจฝ่ายพระ พระพุทธ บาลนา
นายกลิ่นมหาดเล็กเฝ้า อยู่ด้วยอวยการ ฯ

๏ ดึงษะจัตตาพิสถ้วน ทวาทัศ เรื่องฤๅ
ปัญญาศสัฏฐีถัด อิกห้า
อสีติสัตติจัด นิบาตเจ็ด เตอมเอย
สัตพิสคิดล่วงหน้า เพ่อมเข้าสามพอ ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส [๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๕ ได้แก่ **พระยาอภัยศรเพลิง** จางวางกรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

จิตรกรรมเขียนโดย**พระสงฆ์ช่างเขียน วัดราชบุรณะ วัดอมรินทราราม วัดสระเกศ** โดยมี**พระครูพุทธบาล วัดราชบุรณะ** และ**นายกลิ่น** มหาดเล็กเป็นผู้กำกับการเขียน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๒.

ศาลารายหลังที่ ๑๖ (ศิลาจารึกยังอยู่)[๑]

๏ แถลงนามหม่อมเจ้าหุ่น วังหลัง
สืบซ่อมศาลารัง เรขสร้าง
โสพสนับโดยจัง หวะเรียบ เรียงฤๅ
ฉลองพระเดชเจ้าช้าง เผือกเผ้าแผ่นผไท

๏ นายน้อยมหาดเล็กผู้ บุตรพญา ธิเบศร์ฤๅ
คุมช่างร่างรจนา ทั่วทั้งง
พระสมุห์ชื่อเดอมมหา จั่นอีก องค์เอย
ประจำจับรับงานต้งง แต่งให้ติเตียน ฯ

๏ ทศชาติวาดภาพถ้วน ทศชา ฎกแฮ
ชีช่างประทุมคงคา ควบให้
บางลำภูกับสามพระยา รฆังอีก วัดเอย
ครบเรื่องห้าร้อยได้ เสศห้าสิบแสดง ฯ

๏ พระครูลงเครื่องคุ้ม ดัษกร
นามอุดมสังวร ชื่อตั้ง
ทุกที่ทุกถิ่นจร ใจใส่
สิทธิ์ขาดราชการทั้ง ทั่วสิ้นสงฆ์เขียน ฯ

๏ วิไนยธรฝ่ายวัดไว้ เปนภาร ธุระฤๅ
ร่างเทียบทุกดำนาน มากนั้น
นายดีมหาดเล็กงาน ไตรตรวจ รอบแฮ
รอบแห่งศาลาชั้น นอกชั้นในราย ฯ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า ศิลาจารึกไม่มีแล้ว

๏ อาลักษณ์ฉลาดวาดด้วย ดูแจง จัดนา
ภาพบดีใดแปลง เปลี่ยนให้
นิพนธ์ภักดีแสดง นามหมื่น หนึ่งเอย
องค์อดิศวรใช้ ช่วยสิ้นสบสถาน ฯ

๏ พระบำเรอห์ราชผู้ แพทยา ยิ่งฤๅ
รู้รอบรู้ภาษา[๑] โรคฟื้น
บรรหารพนักงานหา โอสถ ประสิทธิ์เอย
จำหลักลักษณผาพื้น แผ่นไว้ทานหลัง ฯ

กรมหมื่นนุชิตชิโนรส[๒]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๖ ได้แก่ **หม่อมเจ้าหุ่น** ในกรมพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง) เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

พระสงฆ์ช่างเขียน วัดปทุมคงคา วัดบางลำพู วัดสามพระยา วัดระฆัง เป็นผู้เขียนจิตรกรรม โดยมี**นายน้อย** มหาดเล็ก และ**พระสมุห์จั่น** เป็นผู้กำกับการเขียน

นอกจากนี้ในจารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ของศาลารายหลังที่ ๑๖ ยังได้มีการสรุปรายละเอียดเกี่ยวกับการก่อสร้างศาลารายไว้ด้วย ดังนี้

พระครูอุดมสังวร เป็นผู้ชี้ขาดในเรื่องงานช่าง

พระครูวินัยธร เป็นผู้เขียนร่างเรื่องสำหรับเขียนจิตรกรรม

นายดี มหาดเล็ก เป็นผู้ตรวจตราทั่วไปทั้งศาลาภายนอกและภายใน

พระอาลักษณ์ เป็นผู้เขียนเรื่องสำหรับเขียนจิตรกรรม

หมื่นนิพนธ์ เป็นผู้ช่วยทุกศาลา ภาพใดที่ไม่เหมาะสมให้เปลี่ยนแปลงใหม่

พระยาบำเรอราชแพทยา ผู้ชำนาญในทางการแพทย์ เป็นผู้สืบหาตำรายามาจารึกแผ่นศิลาติดไว้ที่ศาลาทุกหลัง

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า รู้รักษา

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน,** หน้า ๓๙๓.

๑๙. พระวิหารคด

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการปฏิสังขรณ์วิหารคด ว่า

"...อนึ่งพระวิหารคดทังสี่นั้นชำรุด ก็ให้ประฏิสังขรณะ มุงกระเบื้องเคลือบศรีเหลืองสิ้น ให้เจาะปลายผนังเปนช่องให้สว่าง ใส่กระเบื้องปรุ

ข้างประตูด้านยาวในคดนั้นหลังละสี่ประตูตั้งรูปสิงโตจีน ทำด้วยสิลาเมืองชลบุรีสองข้างประตูละคู่ สิบหกประตูเปนสิงโตสามสิบสองรูป

หน้ามุขนอกผนังทั้งสองข้าง ดาษพื้นด้วยสิลาเมืองศุโขไทย

กำแพงแก้วมุขประดับด้วยกระเบื้องปรุเคลือบศรีเขียว เสาเม็ดแลอัฒจันท์กระทำหย่างพระวิหารทิศ..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ สี่คดวิหารสฤษดิเบื้อง	บูรรพ์ชำ รุดฤๅ
ริปฏิสังขรณ์การย์	กอปแกล้ง
เจาะปลายแห่งผนงงทำ	ถี่ทลุ ช่องแฮ
หวงงสว่างขจ่างแจ้งพื้น	ภาคย์ใน
๏ สาบใส่กระเบื้องปรุ	ประกอปวรรณ์ เสวตรนา
ปิดช่องส่องไถงแสง	สร่างชรอื้อ
กระบาลเคลือบเหลือบเหลืองพรรณ์	ไพโรจ ราพ่อ
มุงใหม่เก่ากระเบื้องรื้อ	รุะลง

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๖.

๏ มุขนอกผนงงโปรดให้ หินดาษ ด้วยแฮ
หนศุโขทัยผจง จบล้วน
สองข้างแห่งมุขลาด แลเลี่ยน[๑] ล้ำเอย
กระแพงมุขตรุะกระเบื้องถ้วน ทกพาย

๏ พื้นปรุะเคลือบเปลี่ยนใช้ เช่นขยว นาพ่อ
เสาเม็ดอัฒจนนท์กลาย เกลื่อนกิ้
ก่อถกลหย่างดยวกนน กับทิศ วิหารเฮย
ไป่แปลกแปลงนี้น้นน หนึ่งลบอง

๏ สี่ทวารด้านสถิตย์ข้าง คศหอ สี่ฤๅ
รยงรูปโตสิลาลสอง ใส่ต้งง
ทกทกประตูภอ ภาคย์สี่ คศนา
สามสิบสองทั้งงสิ้น เสรจ์ประมวญ[๒]

---

[๑] ฉบับ พ.ศ. ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า เลียน

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้ง แอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔), หน้า ๓๔๕.

๒๐. กำแพงแก้วกลางพระอาราม

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการสร้างกำแพงแก้วกลางพระอาราม ว่า

"...แลกำแพงแก้วสกัดกลางพระอารามสองข้างพระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์นั้น ก็ให้รื้อก่อใหม่เปนสัณฐานเขื่อนฝรั่ง

ประตูสกัดทั้งสองนั้นเดิมเปนทรงยอดชำรุด รื้อก่อแปลงเปนทรงฝรั่ง ประดับกระเบื้องถ้วยเปนลวดลายวิจิตรต่างต่าง

บานประตูข้างหน้าเขียนลายน้ำมัน เปนรูปซุ้มนาลิกาฝรั่งสามชั้น หลังบานเขียนเปนลายไม้มีดอกไม้ตกรายทับ

แลมีรูปฝรั่งทำด้วยสิลาเขียวสูงแปดสอ กมีถานสิลารอง ยืนอยู่สองข้างประตูข้างนอกคู่หนึ่ง ข้างในคู่หนึ่ง เปนประตูละสี่รูป ทั้งสองประตูเปนรูปฝรั่งแปดรูป..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ ปราการแก้วที่ขั้น　　เขตรกลาง วัดแฮ
รื้อก่อใหม่ควรชม　　เช่นย้าย
หย่างเขื่อนฝร่งงรีขวาง　　แคว้นสกัด เก่าเอย
จรดพระระเบียงท่อนท้าย　　ที่ล้อมเจดีย์

๏ ทวารกลางรหว่างวัดสร้าง　　สองประดิษฐ เดอมฤๅ
ทรงยอดมีแต่บูรรพ์　　แบบใช้
ชำรุดเร่งรื้อสฤษดิ์　　เรขขนาด ใหม่นา
ทรงฝร่งงซุ้มให้ต้งง　　แต่งแปลง

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๖.

๏ กระเบื้องถ้วยประดับพิลาศล้ำ ลายเลอศ หลากเฮย
บานเบอกทวารแสดงลาย   เลขเพี้ยน
ซุ้มนาลิกาเพรอศ   เพราพิด นาพ่อ
หย่างฝร่งงสามชั้นนเที้ยร   ทุพาย

๏ ลายน้ำมันรจิตจ้าง   แจกพระ วาดนา
บานภาคย์หลงงฉลุะลาย   เล่หไหล้
บุบผาผการะดะ   ดาษทาบ บนแฮ
สองประตูแต้มใช้   เช่นเดียว

๏ ฝร่งงรูปสองตราบข้าง   คู่หยัด ยืนเฮย
ล้วนสิลาขยวทำ   ท่ววทั้งง
สูงแปดสอกทัดทยม   ถานรับ สองนา
ทวารละสี่ตั้งงล้วน   เล่หกนน

๏ ในนอกละคู่สรับสิ้น   สองประตู ต้งงฤๅ
นับรูปสริปัน[1] เปน   แปดผู้
กรกุมคธาดู   ด่งงชีพย์ คงแฮ
เฉกจักคอยสู้ต้าน   ต่อภัย ฯะ๛[2]

---

[1] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ปั้น

[1] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๔๖.

๒๑. พระมณฑปพระไตรปิฎก

มณฑปพระไตรปิฎก เป็นหอไตรซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าให้สร้างใหม่แทนหอไตรเดิมซึ่งเป็นเครื่องไม้ ดังความใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...อนึ่งที่หอไตรเดิมนั้นเปนเครื่องไม้ พื้นแลหลังคาชำรุด ทรงพระกรรุณาให้รื้อก่อใหม่ เปนปราสาทจตุรมุข ยอดเปนทรงมงกุฎ ประดับกระเบื้องถ้วยกระเบื้องพิมเคลือบเปนลวดลายควรจะพิศวง

เพดาน แลตพาน เขียนลายน้ำมันปิดทองเปนลายเพลีงจีน ผนังสัณฐานเปนแปดเหลี่ยม พายในเขียนเรื่องสังคายนายเก้าครั้ง เชิงผนังประกอบด้วยสิลาลาย

ในท่ามกลางตั้งตู้เปนรูปปราสาทจัตุรมุข ของเดิมฝาแลบานเขียนลายรดน้ำชำรุด ทรงพระกรรุณาให้ทำใหม่ จำหลักลายประดับกระจกปิดทอง แล้วให้ติดสิลาตราผนังจาฤกโคลงบอกความไว้ด้วย

ซุ้มประตูหน้าต่างนั้น ปั้นเปนทรงคูหามียอดปิดทองประดับกระจก เช็ดหน้าแลบานเขียนลายปิดทองรดน้ำเปนรูปเทพยดามีมารแบก

หน้ามุขนอกผนังทังสี่ด้าน ด้านละสองห้อง มีผนังข้างแลหน้าต่างห้องหนึ่ง ห้องถัดออกไปนั้น มีเสา แลกำแพงตรุกระเบื้องปรุะเคลือบศรีขาว มีอัฒจันท์ลงไปชั้นลดทังสี่ด้านบนพลสิงฆ์ตั้งรูปจีนกระเบื้องถ้วยยืนอยู่สองข้างทังสี่อัฒจันท์เปนแปดรูป

แลชั้นลดนั้นล้อมรอบปราสาทจตุรมุขที่ย่อมุมทังสี่ก็ย่อเปนไม้สิบสอง มีกำแพงแก้วตรุกระเบื้องปรุะเคลือบศรีขาบล้อมชั้นลดทั้งรอบ แลเสากำแพงแก้วนั้นมีรูปสิงห์โตสิลาตั้งอยู่บนปลายเสาทุกทุกเสา

พื้นพายในปราสาท แลหน้ามุขทังสี่ แลชั้นลด ล้วนดาษด้วยสิลาลายทังสิ้น

บนชั้นลดตั้งกระถางมังกรเคลือบปลูกต้นไม้รายเรียงไปโดยรอบ มีอัฒจันท์ฝรั่งลงไปชั้นชาลาทังสี่ด้าน ปักเสาสิงโตสิลาตามมุมอัฒจันท์ละสองเสา แลอัฒจันท์ทังสองชั้นล้วนดาษด้วยสิลาลาย

ชั้นชาลานั้นล้อมรอบเปนแปดเหลี่ยมปูพื้นด้วยสิลาเขียวแผ่นใหญ่...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๏ ไทธยลหนหอธรรม์ อนนชำรุดทรุดโซรมล้วน ถ้วนทกแหล่งแห่งหลงงคา
ฝาพื้นประหรักหักพงงเนื่อง เครื่องบนกระบาลนานผุะค้าน ด้านสูงต่ำคร่ำคร่าทลาย
สลายปูนอิฐพิดเพอกคราก มากร้าวแตกแมก[๒] บุบราน การย์ควรคิดกิจเกื้อกอป
ชอบริะปฏิสังขรณ์ คุณทด แทนเอย องค์พระอัยกาก้งง เกษเสียมฯะ๑ะ

๏ ผายสารพจนสาศน์ผู้ สำผอง มาตย์แฮ
เร่งเตรียบเร่งเตรียมริะ ตริะรัน
ทกกิจทกกองทำ กอปท่วว สถานเฮย
แผกแบบพู้นเบื้องพ้น บ่ยงผรร

๏ หอธรรมแห่งที่ห้อง ธรรมหน สถิตย์แฮ
ทิศมุขทันมณเฑียร มาดไท้
ยอดสูงเยี่ยม[๓] สุริย์ยล สรรค์ยิ่ง ยงค์นา
เฉกมกุฎิเชองก้งงใช้ ก่องชม

๏ มุขสี่มีเสรจ์แม้น สรวงมวญ สฤษดิ์ฤๅ
รดับรดมราย ดาษเรื้อง
กระเบื้องเคลือบแบบคล้ายกระบวน ขลับบาด เนตรนา
ย้ายเลศหย่างล้วนเยื้อง หลากยล

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๖๗.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า แหลก

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เยี่ยง

๏ กระเบื้องถ้วยบรรทบบ้าง เถือกบรรณ เทืองเฮย
กุะถกลเทียมกาญจณ์ ทาบแก้ว
ไพจิตรพ่างจันทร์เพ็ญ แจ่มผ่อง โพยมแฮ
แลเพรอศแลแพร้วล้ำ พร่างลาญ

๏ พิดานพรรณดาษพื้น แดงพาย บนพ่อ
เสาวภาคย์สพานสรร พสร้าง
เตลาแต่งลลายเตอม ไล้ติด อุไรฤๅ
จีนเลศรจิตรล้วนจ้าง เลขผจง

๏ นับพายนอกภาคย์น้นน ผนงง แปดเฮย
เหลี่ยมแบ่งหลากบงเหลือ แบบแล้ว
ทาบสิลาที่ลายทงง แหล่งท่วว เชองนา
พิลาศพิดล้ำแผ้ว เลื่อมพรรณ

๏ ขยนสิ้นไขสบข้อ สังคี ติเอย
โดยนพดำนานแสดง เนื่องด้าว
ผนงงภาคย์ในพี นิจภาพย์ เทอญพ่อ[๑]
ครนนที่ครบถ้วนอคร้าว ทกครา

๏ หว่างสถานว่าง[๒] ที่ไว้ ธรรมวาง ตู้นา
กอปประดิษฐกุฎากาญจณ์ ประดับแก้ว
สี่ภักตร์สัพพางค์สรรค์ พิสุทธ์ ภาคย์เอย
ไพรโรจพร่างรุ้งแพร้ว หร่ามพราย

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า ห่อ และ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า พือ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า วาง

๏ สิลาสลักสร้าง ลักษณใส่ ผนังงนา
ท่วเรื่องที่ร่าง[๑] สถาน รอบทั้งง
มานยอดเหมาะหย่างใหม่ ย้อมมาด ซุ้มแฮ
ต่างปติดปั้นนตั้งง ปตู ฯะ๑๛

๏ เช็ดหน้าบานหน้าวาด วิจิตร อุไรฤๅ
แทตย์แบกแท่นแบกพบู เบี่ยงถ้า
ทูนเทพย์รูปเทพย์สถิตย์ ทายเทอด ขรรค์เฮย
มุขนอกมุขหน้าห้อง แห่งละสอง

๏ ผนังงหนึ่งต่างหนึ่งข้าง เขตรเอก ห้องเอย
ห้องถัดที่ถัดรอง เรขสร้าง
มีเสาหนึ่งเสาเพนก พนักปรุ ประกอปนา
ขาวเคลือบขาวกระเบื้องข้าง เขตร์กรร

๏ ชั้นนลดช่องลดด้าน โดยสี่ รอบฤๅ
มีอัฒจนนท์กึ่งจันท์ แจกชั้นน
มุมย่อตามย่อที่ ทวาทศ ไม้เฮย
ท่วแห่งท่วด้านนั้นน หนึ่งปาน

๏ แปดรูปจีนรูปตั้งง ตามพล สิงฆ์แฮ
ยืนอยู่สถิตย์อยู่สถาน ถิ่นถ้วน
สองฝ่ายฟากฝ่ายบน เบื้องเขตร ข้างนา
กระเบื้องภาพย์กระเบื้องถ้วยล้วน เล่ห์สมาน

๏ กระแพงห้องแห่งห้อมแหล่ง ลานรอบ หอเฮย
ขาบปรุเคลือบปรุกระบาล แบบล้อม

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ร่า

โตหินภาพย์หินกอป | เกาะยอด เสาแฮ
ทกย่อทกด้านอ้อม | โอบกรร

๏ ในพื้นยอดพื้นมุข | มวญลด ชั้นนนา
สิลาลาดลายลาดสรรค์ | สบล้วน
ลานชั้นนลดชั้นนหมด | มีอ่าง มกรเอย
เฌอปลูกเฌอตั้งงถ้วน | ท่ววรยง

๏ ชั้นนล่างชาลล่างล้อม | หลั่นหน ต่ำแฮ
เปนเหลี่ยมแปดเหลี่ยมเฉียง | ช่วงใช้
สิลาใหญ่แผ่นใหญ่ถกล | กอปดาษ รอบนา
ขยวชาติขยวสิ้นไส้ | สรับสรรพ์[๑]

รายละเอียดเกี่ยวกับการสร้างพระมณฑปพระไตรปิฎก วัดพระเชตุพน ยังปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนว่า

จารึกหอไตร (พระมณฑป) (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ หอไตรจตุรมุขแม้น | ไพชยนต์ อินทร์เอย
ยอดเยี่ยมเวหาดล | เด่นฟ้า
พึงพิศจิตรกรรมถกล | ผนังวาด ไว้แฮ
ประสาทนับห้องละห้า | กระสาปน์จ้างจ่ายรบาย ฯ

๏ ช่างชีคฤหัสถ์ด้วย | ฉลุหลาย มือนา
ร่างเรื่องสังคายนาย | นพนั้น
ศาลาสี่ทิศราย | ชานรอบ
เหลี่ยมสกัดปราการก้นน | สี่ซุ้มทวารรวาง ฯ

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๔๘.

๏ ภายในใส่ตู้รูป　　รจิตปรา สาทแฮ
ปริยัติสัตถุสาสนา　　ท่านไว้
ธรรมขันธ์ครบคณนา　　แปดหมื่น
มีเศษสี่พันไท้　　ธิราชสร้างสืบผล ฯ

๏ ราชโยธาเทพตั้ง　　เตอมนาม หลวงฤๅ
เถลองยศราชสงคราม　　ท่านให้
รจเรขแห่งหอสาม　　ปิฎกซึ่ง สถิตแฮ
อิกพระอภัยสุรินทร์ได้　　สฤษดิด้วยเปนสอง ฯ

๏ นายด้วงมหาดเล็กได้　　กำกับ การเอย
นายสุดรายงานรับ　　ตรวจถ้วน
หอพระสธรรมสรรพ　　ทุกสิ่ง
เสาวภาคหลากลักษณล้วน　　วิลาศล้ำเหลือถวิล ฯ[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์พระมณฑป ได้แก่ **หลวงราชโยธาเทพ** เจ้ากรมทหารในซ้าย **พระราชสงคราม** จางวางกรมทหารในกลาง **พระอภัยสุรินทร์** เจ้ากรมพลพันซ้าย และ**นายด้วง** มหาดเล็ก เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ **นายสุด** มหาดเล็กเป็นพนักงานตรวจทำรายงาน

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๔๘.

๒๒. ศาลาเฉลียงรอบพระมณฑป

“จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” กล่าวถึงการสร้างศาลาเฉลียงรอบพระมณฑป ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

“...มีศาลาเฉลียงรอบในทิศใหญ่ทั้งสี่ทิศ หลังคามุงกระเบื้องเคลือบศรีขาว เพดานแลตพานพื้นแดงปิดทองลายแบบเปนลายแย่ง

ผนังในประธานเขียนเรื่องต้นรามเกรียติยศทังสี่หลัง

บนคอสองเฉลียงหลังทิศบูรรพ์เขียนเรื่องนารายสิบปาง หลังทิศทักษิณเขียนเรื่องกลสัตรีสิบห้านิทาน หลังทิศประจิมเขียนเรื่องสิบสองเหลี่ยมสิบสองเรื่อง หลังทิศอุดรเขียนเรื่องมหาสงกรานต์และเรื่องรามัญหุงเข้าทิพย์ ติดสิลาจาฤกโคลงบอกความไว้ทังสี่หลัง

แลเชิงผนังนั้นเขียนเปนลายสิลาทังสิ้น มีกำแพงแก้วตรุกระเบื้องปรุะเคลือบศรีขาว

ตามเฉลียงด้านสกัดแลมุมทังสองข้าง พื้นในประธาน แลเฉลียงรอบดาษด้วยสิลาเขียวแผ่นเล็ก มีผนังแลประตูสกัดที่มุมศาลาละสองประตูบานประตูเขียนเปนลายไม้มีดอกไม้รายทับ

แลเฉลียงพายนอกด้านหลังนั้น มีกำแพงแก้วตรุะกระเบื้องปรุะเคลือบศรีขาว เสาเม็ดแลอัฒจันท์กระทำดุจพระวิหารคต หลังผนังติดแผ่นสิลาลายจาฤกโคลงสุภาษิตเหมือนกันสินทังสี่หลัง

อนึ่งที่ชาลาพายในเหลี่ยมข้างอนุทิศทังสี่นั้น มีแท่นสิลาลายแผ่นใหญ่ใต้ต้นจำปา แลตั้งอ่างสิลาไว้ที่ย่อมุมทังสี่ทิศ เปนแท่นแลอ่างสิ่งละสี่ละสี่

มีกำแพงบังอวดสกัดถึงศาลาทังสองหลัง ปักเสาสิงโตสิลากันกำแพงทังสองข้างไว้ช่องกลางเปนทางเดิรเหมือนกันทั้งสี่ทิศ

แลตัวบังอวดกลึงด้วยสิลาเมืองกำพูชาธิบดี มีเสมาเบื้องบนทำด้วยสิลาบรรลังก์เมืองสุระบุรี มีช่องตามประทีปปิดด้วยแผ่นทองแดงปรุะทุกทุกใบเสมา

แล้วมีชาลาลดต่ำลงไปอีกชั้นหนึ่งดาษพื้นด้วยสิลาแดงแผ่นใหญ่ มีกำแพงสกัดถึงศาลาทั้งสองข้างอีกชั้นหนึ่ง

แลกำแพงนั้นประกอบด้วยสิลาเขียวแผ่นใหญ่ มีประตูซุ้มสามยอดไว้รูปอสูรหล่อด้วยสังกะสีผสมดีบุกสูงสามศอกคืบ ยืนกุมตระบองอยู่ในช่องซุ้มสองข้างประตูละสองรูป เหมือนกันทั้งสี่ประตูสี่ด้านเปนรูปอสูรแปดรูป

บานประตูเขียนลายน้ำมันเปนลายเครื่องผูกอาวุธ แล้วปลูกต้นไม้ใส่อ่างสิลาอยู่สองข้างพายในประตูละคู่

แลบริเวณพายนอกหอไตรมีสัณฐานเปนแปดเหลี่ยม ปักเสาสิลาตั้งโคมเหลี่ยมละเสาเปนเสาสิลาแปดเสา...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๏ ศาลสี่เฉลี่ยงสี่ด้าว	โดยทิศ สี่ฤๅ
กระเบื้องเคลือบขาวเคลือบพรรณ์	ภาคย์ล้วน
มุงท่ววหมดท่ววประกิจ	กอปทก หลงงเฮย
ชาดดาษชาดถ้วนพื้น	พิดาน
๏ สพานพื้นแดงพื้นทาบ	ทองลาย แบบนา
หย่างแย่งกนกแย่งกาญจณ์	ก่องพ้น
ผนงงท่ววแห่งท่ววรบาย	บรรเจอศ ภาพย์เฮย
รามเกียรติรามต้นอ้าง	อวตาล

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๖๗.

๏ หลงงสี่ทงงสี่ด้าน แดนศา ลาแฮ
สอแห่งเฉลียงแห่งสถาน ทิศด้าว
ฝ่ายบูรรพ์ภาคย์บุรพา ผจงเรข เรื่องฤา
นรายเรื่องนรายจ้าวทั้งง ทศปาง

๏ หลงงใต้ทิศใต้ร่าง เรื่องกล สัตรีเฮย
บรรณรัศสริรัดวาง วาดไว้
หลงงตกทิศตกหน แห่งสฤษดิ ภาพย์ฤา
เรื่องเหลี่ยมเรื่องแต้มไส้ สิบสอง

๏ หลงงทิศฝ่ายทิศอ้าง อุดร ด้านเอย
ทิพย์ภัตหุงภัตผอง พวกด้าว
แดนเมืองมั่ว[๑] เมืองมอญ มวญเขตร เขานา
ตามเผ่าตามพ้องจ้าว จบแขวง

๏ อื่นเรื่องอีกเรื่องสร้าง สงกรานต์ ด้วยแฮ
สองสืบวัดฤสืบแสดง ดื่นถ้วน
เชองผนงงภาคย์ผนงงศาล สบสี่ ศาลเฮย
ลายเลขลายล้วนสิ้น สรับสิลา ฯะ๑ฯ

๏ ติดสิลาจาฤกข้อ คำโคลง ไว้เอย
โคลงบอกเรื่องเลขา คัดแจ้ง
แจ้งอรรถวัจนลรรโลง ลักษณทก หลงงแฮ
ทกแห่งท่ววห้องแสร้ง สาบประกล

๏ ประกลประกิจแก้ว กระแพงสกัด เฉลียงเฮย
สกัดตรุะกระเบื้องปรุะยล ยิ่งล้วน
ล้วนเคลือบประกอปมุมจัด แจงรดับ ด่อนนา
รดับท่ววโทข้างถ้วน ถ่องสถาน

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า มัว

๏ สถานพื้นประธานดับช้นน ช่องแหล่ง เฉลียงฤๅ
แหล่งลาดนิลปาสาณ สบด้าว
ด้าวดาษขนาดเล็กแต่ง ตกทก หลงงแฮ
ทกท่ววศาลอคร้าวสร้าง เสรจ์สรรค์

๏ สรรค์ปตูสกัดด้าน โดยเฉลียง มุมนา
เฉลียงละสองบรรลาย หลากถ้วน
ถ้วนบานทวารรเบียง รบายแมก ลายเอย
แมกบุบผพัษซร้อนล้วน เลอศยล

๏ ยลเฉลียงพายนอกด้าว แดนหลงง แลพ่อ
หลงงก่อกระแพงประกลกรวม กระเบื้อง
กระเบื้องปรุะ[๑] เคลือบขาวตรงง ตุระสาบ สิ้นแฮ
สาบท่ววทกด้านเรือง หร่ามงาม

๏ งามเสาแห่งเม็ดใช้ ช่วงอัฒ จันท์เอย
อัฒจันท์พิจิตรตาม แต่งสร้าง
สร้างดุจพิหารสกัด ก่อคด มุมแฮ
คดสี่มุมแม้นอ้าง ออกถกล

๏ ถกลติดผาแผ่นล้วน ลักษณโคลง แลฤๅ
โคลงสุภาษิตยล เยี่ยงไว้
ไว้หลงงภาคย์ผนงงโรง รยงสี่ ด้านนา
สี่แหล่งเลศนั้นนใช้ เช่นรเมียล

๏ รเมียลชาลในเหลี่ยมข้าง เขตรทิศ น้อยนา
ทิศสี่สิลาแท่นเสถียร ท่านตั้งง
ตั้งงสิลาอ่างวางสถิตย์ ที่ย่อ มุมเอย
ย่อสี่ใส่ไม้ทั้งง ท่ววกระถาง

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ตรุ

๏ กระถางตั้งงปลูกแต่ไหล้ ล้วนจำ ปานา
จำแนกสี่มุมวาง หว่างไว้
ไว้แท่นกระถางทำ ท่ววสี่ หนเฮย
สี่แท่นกระถางถ้วนใช้ เช่นกนน

๏ กรรก้นนกระแพงสกัดด้าน แดนสถาน สี่นา
สถานกระทั่งศาลาทัน ที่ข้าง
ข้างสองช่องกลางทวาร หว่างแห่ง กระแพงเอย
กระแพงฉลักผอวจตั้งงสร้าง ใส่รยง

๏ รยงตัวบังอวจแกล้ง กลึงหิน สิ้นเฮย
หินแห่งกำโพชเพียง ภาพย์ปั้นน
ปั้นนปูนและมูลดิน ดูเฉก นั้นนนา
เฉกด่งงทยนฝั้นทั้งง ท่ววสถาน

๏ สถานบนสิลามารยบไว้ หว่างแหวะ ช่องแฮ
แหวะใส่ประทีบนิจกาล กอปสร้าง
สร้างสรรค์สิลาแกะ การฉลัก แลพ่อ
ฉลักแฉละบังลังก์ข้าง เขตรแคว้นสุระบุรี

๏ เสาโตสิลาปักขั้น เขตรสกล กระแพงเอย
เขื่อนสกัดปราการวิถี ที่ไว้
ทกหว่างเพื่อจรดล โดยหว่าง นั้นนนา
เดอรแวดเวียรให้ถ้วน ท่ววแดน

๏ ทองแดงแผ่นประปุ้อง ปกใบ สิมาเอย
ปิดแบ่งแหนอัคนี เนื่อง แพร้ว
นอกพรายพร่างขจ่างไฟ เฟื่องส่อง สว่างแฮ
ไฟส่งแสงแผ้วเพี้ยน ผ่องจันทร์

๏ ไพจิตรพิดลดชันน	ชาลา ตำนา
ช่วงล่างอีกหลั่นสรรค์	สี่เหล้า
เสลาลาดดาษดา	แดงแผ่น ใหญ่พ่อ
โดยภาคย์สองข้างเข้า	เขตรสถาน
๏ เคียงสถิตย์ทิศทั้งสี่	ศาลา แลฤๅ
สี่เหลี่ยมก้นนปราการ	ก่อล้อม
แกะลายฉลักพื้นผา	แผ่นประกอป อีกเอย
ปรากฏิกระแพงห้อมชันน	ช่วงทวาร
๏ ช่องทวารสามซุ้มยอด	หย่างกนน สี่ฤๅ
ยลเกอดภิรมยโสภา	ภาคย์ล้น
เพ่อแลช่องยรรยงค์	ยังฟาก ปหรัศแฮ
อยู่ฝ่ายขวาซ้ายพ้น	พิดหมอ
๏ ภาพย์ถมัดมารทั้งคู่	คธา กุมเฮย
คือแทตย์ไท้ยอยศ	ยิ่งอ้าง
ยลองค์ก็ออกรอา	อานุภาพ นาพ่อ
ในภพพู้นสร้างเสี้ยน	ศึกราม
๏ สองรูปยืนอยู่ข้าง	แค่ปตู ละตนนา
เปนต่างนายทวารคาม	คู่เฝ้า
คุ้มฝากอยู่รวังดู	ดำแหน่ง ทวารฤๅ
โดยนับแปดผู้เข้า	ควบประมาณ
๏ คิดประมวญอสูรหล่อด้วย	ดิบุกสัง กสีฤๅ
โดยแบบสำเรจ์การย์	กอปไล้
กิจเรขรจิตรบานบัง	เบอกปิด ทวารแฮ
บานแปดประตูให้แต้ม	แต่งผจง

๏ ไพจิตรพิลาศล้ำ	ลายเต ลาเฮย
ล้วนแต่อาวุธยงค์	แย่งหมั้น
หย่างใหม่บุเรฤๅ	รงงขจิตร ไว้นา
รยงขจ่างสาดถซร้องขั้น	คาบเครือ
๏ ของเครื่องเบื้องประดับด้าว	แดนใน ทวารเฮย
ดำแหน่งเหนือใต้สถาน	ถิ่นข้าง
ที่แค่อ่างสิลามี	แมกปลูก ไว้นา
ไม้แปลกละคู่แสร้งสร้าง	ใส่เคียง
๏ สองข้างกระถางใส่ถ้วน	ทกหน ทวารฤๅ
ท่ววแห่งแปดแมกรยง	เรขต้งง
รายต่างบูชนาถกล[๑]	กอปเผจอศ ไว้เฮย
พิจิตรพิดถ้วนท้งง	ทิศจุล
๏ ทำจบจังหวัดด้าว	แดนพา เหียรแฮ
โดยภาคย์แปดเหลี่ยมบุรรณ์	แบบใช้
บูชาสิลาเสา	ใส่ติด โคมนา
สูงเตอบขนาดเดียวได้	ดั่งน้นนปักมุม
๏ เป็นเม็ดเสาสบเทื้ยร	ทกลด มุมนา
ถ้วนเหลี่ยมขุดหลุมเสา	เสียบต้งง
เสาติดแห่งโคมหมด	มีแปด แลพ่อ
มาปักแวดล้อมท้งง	ท่ววเสถียร ฯะ๛[๒]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า รายต่างสักการถกล

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๖๗.

นอกจากนี้ยังปรากฏรายละเอียดเกี่ยวกับการก่อสร้างศาลารอบพระมณฑป พระไตรปิฎก ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ซึ่งกล่าวถึงการก่อสร้างศาลาแต่ละหลังดังนี้

จารึกศาลาล้อมหอไตร (พระมณฑป)

ศาลาทิศตะวันออก (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ บุรพทิศสถิตบอกเบื้อง ศาลา ปรฐมฤๅ
หลวงชื่อราชโยธา เทพเจ้า
กรมซ้ายฝ่ายอาสา ทหารหมู่ ในแฮ
รงงสฤษดิ์กิจผ่านเผ้า สั่งสร้างเสร็จประสงค์ ฯ

๏ นายเรืองมหาดเล็กทั้ง พระครู หนึ่งนา
นามวิจิตรโฆษาดู ทั่วถ้วน
ชีช่างร่างฉบับบู ราณเรื่อง พู้นพ่อ
วัดชนะสงครามล้วน ฉลุแล้วโดยหวัง ฯ

๏ ผนังตั้งหิรันตยักษ์ต้น เรื่องราม เกียรติฤๅ
เดชสมรรถม้วนทวีปสาม หนีบไว้
ตราบตรีบุรำนาม ทานพ หนึ่งเอย
องค์อิศวรเทพไท้ ท่านล้างลาญสกนธ์ ฯ

๏ ลดเฉลียงเรียงร่างครั้ง อวตาร
รอนราพสิบคาบขาน เรื่องรู้
เหตุเหิมเริ่มหึงการ ไกลกล่าว
ปางดึกดำบรรพ์ผู้ เพ่งแจ้งพึงจำ ฯ[๑]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๗๙.

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลาทิศตะวันออก ได้แก่ **หลวงราชโยธาเทพ** เจ้ากรมทหารในซ้าย เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

ช่างเขียนพระสงฆ์ วัดชนะสงคราม เป็นผู้เขียนจิตรกรรม **นายเรือง** มหาดเล็กกับ**พระครูวิจิตรโฆษา** เป็นผู้กำกับการเขียน

ศาลาทิศใต้ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ ที่สองสถิตย์ทิศด้าน ทักษิณ
เกณฑ์พระอไภยสุรินทร์ เริ่มสร้าง
พลพันภาคเฉวียงยิน ยศออก นามนา
ตำแหน่งเจ้ากรมอ้าง ที่ตั้งวังหลวง ฯ

๏ นายดีมหาดเล็กทั้ง สมุห์ศรี หนึ่งเอย
กำกับอันดับสมี หมู่นั้น
มหาธาตุช่างวาดชี ฉลุทั่ว หลังนา
ต่อเนื่องเนื่องฤๅขั้น ขาดค้างห่างความ ฯ

๏ ผนังใหญ่รามเกียรดิตั้ง แต่นัน ทุกแฮ
แปรชาติเปนทศกัณฐ์ หน่อไท้
ลัศเตียนตราบแบ่งถวัลย์ สิบเอ็ด บุตรเอย
สวรรคตทศเศียรได้ ผ่านพื้นลงกา ฯ

๏ เฉลียงหลั่นสรรภาพล้วน โอฬาร
กลสัตรีมีนิทาน สิบห้า
ยลแยบแบบบรรหาร หลายเลศ
ชายโฉดโหดชาติช้า เชื่อลิ้นหลงลม ฯ[๑]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๐.

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลาทิศใต้ ได้แก่ **พระอภัยสุรินทร์** เจ้ากรมพลพันซ้าย กำกับการปฏิสังขรณ์

ช่างเขียนพระสงฆ์ วัดมหาธาตุ เป็นช่างเขียนจิตรกรรม โดยมี**นายดี** มหาดเล็ก กับ**พระสมุห์ศรี** เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรม

ศาลาทิศตะวันตก (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ อไภยสุรินทร์ถิ่นนี้กะ　　เกณฑ์กระทำ
ซ้ำอิกเปนสองดำ　　แหน่งให้
ตกทิศสถิตย์โดยลำ　　ดับที่ สามนา
บอกชื่อรบือยศไว้　　ชั่วหล้าอย่าสลาย ฯ

๏ ใบฎีกาอาวาสนี้　　กำกับ เขียนนา
มหาดเล็กนายน้อยนับ　　หนึ่งไส้
งานรบายจ่ายอันดับ　　จักรวัดิ วัดเอย
ท้ายตลาดราชสิทธิ์ได้　　ช่วยทั้งงหลังรดม ฯ

๏ เขียนผนังตั้งแทตย์ไท้　　วิรุฬหก
หัดถ์เหวี่ยงสังวาลอุรค　　คว่างต้อง
ตัวตู่สรภูตก　　ไกรลาศ เหลี่ยมฤๅ
ชำรุดทรุดทรวดก้อง　　กึกหล้ากาหล ฯ

๏ จนจอมจุลจักรอ้าง　　อัชบาล นามนา
เชือดฉะมางษธทาน　　แลกเรื้อ
มิคลุทธสุดสังขาร　　สรวงสู่
ศิวราชยาตรเชิญเชื้อ　　ศพขึ้นขุนไศล ฯ

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๐.

๏ ชั้นเฉลียงฉลุภาพพื้น	ไพรู
เรื่องสิบสองเหลี่ยมภู	ธเรศไท้
เถลองปางอย่างนิยายบู	ราณรีต หึงเฮย
ฝ่ายเทศวรเพศไว้	ขนบท้าวผดุงธรรม ฯ [๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลาทิศตะวันตก ได้แก่ **พระอภัยสุรินทร์** เจ้ากรมพลพัน เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

ช่างเขียนพระสงฆ์ วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดโมฬีโลกยาราม วัดราชสิทธาราม เป็นช่างเขียน โดยมี**นายน้อย** มหาดเล็ก และ**พระใบฎีกา วัดพระเชตุพน** กำกับการเขียนจิตรกรรม

ศาลาทิศเหนือ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ราชโยธาเทพซ้ำ	สองศา ลาฤๅ
อุตรทิศที่สี่ปรา	กฎสร้าง
นายด้วงมหาดเล็กมา	กำกับ การเอย
อีกพระครูหนึ่งอ้าง	ชื่อชี้ศักดิ์สงฆ์ ฯ

๏ สุนทรโฆษิตได้	ยศบัญ ญัตินา
คุมช่างชีเชตุวัน	วาดตั้ง
แต่ไท้ทศรถจรัล	รอนแทตย์
นามปรทูตทันต์ครั้ง	รถท้าวเพลาสลาย ฯ

๏ จึ่งองค์อรรคเรศผู้	บุตรี ราชฤๅ
ไกยเกศไกยเกษี	ชื่ออ้าง

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๑.

กรทอดสอดดุมมี เพลาผลัด แทนนา
ศึกเสรจ์เสดจ์บารมีล้าง[๑] ชีพสิ้นเสื่อมเข็ญ ฯ

๏ ศกษ[๒] พระชนกนาถไท้ ธรงพรต
หวังนิวัติขัตติเยศยศ จึ่งใช้
โสมศิษย์ประฎิบัติบท ลง[๓] สู่ เวียงแฮ
หาคู่โคไถได้ ด่วนแคล้วคืนสถาน ฯ

๏ จักไถได้[๔] ขุดค้น หานง[๕] นุชเอย
ใส่ผอบกลบผังลง แหล่งได้
พระไชรพฤกษาหลง เลือนที่ แลฤๅ
เตอมต่อตำนานไว้ อื่นแจ้งแห่งหา ฯ

๏ รเบียงรบายปลายฉบัพสิ้น สุดความ
อาวาศสาศฎาราม รอบรู้
นิเทศนิทานคาม ภีรภาพ ราพฤๅ[๖]
รามเรื่องเรืองฤทธิ์ผู้ เผด็จสิ้นอสูรพงศ์ ฯ

๏ เฉลียงชั้นหลั่นลดล้อม ในประธาน
เขียนเรื่องมหาสงกรานต์ กับท้งง
รามัญกลั่นอาหาร หุงโภชน์
วันพุทธ์จุดเทียนต้งง แต่งเส้นสรวงแมน ฯ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า มารมล้าง

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า ตราบ

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า จร

[๔] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า ไค้

[๕] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า อนงค์

[๖] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า ภพฤๅ

๏ นายสุดมหาดเล็กได้ ดูงาน
ทั้งสี่ศาลาสถาน ที่ห้อม
หอไตรปิฎกการย์ กำกับ
หน้าที่สี่ด้านพร้อม เสรจ์สิ้นสี่หลัง ฯ[๑]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลาทิศเหนือ ได้แก่ **หลวงราชโยธาเทพ** เจ้ากรมทหารในซ้าย เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์

ช่างเขียนพระสงฆ์ วัดพระเชตุพน เป็นช่างเขียนจิตรกรรม โดยมี**นายด้วง** มหาดเล็ก กับ**พระครูสุนทรโฆษิต** เป็นผู้กำกับการเขียน

นอกจากนี้**นายสุด** มหาดเล็ก เป็นผู้ตรวจงานการปฏิสังขรณ์ศาลาทิศพระมณฑปโดยรวมทั้ง ๔ หลัง

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๘๒.

๒๓. ศาลาการเปรียญ

ศาลาการเปรียญ วัดพระเชตุพนปรากฏหลักฐานการปฏิสังขรณ์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...อนึ่งที่การบุเรียน เดิมเปนพื้นกระดาน มีล่องถุนพื้นแลหลังคาชำรุด ทรงพระกรรุณาให้ถมพื้นปูอิฐลาดสิลาเขาสำเภาทั้งในประธานแลหน้ามุข

ที่เสาไม้แก่นเดิมนั้นก่ออิฐหุ้มเข้าเปนสี่เหลี่ยมเชิงเสา ประกอปสิลาเมืองศุโขไทย จาฤกโคลงลงแผ่นสิลาตราเสาในประธานบอกความไว้สองเสา แล้วก่ออาศน์สงฆ์ขึ้นทั้งสองข้าง ดาษพื้นด้วยสิลาลาย

พายนอกนั้นให้ต่อเฉลียงออกไปทั้งสี่ด้าน มีเสารายรอบ พื้นเฉลียงก็ดาษด้วยสิลาเมืองชลบุรี หลังคามุงกระเบื้องเคลือบศรีเขียวทั้งสิ้น ให้ซ่อมการรักทองปิตตพานแลเพดานกับทั้งซุ้มประตูหน้าต่างด้วย

บนคอสองหน้ามุขทิศตระวันตกเขียนนิริยกถา มุขตระวันออกเขียนเปตะกถา จาฤกอักษรลงแผ่นสิลาติดเสาบอกความไว้ด้วย

แลกำแพงแก้วมุขนั้น ประดับด้วยกระเบื้องปรุเคลือบศรีขาว ทางที่จะลงจากหน้ามุขทั้งสองข้างให้ก่อลดชั้นเปนเกยมีอัฒจันท์ลงสามด้าน เสาเม็ดแลพลสิงฆ์กระทำเหมือนพระวิหารทิศ

แลมีเกี้ยวสามชั้นทำด้วยสิลาเขียวสำหรับตามประทีปบูชา ตั้งไว้ตรงหน้าอัฒจันท์คู่หนึ่งทั้งด้านตระวันออก ตระวันตก เปนสี่เกี้ยว..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า[๑]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๗.

๏ ดำบลหนแห่งห้อง หอธรรม นั้นนแฮ
หอเทษสถานการบุเรียน แรกสร้าง
แรกใส่ขดาลสรรค์ สบท่วว พื้นพ่อ
สบที่ชำรุดรื้อมล้าง มละบูรรพ์

๏ มละเบื้องภาคย์พื้นล่าง ล่องถุน มีนา
ล่องที่ปฏิกูลถม ท่ววด้าว
ท่ววแดนดาษอิฐหนุน เนืองรดับ หินเฮย
รดื่นดูอคร้าวล้วน ลาดผา

๏ ลาดพื้นสิลาเขตรเบื้อง บุเรศลพ บุรีฤๅ
บุรานเรื่องสมยาคิรินทร์ เรียกอ้าง
เรียกออกชื่อสเภาจบ จังหวัด สยามนา
จังหวะมุขข้างทั้งง ที่ประธาน

๏ ประเทศเสาก่อนไม้ มีแก่น ปักแฮ
มีเก่าก่ออิฐผสาร สอบอ้อม
สอบโอบอีกหลายแผ่น ภาคย์สี่ เสมอนา
ภาคย์สืบเชองหินห้อม แห่งด้าวศุโขทัย

๏ โขแท้ทาบท่ววทั้งง ทกเชอง เสานา
ทกช่วงล่างในประธาน ที่สร้าง
ที่เสาคู่หนึ่งเถลอง ลักษณบอก ความแฮ
ลักษณแบบคระโลงอ้างล้วน เลขสิลา

๏ เลขสลักประกิจติดตั้งง ตามเสา สองเฮย
ตามสิ่งซึ่งรจนา หนึ่งน้นน
หนึ่งในที่ลำเนา แนวฝ่าย ผนงงนา
แนวฟากยกพื้นช้นน ช่วงชมัย

๏ ชรเมียงรยงลาดพื้น　　พื้นผา ลายเอย
พื้นแผ่นเล็กไพรู　　รยบสอ้าน
รยบสอาดอาศน์สงฆ์สิลา　　แลเลอศ แล้วพ่อ
แลเลื่อมสองด้านพร้อม　　เพรอศพรรณ์

๏ เพรอศพายพหิให้ต่อ　　เตอมพา ลัยเอย
เตอมพะเฉลียงรยงรัล　　รอบห้อม
รอบหอแห่งเทษนา　　เนืองเนก เสาแฮ
เนืองเนื่องรายล้อมสร้าง　　เสรจ์ผจง

๏ เสรจ์พิจิตรดาษพื้นแผ่น　　ผาชล บุรีฤๅ
ผาชาติทนต์อัศวลง　　ลาดถ้วน
ลาดท่ววที่ธราดล　　แดนล่าง เฉลียงเฮย
แดนเลี่ยนแลล้วนพื้น　　ภาคย์สิลา

๏ ภาคย์สูงลาดกระเบื้อง　　บรรจง มุงแฮ
บรรเจอศเคลือบขยวทา　　ท่ววล้ำ
ท่ววแหล่งรักทองลง　　ไล้สบ สพานนา
ไล้ซ่อมพิดานซ้ำแม้น　　ใหม่ผจง

๏ ใหม่พิจิตรประตูต่างซุ้ม　　ซ่อมทาบ ทองเฮย
ซ่อมท่ววพิหารคงเก่า　　กอปสร้าง
กอปซ้ำ[๑] ฉลุะภาพย์[๒] สอ　　สองที่ มุขนา
สองทิศท่านให้จ้าง　　จ่ายรบาย

๏ รบุะเบื้องมุขตกน้นน　　นรก เรื่องฤๅ
นเรศให้บรรลาย　　เลขแจ้ง

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า ซ้ำ

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ภาค

เลขแจกเรื่องยอยก หย่างเปต กถาเอย
หย่างเปอดโลกย์แสร้งแต้ม ต่อบูรรพ์

๏ ต่อบรรยายเรื่องรู้ รายอรร ถาเอย
รายอักษรบรรทูล ถี่ถ้วน
ถี่ถ้อยฉลักสรรค์ เสาวเลข สิลานา
เสาวลักษณ์ประดับเสาล้วน เล่หแจ้งแสดงความ

๏ กำแพงแก้วมุขนั้นน แนวกำ แพงนา
กระเบื้องประเคลือบด่อนดาม ดาษกระเบื้อง
ที่ทางจะดำเนอร ในที่ มุขฤๅ
เกอยก่อย่อชั้นนเยื้อง ย่ยงเกอย

๏ อัฒจนนท์สามด้านก่อ เกอยอัฒ จนนท์นา
ชั้นนลดค่นนเลอยลง ล่างชั้นน
เม็ดเสาฝ่ายปรัศโต ต่างเม็ด ต่างแฮ
กลทิศวิหารนั้นนเกื้อ กอปถกล

๏ ประทิบก้ยวสามชั้นนแต่ง ตามประทิป ต้งงนา[๑]
หน้าอัฒจนนท์หนละโท ที่หน้า
ทิศตกแลออกทวิป ทเวทิศ ถวายฤๅ[๒]
แสงขจ่างสี่ก้ยวจ้า แจ่มแสง[๓]

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนได้กล่าวถึงรายละเอียดของการปฏิสังขรณ์ศาลาการเปรียญไว้ว่า

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สามชั้นหินประทีปเกี้ยว กอปสาม ชั้นนา

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ทิศตกและออกพลาม เพลิงทิศ เทวฤๅ

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๗ ว่า ศิลาจารึกไม่มีแล้ว

จารึกศาลาการบุเรียน (ศิลาจารึกยังอยู่)[๑]

๏ การบุเรียน[๒] ระยะห้องแห่ง ในประธาร
เนาวคัพภ์นับถ้วนสถาน ที่ขั้น
มุขลดหลั่นชั้นชาล เฉลียงรอบ
การย์ใหม่ใส่เสาขั้น นอกล้อมรายเรียง[๓]

๏ ธรรมาศน์มณฑปท้งง สังเฆจ์
สวดพระไตรปิฎกเสร็จ ซ่อมสร้าง
พระประธานวัดเดอมเสรจ์ สถิตย์ที่ นี้นา
หน้าตักสี่ศอกกว้าง หล่อแล้วแต่เพรง ฯ

๏ หลวงกรรยุบาทเจ้า กรมสดำ
หลวงราชเสวกตำ แหน่งซ้าย
รักษาพระองค์กระทำ สถานเทศ[๔] นานา
งานซ่อมพร้อมมือย้าย แยกรื้อก่อระดม ฯ

๏ นายเอี่ยมมหาดเลกผู้ บังคับ การยเอย
เวรเดชได้กำกับ กิจใช้
นายดีมหาดเลกรับ งานตรวจ์ ตรานา
เวรฤทธิพิททูลไท้ ที่แล้วแลยัง[๕]

๏ มหาเนียมนับเอกอ้าง ออกนาม ช่างฤๅ
ชีช่างสองอาราม มอบให้

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๗ ว่า ศิลาจารึกไม่มีแล้ว

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๖๒ และ ๒๕๕๔ ว่า การเปรียญ

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า นอกร้อยรายเรียง

[๔] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า ณ ถานเทศ

[๕] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ไม่ปรากฏโคลงบทนี้

ราชสิทธิ์ชนะสงคราม คุมควบ เขียนแฮ
ถ้วนถี่ชี้งานได้ เฉกชั้นถานา ฯ

๏ คอสองทิศตกต้งง รจนา เรื่องฤๅ
เรียงเรียบนิรยกถา ทั่วล้วน
รบาย[๑] ภพครบอัษฎา อุสุทสี่ เสรจ์เฮย
ยมโลกหมดทศถ้วน ถี่แท้ทุกอัน ฯ

๏ บุพทิศลิขิตภาพพื้น หลังสพาน มุขฤๅ
ร่างเรื่องเปตะวิการ ท่านไว้
ทวาทัศอรรถพิศฎาร โดยพวก เปรตแฮ
แสดงเหตุเสศบาปให้ ห่อนพ้นผลเสวย ฯ

๏ วงงหน้ามาร่วมเข้า เกนชัก เลกเอย
สองหมู่คู่องครักษ์ ชื่อต้งง
ราชานุรักษ์พิทักษ์ นรินทร์ที่ หลวงแฮ
ประจำจับรับงานท้งง สี่ด้านการย์เสมอ ฯ[๒]

จารึกโคลงบอกด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นหลักฐานว่า ผู้ที่มีหน้าที่เป็นนายด้านในการปฏิสังขรณ์ศาลาการเปรียญ คือ **หลวงกันยุบาท** เจ้ากรมรักษาพระองค์ขวา กับ**หลวงราชเสวก** เจ้ากรมรักษาพระองค์ซ้าย กำกับการปฏิสังขรณ์รื้อซ่อมใหม่

ช่างเขียนพระสงฆ์ วัดราชสิทธาราม วัดชนะสงคราม เป็นช่างเขียนจิตรกรรม โดยมี**พระมหาเนียม**เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาการเปรียญ

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๗ และ ๒๕๕๔ ว่า อบาย

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๘๔.

๒๔. พระวิหารน้อย

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ได้กล่าวถึงการรื้อและการก่อสร้างพระวิหารน้อยใหม่ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

"...อนึ่งพระวิหารน้อยทั้งสองหลังเดิมรีตามแนวศาลารายล้วนชำรุด ทรงพระกรรุณาให้รื้อก่อใหม่รีไปตามกำแพง

ชั้นหลังคาเปนมุขลดสองชั้น มุงกระเบื้องเคลือบศรีเหลือง มีหน้ามุขสองข้าง เพดานแลตพานพื้นแดงปิดทองลายแบบเปนดาวเดือน ดาษพื้นด้วยสิลาเมืองศุโขไทย กำแพงแก้วหน้ามุขประดับด้วยกระเบื้องปรุะเคลือบศรีเหลือง เสาเม็ดแลอัฒจันท์กระทำดุจพระวิหารคต

ในประธานนั้นมีผนังรอบ ซุ้มประตูหน้าต่างปั้นเปนลายซุ้มกระจกลงรักปิดทอง เช็ดหน้าแลบานเขียนลายรดน้ำเปนต้นไม้

พายในนั้นไว้พระพุทธรูปองค์หนึ่ง หลังพระก่อเปนที่บันจุะพระพุทธ์ พระธรรม แลมีรูปจีนขี่ม้า กระทำด้วยสิลาเขียวตั้งอยู่บนแท่นสิลาทั้งสองข้างอัฒจันท์หน้ามุข เหมือนกันทั้งสองพระวิหารเปนสี่รูป..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ พิหารน้อยเดอมแรกสร้าง สองพิหาร แลเฮย
เบื้องก่อนรีกระแพงตาม แต่เบื้อง
บัดราชเร่อมงานริะ รื้ตระบัด ก่อฤๅ
รยงเรื่องกระแพง[๒] ข้านนเยื้อง เย่อนรยง

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๘๔.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า กระแพร

๏ หลงงคาลดมุขทั้งง　　โทหลงง มุงแฮ
กระเบื้องเคลือบเหลืองพยงมุง　　มาดกระเบื้อง
มุขหน้าอุภัยรงง　　เรขมุข พหิเฮย
สิลาลาดภาคย์พื้นเรื้อง[๑]　　รยบสิลา

๏ ผาศุโขทัยท่ววล้วน　　ลาดผา สิ้นแฮ
พื้นมุขหน้าโสภา　　พยบพื้น
เคลือบปรุะกระบาลรดา　　รดับเคลือบ เหลืองเอย
กระแพงรัตนมุขพ้ยงอื้น　　อวจกระแพง

๏ อัฒจนนท์สิงฆ์เม็ดสร้าง　　เสาอัฒ จนนท์เฮย
ไว้เช่นพิหารคดแจง　　จัดไว้
รอบประธานที่รีสกัด　　ก่อรอบ ผนงงนา
ประตูต่างอุไรให้แต้ม　　ต่างประตู

๏ ลายปั้นนเปนซุ้มกระจก　　แจกลาย เลอศแฮ
ปั้นนทกประตูต่างดู　　เด่นปั้นน
ปิดทองเช็ดหน้าพราย　　เพรอศปิด บานเฮย
บานฉลุะพฤกษทั้งงนั้นน　　นอกบาน

๏ พายในพุทธรูปไว้　　หว่างพาย ในนา
ตั้งงแท่นก่อถานหนึ่ง　　น่งงตั้งง
ฝ่ายหลงงพระพุทธกาย　　ก่อฝ่าย หลงงแฮ
ทำที่ประจุะทั้งงพร้อม　　พระธรรม

๏ ภาพย์จีนสถิตย์ขี่ม้า　　มีภาพย์ สองเอย
ไว้แท่นหินรองประจำ　　จัดไว้

---

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า เรื่อง

ขจิตรหินชาติขยวขนาบ　　เนาขจิตร ไว้นา
สองฟากอัฒจนนท์ใช้　　เช่นตั้งงโตสอง

๏ เหมือนกนนพิหารคู่สร้าง　　สรรพเหมือน สิ้นเฮย[๑]
ถ้วนสี่[๒] ผสมทั้งงผอง　　ภาพย์[๓] ถ้วน
แห่งเดอมรฆมงงเรือน　　แรกแห่ง หอแฮ
บรรเจอดกระเบื้องถ้วย[๔] ล้วน　　หลากบรรพ์

๏ กระแพงแก้วรดับกระเบื้องปรุะ ปร่งกระแพง พื้นนา
ล้วนเลื่อมเหลืองพรรณ์พิด　　ภาคยล้วน
ที่มุมย่อเม็ดแสดง　　โดยที่ ย่อฤๅ
ทำสิบสองไม้ถ้วน　　ท่ววทำ

๏ บนเสากระบี่น่งงตั้งง　　ติดบน เสานา
ไว้ที่เสากำแพง　　ภาพย์ไว้
รูปพานเรศรงงถกล　　แกะรูป แลฤๅ
สิลาชาติขยวใช้สิ้น　　สบสิลา

๏ เสาสิลากระบี่อยู่เบื้อง　　บนเสา สองแฮ
ต้งงต่อพลสิงฆ์ผา　　ภาพย์ตั้งง
ปักกรรที่ลำเนา　　เนื่องปีก เชองเอย
เชองแห่งพลสิงฆ์ทั้งง　　ท่ววซ้ายขวาเชอง ฯะ๏~[๕]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สวรรค์เหมือน สิ้นแฮ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สี

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ภาค

[๔] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า ถ้วน

[๕] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๓๖-๓๕๘.

๒๕. หอระฆัง

หอระฆังเดิม ของวัดพระเชตุพน พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ นอกจากนี้ยังโปรดเกล้าฯ ให้สร้างหอระฆังขึ้นใหม่ด้านเหนือให้เป็นคู่กันด้วย ดังปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...แลที่หอระฆังเดิม ทรงพระกรรุณาให้ประดับด้วยกระเบื้องถ้วย กำแพงแก้วล้อมประดับกระเบื้องปรุะเคลือบศรีเหลือง ที่มุมย่อเปนเม็ดไม้สิบสอง มีรูปวานรสิลาตั้งอยู่บนเสากำแพงแก้วทุกทุกเสา แลมีเสาวานรสิลาปักกันเชิงพลสิงฆ์อัฒจันท์ด้วย

แล้วให้ถาปนาหอรฆังขึ้นใหม่อีกหอหนึ่ง ในลานด้านเหนือให้เปนคู่กัน การประดับตกแต่งทังปวงเหมือนกันกับหอรฆังเดิม..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ หอรฆังธรงสร้างใหม่	เหมือนเรือน แรกฤๅ
ในอุดรลานเถลอง	หล่นนน้นน
การประดับสรับสรรพ์เสมือน	มีที่ เพรงพ่อ
สถานสถิตนอกช้นนห้นน	แห่งกระแพง[๒]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๘.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๕๘.

๒๖. สระจระเข้ และตึกฝรั่ง

สระจระเข้ เดิมเป็นสระที่อยู่ระหว่างศาลาการเปรียญกับหอไตร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ก่อเขามอ และสร้างตึกฝรั่ง ดังปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...อนึ่งที่สระเดิมอยู่ในรหว่างการบุเรียนกับหอไตรนั้น ให้ก่อเขาลงพายในสระ แลตามขอบสระเปนหลายแห่ง

มีตึกหย่างฝรั่งอยู่ ณะ ฝั่งสระด้านตระวันออกตึกหนึ่ง เพดานแลตพานพื้นแดงเขียนลายน้ำมันปิดทองเปนลายเครือวัลย์หย่างฝรั่ง

ผนังเขียนเปนห้างฝรั่งสิบสามห้าง ดาษพื้นด้วยสิลาเมืองศุโขไทย

แล้วให้ก่อกำแพงแก้วเปนรี้วสายบัว หว่างริ้วตรุะกระเบื้องปรุะเคลือบศรีเขียวล้อมรอบสระแลเสามุม

กำแพงแก้วนั้นมีรูปวานรสิลาตั้งอยู่บนปลายเสาทังสี่มุม

มีประตูสามแห่ง ก่อซุ้มเปนทรงหลังคาตึกฝรั่ง บานประตูเขียนลายน้ำมันเปนรูปฝรั่งยืนประตูละคู่

แลประตูทิศเหนือ ทิศใต้ มีรูปกิเลนจีนสิลาตั้งอยู่สองข้าง

แต่ประตูทิศตระวันตกนั้น ตั้งแท่นสิลาเขียวลดสามลดข้างละแท่น..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๘.

๏ เดอมสพังอยู่แค่ด้าว ด้านกาน บุรยนฤ
ก้นนก่อปราการแปลง ปล่ยนพ้ยน
ศิขรินทร์ท่ววถิ่นสถาน สถิตย์ขจิตร ไว้นา
ในนอกสระท้ยนแท้ ที่มี

๏ ตึกฝร่งงต้งงต่อเบื้อง บูรรพ์มูล สระแฮ
แดงพิดานศรีเรือง หร่ามช้าม
ลายเตละเจือจรูญ เรขเลข เหมเฮย
เครือฝร่งงหย่างสยามห้าม ห่อนให้รคนปน

๏ ขยนผนงงฝร่งงห้างสิบ สามตาม แผนนา
พื้นดาษสิลาหนวยง แว่นแคว้น
ศุโขทยท่านแถลงนาม เนืองเนื่อง นานพ่อ
รเบียงนอกนี้แม้นพื้น เพ่งเลง

๏ กระแพงสายบววก่อล้อม แหล่งแห่ง สระแฮ
หว่างตรุะกระเบื้องปรุะเลบง บ่ายย้าย
ขยวเคลือบเหลือง[๑] เลื่อมแต่ง ติดประกิจ รอบฤ
มุมสี่สถานล้ยวท้าย ที่รี

๏ ภาพย์พานรน่งงต้งง ต่างวาง เม็ดนา
ล้วนสิลาขยวศรี ใส่ไว้
ปลายเสาสี่มุมพาง พิดชนิด เดียวพ่อ
ทวารแห่งกระแพงให้ต้งง แต่งแปลง

๏ สามประตูก่อซุ้มดุจ ด่งงหลงง คาแฮ
แห่งตึกฝร่งงฤาแหนง แน่แท้

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เหลือบ

บานทวารวาดเตลงง ลลายจ่าย รจิตนา
ล้วนรูปฝรั่งงแล้ยั้ง อยู่ประตู

๏ ละคู่ขยนถ้วนสถิตย์ สถานทวาร สามเอย
ทวารทิศใต้เหนือดู ด่งงตั้งง
โตจีนฉลักปาสาณ สึงซึ่ง พหิแฮ
ข้างละคู่ท้งงสิ้น สี่มี

๏ แต่ประตูทิศตกแสร้ง ใส่อุภัย แท่นฤๅ
ล้วนชาติหินศรีนิล เนื่องเบื้อง
บนพื้นลดหล่นนตรัย ตรยบทยบ ละแท่นนา
สองฟากทวารย้ายเยื้อง หย่างปาง[๑]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๕๘-๓๕๙.

๒๗. เก๋งจีนสวนมิสสกวัน

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการสร้างสวนมิสสกวันขึ้นใหม่ทางเหนือของพระมณฑป และสร้างตึกอย่างจีนหรือเก๋งจีนรวมทั้งเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องสามก๊กไว้ด้วย ดังนี้

"...อนึ่งด้านข้างเหนือหอไตรนั้น ทรงพระกรุณาให้สร้างสวนขึ้นใหม่อีกตำบลหนึ่ง ปลูกพรรณไม้ วิเศศต่างต่างต้นหนึ่ง เปนสองพรรณบ้าง สามพรรณบ้าง

มีตึกหย่างจีนอยู่ในสวนด้านตระวันออกตึกหนึ่ง เพดานแลตพานพื้นแดง เขียนลายน้ำมันปิดทองเปนเครือดอกไม้จีน ผนังเขียนเรื่องสามก๊ก ดาษพื้นด้วยสิลาเมืองศุโขไทย

แล้วให้ก่อกำแพงแก้ว เปนริ้วสายบัว หว่างริ้วตรุะกระเบื้องเคลือบประเคลือบศรีเหลืองล้อมรอบสวน

เสามุมกำแพงแก้ว ตั้งรูปเสือปีกทำด้วยสิลาทังสี่มุม มีประตูสามแห่ง ก่อซุ้มเปนทรงหลังคาตึกจีน บานประตูเขียนลายน้ำมันเปนรูปลั่นถั่นยืนประตูละคู่

แลประตูทิศเหนือทิศใต้นั้นมีรูปวานรสิลาตั้งอยู่สองข้าง ประตูทิศตระวันตกมีเขาตั้งบานแท่นสิลาข้างละเขา..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ เหนือหอตรัยท่านสร้าง	สวนควร ชมเอย
ใหม่อีกพ่างภพอินทร์	อ่าฟ้า

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๘.

มิศกะวนนสวน ศุขสนุกนิ์ นาพ่อ
ปลูกแมกแปลกไม้หล้า แหล่งแสดง

๏ เฌอหนึ่งหลายเช่นย้าย ยลผล ต่างแฮ
สองและ[๑] สามพรรณแปลง เปลี่ยนพ้ยน
ตึกจีนหนึ่งถกล[๒] สถาน สถิตย์ทิศ ออกเอย
แดงพิดานล้วนท้ยร ถิ่นสลิล

๏ เครือจีนจ้างเจ๊กแต้ม ติดรจิต อุไรฤๅ
ผนงงวาดสามก๊กรบิน บ่ายย้าย
เรื่องจีนรูปจีนพิด แผกแยก เยี่ยงพ่อ
แปลกฝรั่งงห่อนคล้ายเยื้อง หย่างปาง

๏ ดาษพื้นหินเช่นได้ ตึกทึก สพงงนา
กระแพงก่อสายบวววาง หว่างว้าง
กระเบื้องปรุะเคลือบเหลืองตรึก ตรุะประจุะ ช่องเฮย
รยงรอบสวนสรหล้าง สรหล้ายเหลืองแล

๏ ประตูสามแห่งแสร้ง สฤษดิก่อ ซุ้มนา
ทรงตึกจีนแปรแช เช่นใช้
หลงงคาก็ก่อสอ สมทรวด เก๋งเฮย
รูปล่นนถนนให้ไล้ เลขบาน

๏ ลายเตลาละคู่สู้ ส่ำสรรพ์ ภัยฤๅ
ทกท่ววใบดาลทวาร วาดจ้าง
นอกประตูภาพย์ล่นนถนน ทิศฝ่าย ปรัศแฮ
สิลาฉลักลิงสร้างข้าง คู่เนา

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ละ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า สกล

๏ แต่ประตูตกแต่งแสร้ง ใส่คิรี แลฤๅ
บนแท่นแท่นละเขาเพรา พร่งงสล้าง
สองฟากแท่นคิรีมี เหมือนด่งง นั้นนนา
สวนและสระสร้างละข้าง คู่กนน

๏ เสามุมกระแพงใส่ใช้ ชาติขลา ปีกเฮย
หินฉลัก[๑] นิลวรรณสรรค์ สี่ต้งง
สี่มุมรูปขลาสิลา หลากประหลาด แลพ่อ
ต่างเม็ดเสาต้งงรั้งง รีดแปลง[๒]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า สลัก

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๕๙-๓๖๐.

๒๘. พระวิหารพระพุทธไสยาศ

พระวิหารพระพุทธไสยาศ เป็นพระวิหารที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้สร้างขึ้นใหม่ในบริเวณวัดที่ขยายขึ้นไปทางเหนือของสวนมิสสกวัน ซึ่งแต่เดิมเป็นวังของกรมหลวงนรินทรเทวี (พระองค์เจ้ากุ) ดังปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...แลที่ซึ่งขยายออกไปใหม่เหนือสวนขึ้นไปนั้น ทรงพระกรุณาให้ถาปนาพระพุทธไสยาศน์ใหญ่ขึ้นใหม่พระองค์หนึ่ง กำหนดโดยยาวแต่พระบาทถึงพระรัศมีได้เส้นหนึ่งกับสามวา

แล้วก่อพระวิหารใหญ่ สัณฐานเหมือนพระอุโบศถสรวมองค์พระพุทธเจ้าหลังคามุงกระเบื้องเครือบศรีขาบ

อนึ่งพื้นลานพระอารามทั้งชั้นนอกชั้นในนั้น ก็ดาษด้วยสิลาแดงเมืองเพ็ชบุรีเมืองราชบุริ เติมทั่วทั้งสิ้น..." [๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ ทิศเหนือขยายย่านด้าน แดนใหม่ เพ่อมนา
นเรศเร่อมก่อกระแพง[๒] แสดง ดับน้นน
พุทธไสยาศใหญ่ใส่ สมที่ ลานเฮย
ก่ออิฐปูนปั้นนห้นน แห่งสถาน

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า สลัก

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า กำแพง

๏ วัดยาวเส้นได้ใส่ เสศสาม วาแฮ
ก่อพระมหาวิหารมาน มุขสร้าง
สรวมพระกะ[๑] งามตาม แต่ที่ นั้นนนา
หย่างโบศถ์โปรดสร้างอ้าง อาจทนน

๏ มุงกระเบื้องบงชรอ่ำคล้ำ เคลือบศรี ขาบเฮย
ลดมุขสามชั้นนสรรค์ เสรจ์ไส้
ดาษพื้นท่ววที่มี หมดนอก ในนา
หินชาติแดงให้ใช้ ช่วงลาน

๏ สิลาเขาเขตรแว่นแคว้น แขวงราช บุรีฤๅ
อีกเพ็ชบุรีสถานปาน[๒] ไป่เพี้ยน
ชาลารดับดาษลาด หลายหมื่น แผ่นพ่อ
เต็มตระหลอดท้ยร เทพยผจง[๓]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ระยะ

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เพ็ชรบุรีสถานปาน

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๖๐-๓๖๑.

๒๙. เขามอ

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการสร้างเขามอภายในวัดพระเชตุพนว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้รื้อเอาศิลาใหญ่ซึ่งทำเขามอภายในสวนขวาในพระราชวังในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาก่อเป็นเขามอ ภายในวัดพระเชตุพน ดังนี้

"...แล้วให้รื้อเอาสิลาแท่งใหญ่ใหญ่ ซึ่งทำเขาในพระอุทยานพายในพระราชวังครั้งแผ่นดินพระบาทสมเดจ์พระพุทธเลิศหล้านั้น ให้ชักลากด้วยกำลังพลร้อยหนึ่งบ้างสองร้อยบ้าง สามร้อยสี่ร้อยห้าร้อยบ้าง จนถึงพันหนึ่งก็มี ออกมาก่อตามพื้นลานชั้นในรอบพระระเบียงญี่สิบเขา ลานชั้นนอกหกเขา สริทั้งสองชั้นเปนเขาญี่สิบหกเขา

เบื้องบนเขาแลเชิงเขานั้น ให้ปลูกนานาพรรณหมู่ไม้ มีทังพระเจดีย์จีนแลเสาโคมทำด้วยสิลาบ้างกระเบื้องถ้วยบ้าง ตั้งอยู่บนเขาแปลกแปลกกันทุกทุกเขา

แลมีรูปจีนแลรูปสัตวจีนหลายหย่าง ล้วนทำด้วยสิลาตั้งรายเรียงตามเนินเขาแลรอบเขาทุกตำบล แต่เขาตรงหน้าพระวิหารทิศตระวันออกนั้น มีตึกจีนสิลาหลังหนึ่งสูงสิสอกถานกว้างสี่สอกคืบ แลรูปคนนักเลงสุราหล่อด้วยดิบุกสูงสี่สอกมาแต่เมืองอังกฤษสองรูป

เขาตรงหน้าพระวิหารทิศตวันตกก็มีตึกจีนศิลาหลังหนึ่งสูงสามสอกคืบถานกวางสี่สอก แลรูปพระศิวลึงค์ทำด้วยสิลาตั้งอยู่ด้วย..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๙.

๏ ให้รื้อคิรีเบื้องเนื่อง เนาอุท ยานแฮ
แห่งราชบิดุรงค์ธรง สฤษดิสร้าง
ในนิเวศน์เกษมกุฏิ์[๑] อยุทธ ยายศ ยิ่งฤๅ
ชนชักร้อยบ้างอ้าง อาจไหว

๏ สองสามสี่ร้อยค่อย เข็นลาก ลางพ่อ
พนนหนึ่งจึ่งไหวไคล เคลื่อนบ้าง
มาก่อก็มากหลาก หลายแห่ง หนนา
ตามที่ลานสล้างสร้าง สบสถาน

๏ ชั้นนในนับได้ใส่ สองทศ คิรีฤๅ
รายรอบระเบียงด้านลาน ลอบล้อม
ชั้นนอกนับกำหนดหมด มีฉะ พนมนา
สริฉะพฤศห้อมพร้อม พร่งไสล

๏ บนเขาให้ใส่ไหล้ หลายพรรณ พฤกษพ่อ
เชองก็ปลูกไม้ไสว แวดต้งง
สถูปเสาต่างพรรณ์สรรพ์ ใส่เวี่ย โคมเฮย
จีนหย่างปักต้งงท้งง ทกคิรินทร์

๏ กระเบื้องถ้วยทำบ้างต่าง ต่างชาติ หลายแฮ
ลางสฤษดิด้วยหินนิล เนกสล้าง
รูปจีนจัตตุบาทประหลาด ลางเจ๊ก ภาพย์พ่อ
รายรอบคิรีบ้างข้าง เขตรบน

๏ ล้วนฉลักสิลาแต่งแกล้ง เกลาผจง จีนเฮย
หินชาติ์ขยวถกลยล ย่ยงป้นน

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า กุฎ

ทกเขาจุ่งบงยงค์ หย่างยิ่ง ขจิตรนา
ท่ววถิ่นคิรินทร์ห้นนๆ แห่งหลาย[๑]

๏ แต่คิรินทร์ถิ่นด้านผ่าน[๒] พิหาร ออกเอย
มีรูปสองนายชาย ชาติโพ้น
นักเลงเผ่าพาลซาน เซรซด สุราฤๅ
ชาวม่งงกหล่าโน่นโน้น นอกแคว้นแดนเสียม

๏ เขาหน้าพิหารผ่านด้าน แดนอัศ ฎงค์เอย
มีตึกจีนอ่ยมทยม ที่[๓] กี้
ศิวลึงค์ฉลักถนัดจัด แจงแต่ง สิลาแฮ
ปักแหล่งไสลนี้ชี้ ชาติ์สัย[๔]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า กลาย

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แต่คิรีที่ด้านผ่าน

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ถิ่น

[๔] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๖๑-๓๖๒.

๓๐. พื้นลานชั้นนอก

พื้นลานชั้นนอกของวัดพระเชตุพนนั้น ปรากฏหลักฐานการปฏิสังขรณ์ใน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...อนึ่งที่พื้นลานชั้นนอกนั้น มีแท่นสิลาแผ่นใหญ่ใหญ่สัณฐานต่างต่างกัน รายเรียงอยู่หลายตำบล สริเปนแท่นสิลาใหญ่น้อยแปดแท่น

มีทั้งกรงเหล็กยืนนั่งนอนสำหรับใส่นักโทษ อันมากระทำร้ายในพระอาราม มีถ่มเขละลงเปนต้น ให้ปักเสาสิลาจาฤกกฎประกาศห้ามโดยความคำตรงและคำโคลง ลงในแผ่นสิลาตราติดกับเสาไว้ด้วย

แล้วทรงพระกรรุณาให้ปลูกพรรณไม้วิเศศต่างต่างใส่ในกระถางสิลาเรียงราย ไปตามหลังพระวิหารคตทั้งสี่ แลหน้าศาลารายทุกทุกศาลา แลที่อื่นอื่นเปนหลาย แห่ง..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะ วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๑ หนึ่งลานนอกหล่นนช้นน　　ใช้แท่น หินเฮย
ต่างขนาดน้อยใหญ่ไท้　　ท่านสร้าง
ดำแหน่งแห่งแท่นแผ่น　　ผาแปด หนแฮ
กรงเหล็กหลายสร้างข้าง　　แค่รเบียง

---

๑ **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๖๙

๏ เจดียยืนทั้งงน่งง นอนระ กาย[๑] ฤๅ
ใส่นักโทษคยงรยง รยบไว้
ผู้ถ่มเขละปะ เปนอาทิ์ โทษเฮย
ประทุษฐ์ท่ววจับได้ใส้ ใส่ขงง

๏ เสาสิลาฉลักเรื่องเบื้อง บทกฎิ ปักแฮ
เปนสาศนตรงตรงง[๒] รงง เรขสร้าง
ผาแผ่นลิขิตรศพจน์ พากย์สุภาพ โคลงนา
ติดกับเสาข้างอ้าง ออกความ

๏ ให้ปลูกหลากไหล้ใส่ สบผา กระถางเฮย
รายท่ววอารามงาม งอกสล้าง
ขนองคดมุขศาลา แหล่งรอบ รายฤๅ
อื่นอื่นที่บ้างบ้าง แบบหลาย[๓]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ก่าย.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ตรง

[๓] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๖๒-๓๖๓.

๓๑. ประตูและกำแพงรอบพระอาราม

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการปฏิสัขรณ์ประตูและกำแพงรอบวัดพระเชตุพน วิมลมังคลาราม ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

"...อนึ่งประตูกำแพงล้อมพระอารามนั้น เดิมสิบสามประตูก่อเปนทรงยอด ประดับกระเบื้องถ้วยสี่ประตูกระเบื้องเคลือบเก้าประตู ล้วนชำรุดทั้งสิ้น ทรงพระกรรุณาให้รื้อก่อใหม่เพิ่มขึ้นอีกสามประตู เปนสิบหกประตู ก่อเปนทรงยอดมงกุฎใหญ่สูงกว่าเก่า ประดับด้วยกระเบื้องถ้วยเหมือนกันทุกทุกประตู

เพดานพื้นดำเขียนกระยารงปิดลายแบบเปนลายแย่ง บานประตูเขียนลายน้ำมันเปนลายเครือ ผูกอาวุธหลายหย่างข้างล่างเปนรูปปืนใหญ่ต่างต่าง หย่างละประตูประตูละสองคู่ หลังบานเขียนเปนลายไม้

แลซึ่งรูปอสูรแลรูปสัตวหิมพานต์ที่ยืนสองข้างพายในประตูแต่เดิมนั้นล้วนแต่ชำรุด ให้รื้อเสีย ตั้งรูปลั่นถันยืนถืออาวุธต่างต่าง ทำด้วยสิลาเขียวสูงแปดสอกใส่แทน มีแท่นสิลาเปนถานรองสองชั้น แลรูปลั่นถันประตูละคู่สิบหกประตู เปนสามสิบสองรูป

พายนอกประตูให้ปักเสาเม็ดสิลาเรียงเปนเขื่อนล้อมประตูละญี่สิบเสาทั้งสิบหกประตู เปนเสาสิลาสามร้อยญี่สิบเสา

อนึ่งที่เสาเม็ดไม้สิบสองตามมุมกำแพงแก้วล้อมพระอารามนั้น ทรงพระกรรุณาให้ประดับเม็ดด้วยกระเบื้องพิมเคลือบทุกทุกเม็ด

แล้วให้ปักเสาเม็ดสิลาเปนเขื่อนกันตามเสามุมกำแพงแก้วทุกทุกมุม มุมละห้าเสาบ้างแปดเสาบ้างเก้าเสาบ้างทั้งรอบพระอาราม คิดเปนเสาสิลาสี่สิบสี่เสา เข้ากันทั้งเสาสิลาซึ่งปักเปนเขื่อนล้อมประตูเปนสามร้อยหกสิบสี่เสา นับทั้งเสาเม็ดสิลาซึ่งปักเปนเขื่อนประตู แลเขื่อนกันตามเสามุมกำแพงแก้วล้อมเสนาศนะสงฆ์ทั้งสองวงนั้นอีกร้อยสี่เสา สริเปนเสาสิลาสี่ร้อยหกสิบแปดเสาทั้งสิ้นด้วยกัน

แลที่พายนอกกำแพงพระอารามทั้งสามวงนั้นก็ให้ดาษด้วยสิลาแดงเลี่ยงโผทั้งสิ้น แล้วปลูกพรรณพฤกษาชาติต่างต่าง ล้วนเปนโอสถรายเรียงเปนระยะกันไปโดยรอบ...”[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน “โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ “จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔” ว่า

๏ ทวารกระแพงวัดที่กี้ เก่าเต รัศแฮ
ทรงยอดประดับลายพราย เพรอศสร้าง
กระเบื้องถ้วยสี่กระเท่เซร ซุ้มยอด กลางนา
กระเบื้องเคลือบเก้า[๒] ข้างบ้าง บุบราน

๏ ให้รื้อเก่าก่อ[๓] สิ้น สามประตู เตอมเฮย
โศพศท่ววทวารประมาณ ใหม่ล้วน
ทรงยอดมกุฎิ์ดูพบู แบบยิ่ง เก่าแฮ
กระเบื้องประดับถ้วยล้วนถ้วน ทกทวาร

๏ ใหญ่สูงงามตระหง่านด้าน โดยทิศ สี่นา
กว้างเท่ากนนประมาณปาน ไป่ย้าย
พิดานดำแบบปิดวิจิตร แจกแย่ง ลายฤๅ
รงวาดฉาดลม้ายคล้าย เคลือบสุวรรณ

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๖๙.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า เก่า

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ถิ่น

๏ บาน[๑] ทวารวาดต่างข้าง　　เขตรนคร จีนนา
ลายเลขน้ำมนนสรรค์　　สบถ้วน
เครือผูกศัษฎรสลอน　　สลับหลาก หลายแฮ
ปืนใหญ่หย่างถ้วนล้วน　　ล่างรบาย

๏ ประตูละสองคู่รู้　　รายสินาศ ขนาดฤๅ
หลงงแห่งบานบรรลายลาย　　เล่หไหล้
รูปอสุรจัตดุบาทประหลาด　　หลายเผ่า แลพ่อ[๒]
ปูนประกอบไม้ไส้　　ใส่แทน

๏ สถิตย์ถานยืนซ้ายฝ่าย　　ฝากขวา ประตูเฮย
ชำรุดท่ววแท่นแดน　　ดื่นร้าง
เร่งรื้อทกทวารา　　รงงเรข ใหม่ฤๅ
รูปล่นนถนนสล้างสร้าง　　ใส่สนอง

๏ สูงแปดสอกใหญ่ไซ้　　สมควร กนนนา
ผาแท่นถานรองสอง　　สืบช้นน
ทวัดดึงษประมวญมวญ　　มากรูป หินเฮย
ขยวชาติสาดถหม้นนหม้นน　　มอบได

๏ พาเหียรปัก[๓] ก้นนค่นน　　เขื่อนเสา เม็ดแฮ
ล้วนสิลาใส่ไสว　　แวดห้อม
ครบญี่สิบเสาเนา　　หนึ่งแห่ง ทวารเฮย
โศพศทวารพร้อมล้อม　　แหล่หลาย

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๔๔ ว่า บน

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า พอ

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๕๓๓ ว่า หัก

๏ สริเสาท่ววถิ่นสิ้น เสร็จสาม ร้อยฤๅ
เสศพฤๅศาปลายราย รวบแจ้ง
มุมกระแพงเม็ดงามตาม ตัวเยี่ยง พู้นพ่อ
ไม้สิบสองแถ้งแสร้ง สบสรรค์

๏ ประดับพิมเคลือบกระเบื้องเนื่อง ในมุม เม็ดแฮ
ทุกเม็ดมุมอนนกรร ก่อเลี้ยว
สิลาหลักปักประชุมรุม รยงนอก มุมนา
ทกท่ววมุมล้ยวค้ยว เขื่อนคยง

๏ จตุจัตตาพิศใส่[๑] ใช้ เชองกรร มุมเฮย
ผสมกับหลักคยงรยง รยบล้อม
ทกทวารเขื่อนคนนสรรพ์ สามนับ ร้อยนา
จตุสัษฐีห้อมพร้อม พร่งงประมาณ

๏ รอบวัดสามถิ่นสิ้น สิลา ลาดแฮ
ชาติล่ยงโผลานสถาน ท่ววไซ้
ปลูกพรรณพฤกษายา ยยวโรค รงับเฮย
ต่างต่างเหล่าไหล้ไว้ แวดราย[๒]

---

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๓๓ และ ๒๕๔๔ ว่า ใส

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๖๓-๓๖๕.

ฉนวนน้ำ และท่าน้ำวัดพระเชตุพน

นอกจากภายในบริเวณพุทธาวาส วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามแล้ว ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการก่อสร้าง "ฉนวนน้ำและท่าน้ำ" ของวัดพระเชตุพน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังปรากฏหลักฐาน "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

"...อนึ่งที่หน้าพระอารามด้านตระวันตกริมฝั่งแม่น้ำนอกกำแพงพระนครนั้น ให้ก่อเปนฉนวนมีคายาวตระหลอดลงไป แต่ประตูพระนครจนถึงตะพานลงท่าน้ำ ยกพื้นเฉลียงเปนอาศน์สงฆ์ทั้งสองข้างก่ออิฐถือปูน มีกำแพงพนักประดับกระเบื้องปรุเคลือบศรีเขียว หว่างกลางปูสิลาเปนทางเดิรแล ไว้ช่องเปนทางแวะออกสองข้างฉนวนข้างละสองแห่ง

ที่สุดฉนวนข้างบนนั้นก่อเปนหลังคาจตุรมุขยอดเกี้ยว มีรูปนกยูงประดับด้วยกระเบื้องถ้วยจับอยู่บนยอดหย่างมหาลดาประสาธน์ แล้วก่อพื้นสูงทั้งสองข้างมีผนังรี้วสายบัว ตรุะกระเบื้องปรุเคลือบศรีเขียว

แลที่สุดฉนวนข้างล่างนั้นก็ก่อหลังคาเปนตรีมุข มีรูปเหญี่ยวประดับกระเบื้องถ้วยจับอยู่บนป้านลมทั้งสามมุข ยกพื้นทั้งสองข้างมีกำแพงพนักดุจกัน หลังคามุงกระเบื้องเคลือบศรีเหลืองทั้งสิ้นเพดานพื้นดำปิดทองดิบุกลายแบบเปนลายแย่ง แลตพานนั้นกระทำยกพื้นทั้งสองข้างมีพนักไม้ใส่กระเบื้องปรุเคลือบศรีเขียว ชั้นลดที่ทอดลงไปในน้ำกระทำเปนตพานแพ..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๖๙.

๏ แถวเขตรตระวนนตกข้าง	เขตรแถว น้ำนา
น้ำช่วงหน้าวัดชาย	ช่วงน้ำ
ก่อฉนวนเนื่องเน่อนแนว	ฉนวนก่อ อิฐเอย
ดูลิ่วตระหลอดน้ำล้ำ	ลิ่วดู
๏ สถานนอกนคเรศนี้	นอกสถาน กระแพงแฮ
พื้นต่ำหินปูนตาม	ต่ำพื้น
ทิศบนก็มุงกระบาล	บนทิศ สูงเฮย
ดลท่ววท่าตื้นท้าย	ท่ววดล
๏ ลงสพานท่าน้ำใส่	สพานลง แพนา
ข้างแห่งฉนวนยกหน	แห่งข้าง
อาศน์สงฆ์อิฐก่อประสงค์	สงฆ์อาศน์ ไว้พ่อ
กระแพงบุะปรุะกระเบื้องบ้าง	บุะกระแพง
๏ ขยวเคลือบเหลือบมหลากคล้ำ	เคลือบขยว ศรีเอย
ข้างแวะแสดงทางวาง	แวะข้าง
สฤษดิ์ทวารแวะทยวทเว	ทวารสฤษดิ์ ไว้แฮ
ทวารทรอกสองข้างสร้าง	ทรอกทวาร
๏ สุดฉนวนก่อก้ยวชนิด	ฉนวนสุด บนนา
เบื้องยอดยูงทยานเหยียบ	ยอดเบื้อง
ลดาปสาธน์ดุจ	ดั่งปสาธน์ ลดาฤๅ
ปานขยับปีกเยื้องย้าย	ขยับปาน
๏ กระเบื้องถ้วยประดับล้วนท่วว	ถ้วยกระ เบื้องเอย
พื้นก่อสูงถานตระการ	ก่อพื้น
บหรัศสองหว่างอัญชสะ	สองบหรัศ ผนงงนา
บววเฟื่องสายน้ำฟื้น	เฟื่องบวว

๏ กระบาลขยวเคลือบประขั้น ขยวกระบาล ตรุะแฮ
เบื้องล่างหัวฉนวนลง ล่างเบื้อง
ก่อมุขก็ตรีประมาณ มุขก่อ กอปเอย
สองฝ่ายยกอาสน์เยื้อง แยกพื้นฝ่ายสอง

๏ มีรูปเหญี่ยวๆ ต้งง ตามตรัย มุขนา
ทกที่มุมๆ ของ เขตรนั้นน
ป้านลมจับๆ ไสว แสวงเหญื่อ ย่ยงเฮย
กระเบื้องประดับๆ ถ้วยไส้ สบสรรพ์

๏ กระแพงหนักๆ ใส่พื้น ภาคย์สอง ฟากนา
กระเบื้องตรุะเคลือบๆ พรรณ พ่างกี้
กระบาลเคลือบเลื่อมๆ มอง มุ่ง[๑] มาด แม้นแฮ
มุงท่ววๆ ด้าวนี้ เนกสถาน

๏ เพดานเขม่าๆ พื้น พยงรัก ลงฤๅ
ปิดดิบุกทองๆ ปาน แปดเนื้อ
ลายแบบแย่งๆ ตระศักดิ์ โสภิต พิดพ่อ
พรายเพรอศๆ พร้อมเกื้อ ก่องตระการ

๏ หนึ่งสะพานท่าๆ น้ำ หน้าวัด แลฤๅ
พื้นยกชมัยๆ สถาน ที่ไว้
พนักกาษฐกรอบๆ สกัด กอปรอบ ราพ่อ
กระเบื้องประุะๆ เคลือบใช้ ช่องสิ้นนิลศรี[๒]

[๑] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า มุง

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๖๕-๓๖๗.

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน มีข้อความกล่าวถึงการสร้าง ฉนวนน้ำ และท่าน้ำวัดพระเชตุพน ไว้ด้วย ดังนี้

ฉนวนน้ำ[๑] (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ ฉนวนเน่อนเย่อนย่านด้าน ลงชล
สี่มุขทอนท้ายบน ล่างทั้ง
ขวาซ้ายฝ่ายฟากสถล กระทำอาศน์ ไว้เอย
สพานผูกลูกบวบตั้ง แต่งให้สงฆ์สรง ฯ[๒]

ท่าน้ำ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ ทางใต้ไว้ท่าน้ำ อิกสถาน หนึ่งนา
หวังเพื่อสงฆ์ลงสนาน ที่นี้
ศาลาอยู่กลางสพาน พนักนั่ง
โดยอย่างสร้างแต่กี้ ห่อนเพี้ยนเปลี่ยนแปลง ฯ[๓]

---

[๑] สิ่งต่างๆ ที่ฉนวนน้ำนี้รื้อทำตึกแถวหมดแล้ว

[๒] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๙๘.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๘.

๓๓. ศาลาที่แจกแกง

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการสร้างศาลาแจกแกงไว้ด้วย ว่า

"...แลที่ข้างเบื้องซ้ายฉนวนให้ก่อศาลาหลังหนึ่งมีเฉลียงแลผนังรอบ เบื้องบนก่อเปนริ้วสายบัวตรุะกระเบื้องปรุะเปนที่แจกสุบปังถวายพระสงฆ์เปนนิจ..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะ วัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ ช้นนลดล่างๆ พื้น แพสพาน ทอดนา
เบื้องฉนวนบหรัศๆ ทวี หว่างน้นน
ศาลาสฤษดิๆ สถาน สถิตย์แค่ ฉนวนเฮย
ผนงงรอบๆ ล้อมก้นน ก่อเฉลียง

๏ เบื้องบนกอปๆ ริ้ว เรขสาย สโรชฤๅ
กระเบื้องปรุะขาวๆ รยง รยบสล้าง
ตรุะตามช่องๆ ราย รยบรอบ ผนงงนา
โทถิ่นๆ ท้ยรสร้าง สรับผจง[๒]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการก่อสร้างศาลาแจกแกงในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนด้วย ดังนี้

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๐.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๖๗.

ศาลาแจกเข้าสงฆ์ (ศิลาจารึกยังอยู่)

๏ ศาลาแจงแจกเข้า ของสงฆ์
ทานวัตรพัสดุผจง จ่ายให้
ละสิ่งละองค์คง ควรลาภ ลุนา
นรนาถประสาทสฤษฎ์ไว้ แห่งนี้นามเสนอ ฯ[๑]

ที่แจกแกง (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ สุปวัดถ์ขัตติเยศตั้ง ยังสถาน นี้นา
กหาปนะละวันธทาน ทรัพย์ซื้อ
ขุนวังพนักงานการ แกงแจก สงฆ์แฮ
สองผลัดจัดเวรละมื้อ หนึ่งเช้าฉันเสมอ ฯ[๒]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๖๗.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๖๗.

๓๔. ศาลาโรงกรัก

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงศาลาโรงกรัก ของวัด ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สร้างไว้ว่า

"...ข้างเบื้องขวาฉนวนให้ก่อศาลามีเฉลียงแลผนังรอบอีกหลังหนึ่งดุจกัน สำหรับเปนที่ต้มกรักถวายพระสงฆ์..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ หนสดำด้าวๆ จ่าย จัดกรัก ฟืนเฮย
ต้มแจกส่ำๆ สงฆ์ สบไส้
เฉวียงสถานที่ๆ ตัก ตวงแจก แกงแฮ
แด่พระๆ ได้ถ้วน ทั่วงาย[๒]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ว่า

โรงกรัก (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ โรงกรักรังรักษ์ไว้ เปนสงฆ์ ทานนา
ทรงอุทิศทั่วชินพงษ์ เพื่อย้อม

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๐.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๖๙.

จีวรสไบสบง รัดอก เอวเอย
ฟืนใส่ไฟน้ำพร้อม สิ่งสร้างรางขัน ฯ[๑]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๘.

๓๕. โรงเรือ และเว็จกุฎี

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" กล่าวถึงการสร้างโรงเรือและเว็จกุฎี ของวัดพระเชตุพน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ว่า

"...พายใต้ศาลาแจกสุบปังถวายพระสงฆ์นั้น ทรงพระกรรุณาให้ปลูกโรงเรือใหญ่โรงหนึ่งมีผนังสามด้านสำหรับไว้เรือสงฆ์ กับทังเวจ์กุฎีฝากระดานมุงกระเบื้องสองหลัง มีตพานศาลาลงท่าน้ำข้างใต้อีกแห่งหนึ่ง แล้วให้ปลูกต้นไม้รายไปตามฝั่งแม่น้ำหน้าท่านั้นด้วย..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ โรงเรือกว้างๆ เย่อน	ใหญ่ผนงง ก่อเฮย
สามภาคย์ช่องๆ ราย	รอบข้าง
ใส่เรือท่วๆ หลงง	ลำนับ หลายนา
แห่งพระๆ เจ้าสร้าง[๒]	ส่ำกุศล
๏ เว็จกุฎี[๓] ใหม่ๆ สร้าง	สองหลงง แลเฮย
ฝาขดาลๆ กล	ก่อนไส้
เสตูล่างๆ รงง	เรขรีด บุราณแฮ
ศาลสฤษดิ์ๆ ใต้น้ำ	หนึ่งปาง

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๗๐.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า แห่งพระเจ้าๆสร้าง

[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า กุฏิ

๏ ปลูกรุกขรยบๆ ต้งง ตามฝั่ง น้ำนา
แนวเนื่องชลๆ ทาง ท่าสล้าง
พิดพฤกษ์พุ่มๆ สพร่งง เพราเนตร นาพ่อ
ทกสิ่งๆ ไท้สร้าง สบสถาน[๑]

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ได้กล่าวถึงโรงเรือ ซึ่งเป็นโรงเรือของพระสงฆ์วัดพระเชตุพน และเว็จกุฎี (ส้วมพระสงฆ์) ของวัดพระเชตุพนไว้ด้วย ดังนี้

โรงเรือ (ศิลาจารึกไม่มีแล้ว)

๏ โรงเรือรีกว้างวัด หลายวา แลฤๅ
ประสาทแด่สงฆ์ไว้นา เวศนั้น
ส้วมสถิตชิดฝั่งชลา ไหลเชี่ยว
ชานหว่างวางฝาชั้น แห่งห้องสองแถว ฯ[๒]

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๖๘.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๙๘.

๓๖. สรุปความตอนท้าย

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" มีการระบุข้อความตอนท้ายไว้ว่า

"...แลการเบจ์เสรจ์ทั้งปวงซึ่งยังค้างอยู่ กับจำนวนพระราชทรัพย์ซึ่งทรงพระมหาบริจาคในการปฏิสังขรณะพระอาราม แลมหามหะกรรมการฉลองนั้นจะมีแจ้งสืบไปในแผ่นศิลาจาฤก ณะ พระมหาวิหารพระพุทธไสยาศน์โน้นฯะ๑↼"[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏใน "โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส" ซึ่งมีเนื้อความอย่างเดียวกันกับ "จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ว่า

๏ สำสรรพกิจๆ ค้าง[๒]	ขาดแถลง แลฤๅ
อีกทรัพย์จ่ายๆ การย์[๓]	กอปใช้
สบสิ่งซ่อมๆ แปลง	เปลี่ยนแปลก หลายแฮ
มหามะหะๆ ไว้แจ้ง	แจกยุบล
๏ ในผาแผ่นๆ พู้น	พิหาร หลวงเฮย
พระผธมๆ หน	แห่งสร้าง
จาฤกลักษณ์ๆ วิถาร	ถ้วนถี่ แถลงนา
ปราชอ่านๆ อ้างรู้	เรื่องรเมียล ฯะ๑↼[๔]

---

[๑] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๗๐.

[๒] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า การ

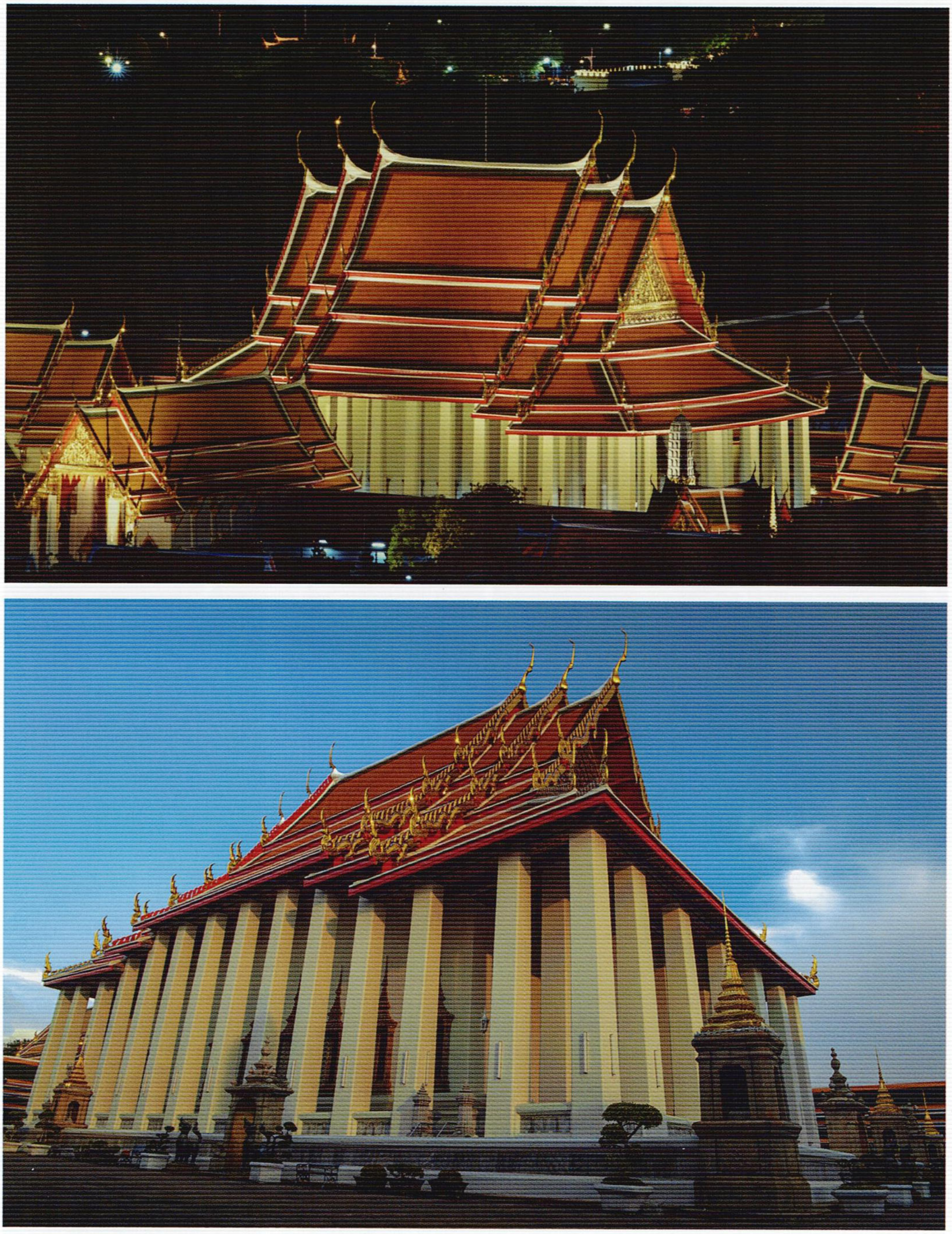
[๓] ฉบับพิมพ์ พ.ศ. ๒๔๗๒, ๒๕๑๗, ๒๕๓๓, ๒๕๔๔ ว่า ค้าง

[๔] คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน, **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน**, หน้า ๓๖๘.

ตำหนักวาสุกรีที่ประทับของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

พระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

พระวิหารทิศ

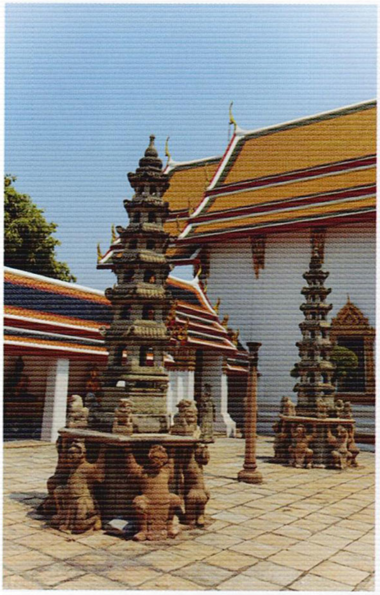

พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามชั้นใน

พระระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามชั้นนอก

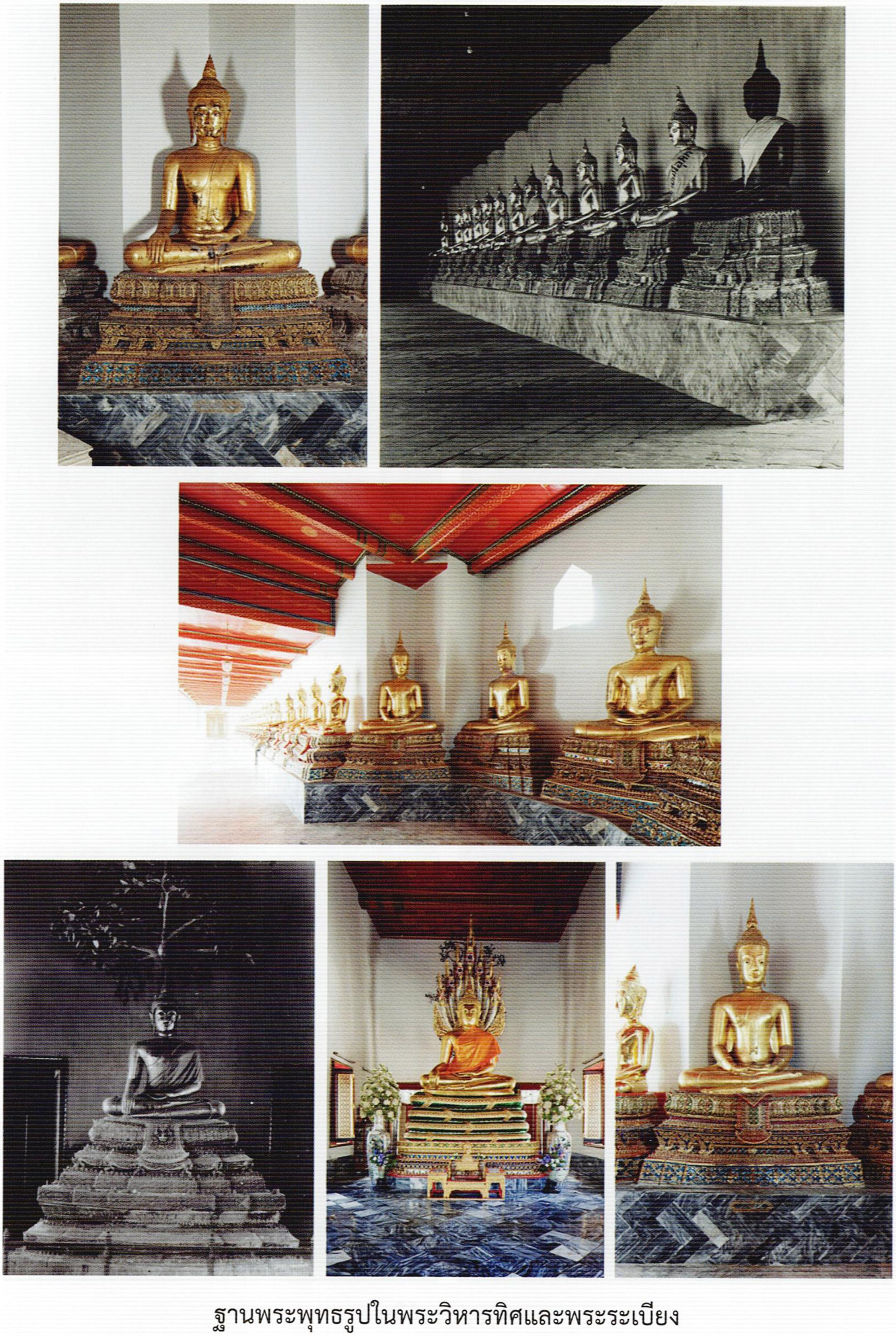

ระหว่างระเบียงพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามชั้นในและชั้นนอก

พระปรางค์ทิศ

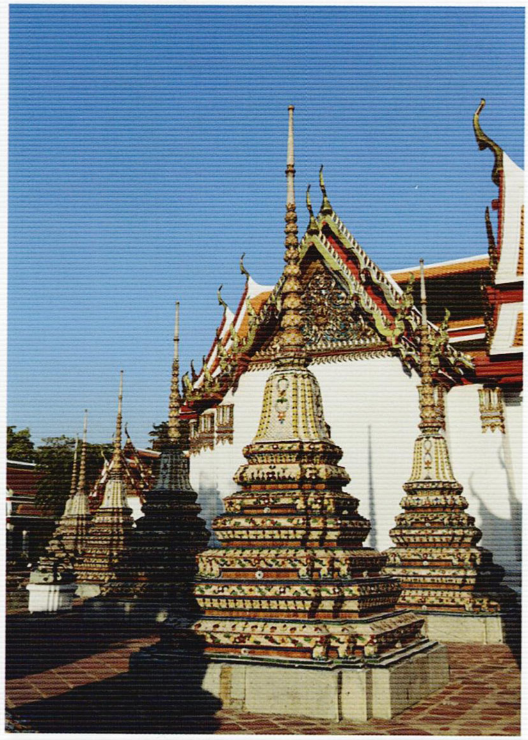

ฐานพระพุทธรูปในพระวิหารทิศและพระระเบียง

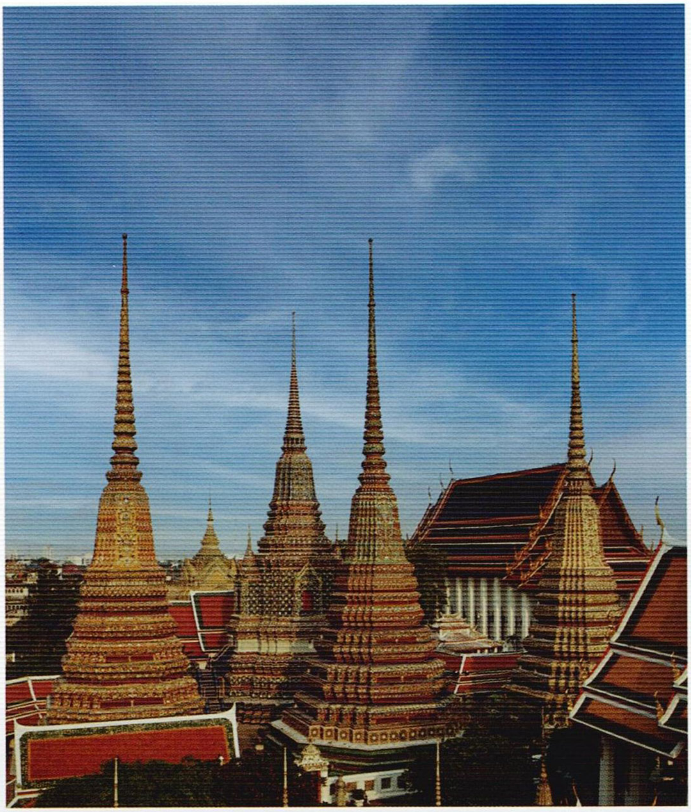
เพดานพระวิหารทิศและพระระเบียง

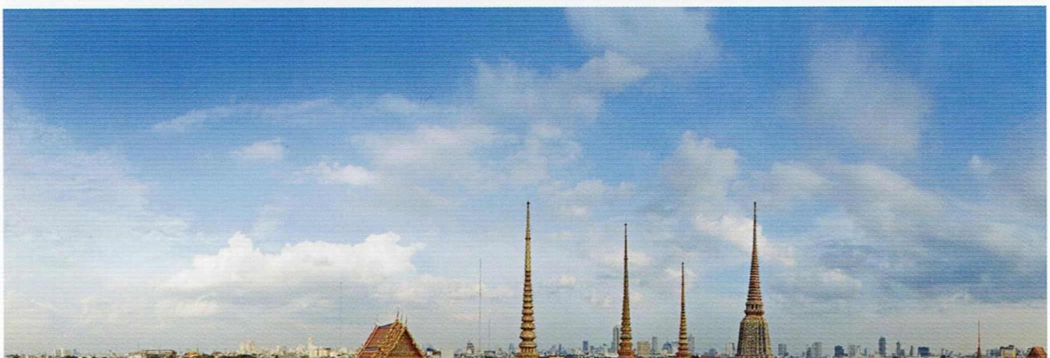

พระเจดีย์รายและพระเจดีย์หมู่

พระมหาเจดีย์

ศาลาเฉลียงหน้าพระมหาเจดีย์

ภายในพระระเบียงพระมหาเจดีย์

ลานพระมหาเจดีย์

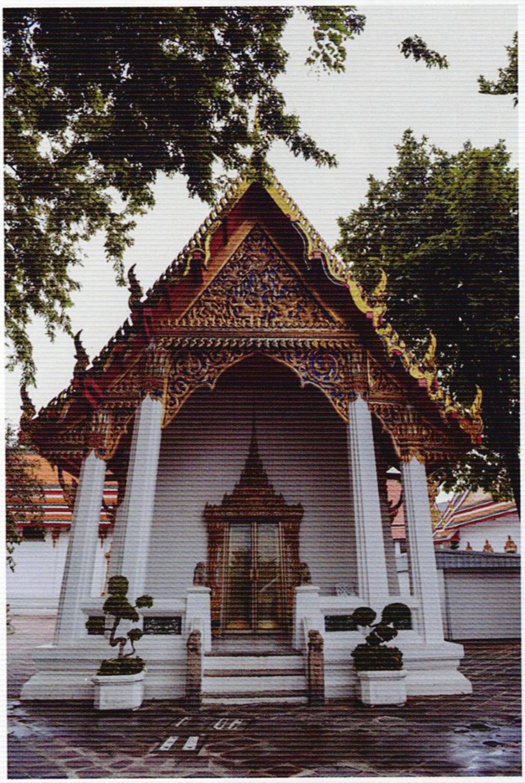

พระพุทธรูป

ศาลาราย

พระวิหารคด

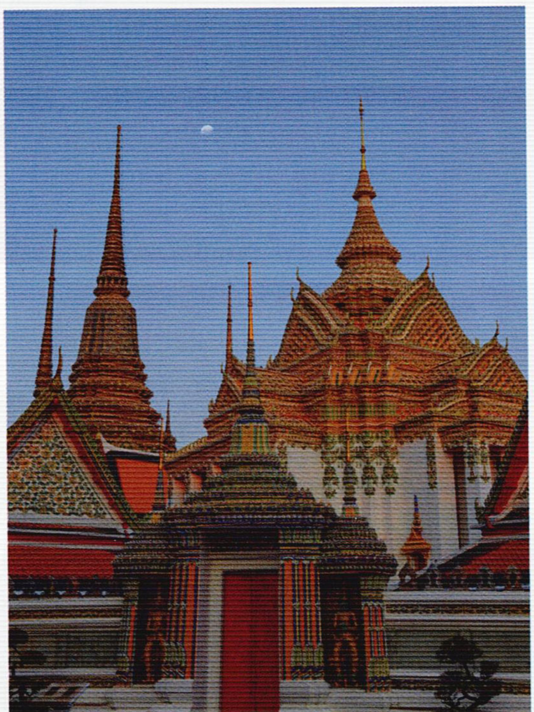

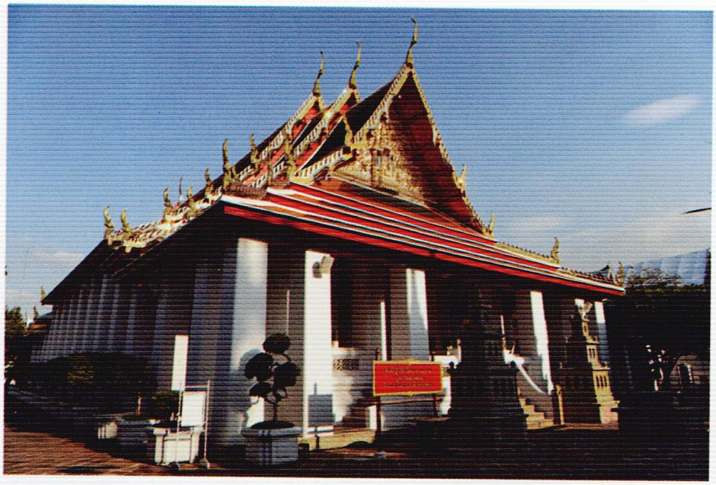

กำแพงแก้วกลางพระอาราม

พระมณฑปพระไตรปิฎก

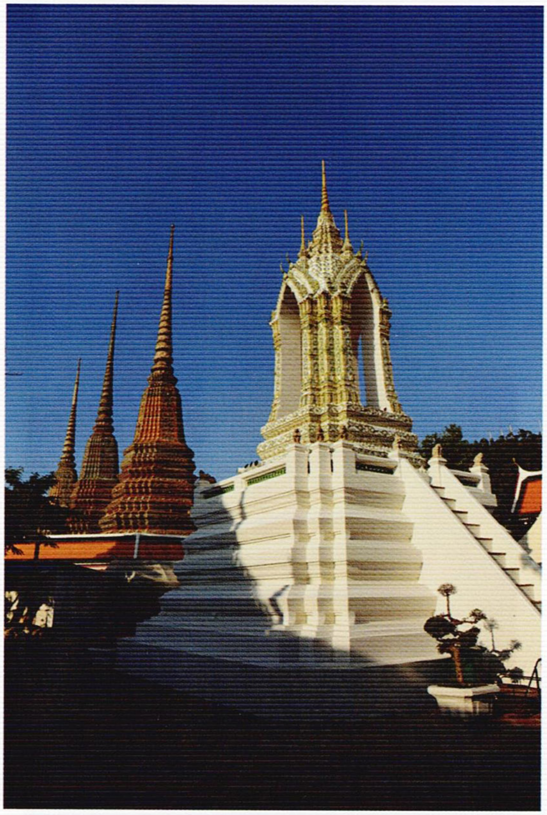

ศาลาการเปรียญ

พระวิหารน้อย

หอระฆัง

สระจระเข้และตึกฝรั่ง

เก๋งจีนสวนมิสกวัน

พระวิหารพระพุทธไสยาส

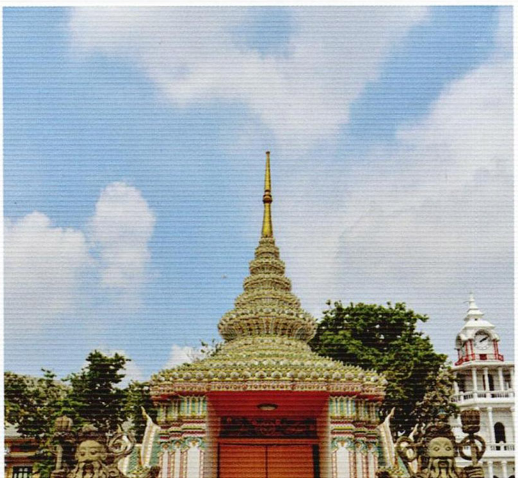

เขามอ

ประตูกำแพงรอบพระอารามเขตพุทธาวาส

"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" ได้ระบุจำนวนบรรทัดที่จะนำไปจารึกในแผ่นศิลาไว้ว่า *"เปนบันทัดในสมุด หน้าต้น ๒๐๔ หน้าปลาย ๑๙๘ (รวม) ๔๐๒ บันทัด คิดอักษร ๖ บรรทัด ในสมุดลงแผ่นศิลาเปนบันทัด ๑ ได้บันทัดในแผ่นสิลา ๖๗ ประทัด ฯะ๑ฯ"*

บทที่ ๔
นายช่างวัดโพธิ์
ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ซึ่งต้องใช้ทรัพยากรเป็นจำนวนมาก ทั้งทรัพยากรบุคคล และทุนทรัพย์ โดยเฉพาะในด้านทรัพยากรบุคคล หรือ ผู้มีหน้าที่ในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในเวลานั้น มีจำนวนมาก และมีการจัดแบ่งหน้าที่ โดยสามารถจัดแบ่งหน้าที่ออกเป็น แม่กองกำกับการบูรณปฏิสังขรณ์ นายช่างอำนวยการ นายด้านในการปฏิสังขรณ์ และช่างและผู้ตรวจงานปฏิสังขรณ์

พระนามและนามของผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการบูรณปฏิสังขรณ์ โดยเฉพาะในส่วนของการก่อสร้างนั้นปรากฏหลักฐานสำคัญใน โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งมีรายพระนามและนามของผู้ที่มีหน้าที่ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างชัดเจน

ดังนั้นเพื่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับพระประวัติและประวัติของผู้ที่มีหน้าที่ในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ได้อย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้นผู้เขียนจึงได้เรียบเรียงพระราชประวัติ พระประวัติ และประวัติ โดยจัดแบ่งออกตามหน้าที่ในการบูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ดังต่อไปนี้

๑. พระราชประวัติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ ทรงเป็นพระราชโอรสพระองค์ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติ

แต่เจ้าจอมมารดาเรียม (ต่อมาได้รับสถาปนาเป็น สมเด็จพระศรีสุลาลัย) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระบรมราชสมภพในรัชกาลที่ ๑ เมื่อ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๑๔๙[๑] ตรงกับวันที่ ๓๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๓๐ เวลา ๑๐.๓๐ น. ณ พระราชวังเดิม

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้าฯ กรมหลวงอิศรสุนทร ในเวลาที่ประสูติพระองค์จึงมีพระยศเป็น หม่อมเจ้าชายทับ

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๔๙ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้อุปราชาภิเษกเป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระอิสริยยศเป็น พระเจ้าหลานเธอ พระองค์เจ้าทับ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้ครองราชสมบัติจึงได้ทรงเลื่อนพระยศเป็น พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุครบกำหนดโสกันต์ ในเวลานั้นยังไม่มีธรรมเนียมพระหน่อเจ้าต่างกรม โสกันต์ในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ทรงพระมหากรุณาในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชนัดดาจึงโปรดเกล้าฯ ให้จัดพิธีโสกันต์ที่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวังเป็นการพิเศษ[๒]

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓,** (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๑๕๓.

[๒] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๓๔.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระชนมายุครบที่จะทรงบรรพชาเป็นสามเณร และทรงผนวชเป็นพระภิกษุ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบรรพชาและอุปสมบท เฉพาะพระพักตร์ ในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระบรมมหาราชวังทั้งสองครั้ง[๑]

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้อุปราชาภิเษก เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ใน พ.ศ. ๒๓๔๙ ตรงกับปลายรัชกาลที่ ๑

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ดำรงพระยศเป็นพระเจ้าหลานเธอ และได้รับราชการในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยในพระราชภารกิจต่างๆ ทั่วไป จนเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยิ่งกว่าพระราชโอรสพระองค์อื่น

จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชสวรรคต ใน พ.ศ. ๒๓๕๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ เป็นรัชกาลที่ ๒ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชสวรรคต ได้ทรงมอบราชสมบัติแก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงทรงขึ้นครองราชสมบัติเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ เวลานั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าชายทับ และได้ทรงรับพระราชภารกิจสำคัญในงานราชการตั้งแต่ต้นรัชกาลที่ ๒ เป็นต้นมา โดยเฉพาะในการชำระคดีสมเด็จเจ้าฟ้ากรมขุนกษัตริยานุชิต หรือ เจ้าฟ้าเหม็น

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๓๔.

คดีเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต เป็นคดีที่สำคัญในสมัยรัชกาลที่ ๒ เจ้าฟ้ากรมขุนกษัตริยานุชิตทรงเป็นพระราชโอรสในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี กับเจ้าจอมมารดาฉิมใหญ่ ซึ่งเป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เมื่อยังทรงรับราชการในสมัยกรุงธนบุรี มีพระนามเดิมว่า เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์

ต่อมา พ.ศ. ๒๓๕๐ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช จึงโปรดฯ ให้เลื่อนกรมเจ้านาย ๒ พระองค์ ตั้งกรม ๗ พระองค์ ซึ่งรวมถึง สมเด็จพระเจ้าหลานเธอ เจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ เป็นกรมขุนกระษัตรานุชิตพระองค์ ๑ ด้วย

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงโปรดพระเจ้าหลานเธอพระองค์นี้มาจึงทรงสร้างวังท่าพระ หรือวังตะวันตก ซึ่งอยู่ติดกับพระบรมมหาราชวังให้เป็นที่วังประทับของเจ้าฟ้าสุพันธุวงศ์ กรมขุนกระษัตรานุชิต

ด้วยเหตุที่พระองค์มีเชื้อสายทั้งฝ่ายพระราชวงศ์พระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบรมราชวงศ์จักรี จึงมีขุนนางจำนวนหนึ่งประสงค์จะให้พระองค์เป็นผู้สืบพระราชบัลลังก์ และได้ทูลยุยงให้ทรงเตรียมก่อการขบถขึ้น ทั้งที่ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงขึ้นครองราชย์แล้วแต่ยังมิได้ทรงจัดการพระราชพิธีบรมราชาภิเษกเท่านั้น

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงทราบเรื่องการเตรียมก่อการขบถ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์ใหญ่ (พระองค์เจ้าชายทับ) ทรงพิจารณาชำระคดี ดังที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ใน “บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว” ว่า

“...ทรงเห็นว่าพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้อื่น จะไม่มีผู้ใดกอปรด้วยสติปัญญาและกล้าหาญ ซื่อตรงจงรักภักดีต่อพระองค์ยิ่งขึ้นไปกว่าพระเชษฐราโชรสพระองค์นี้ได้ ถ้าจะให้ผู้อื่นชำระเนื้อความจะยืดยาว ฤๅเคลื่อนคลายไป ไม่เป็นการจับมั่นทั่วถึงโดยรอบคอบ ก็จะเป็นเหตุให้เกิดเสี้ยนศัตรูลุกลามมากไป ฤๅเป็นเชื้อสายให้เกิดเหตุอันตรายสืบไปภายหน้า

ด้วยเหตุว่าในเวลานั้นข้าราชการซึ่งเป็นคนเก่าได้ทำราชการมาแต่ครั้งเจ้ากรุงธนบุรี ก็ยังมีอยู่ปะปนโดยมาก ที่มีความนับถือต่อพระบารมีพระบรมเดชานุภาพในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทั่วหน้ากันนั้นก็จริงอยู่

แต่ที่มีความนิยมยินดีต่อพระบรมเดชานุภาพและพระบารมีของพระองค์ก็มีโดยมาก ที่มีความยินดีต่อบุญบารมีของเชื้อวงศ์พระเจ้ากรุงธนบุรี อันเนื่องประพันธ์ด้วยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

แล้วคิดว่าถ้าได้เจ้านายเช่นนั้นเป็นเจ้าแผ่นดินจะเป็นอันได้ฉลองพระเดชพระคุณทั้งเจ้ากรุงธนบุรีที่เป็นเจ้าเก่านายแก่ และพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกซึ่งเป็นเจ้าใหม่นายใหม่ ทั้งสองฝ่ายดังนี้ก็มีอยู่โดยมาก ที่คิดเห็นแก่ประโยชน์ตนที่จะได้โอกาสทำการทุจริตเพราะจะได้เป็นผู้มีความดีความชอบต่อผู้ซึ่งเป็นเจ้าแผ่นดินก็จะมีบ้าง

จึงเป็นการยากที่จะไว้วางพระราชหฤทัยในท่านผู้ใดผู้หนึ่ง ซึ่งจำเป็นจะต้องให้ประกอบพร้อมทั้งสติปัญญาและความกล้าหาญและความจงรักภักดีทั้งสามประการจึ่งจะสามารถที่จะชำระเสี้ยนศัตรูทั้งนี้ให้สิ้นรากเง่าระงับการจลาจล ซึ่งจะเกิดขึ้นในพระนครในเวลาที่ตั้งพระราชธานีใหม่ยังไม่มั่งคั่งสมบูรณ์

ฉะนั้นให้ความสงบเรียบร้อยตั้งอยู่ไม่เป็นที่เดือดร้อนแก่สมณาจารย์ประชาราษฎรภายในพระนคร แลไม่เป็นที่หมิ่นประมาทแก่ราชดัสกรภายนอกซึ่งจะพลอยซ้ำเติมได้ เพราะทรงพระราชดำริเห็นการเป็นข้อสำคัญยิ่งใหญ่ดังนี้ จึงทรงมอบให้พระบรมเชษฐราโชรสอันทรงทราบพระราชหฤทัยชัดว่าประกอบด้วยคุณสามประการดังพรรณนามาแล้วนั้น ให้ทรงพิจารณาข้อความทั้งปวง....”[๑]

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๓๖.

พระองค์เจ้าชายทับในเวลาที่ทรงชำระคดีนี้ทรงมีพระชนมายุเพียง ๒๓ พรรษาเท่านั้น แต่ด้วยพระปรีชาของพระองค์จึงทรงสามารถชำระคดีให้เสร็จสิ้นได้ในเวลาไม่นาน เมื่อทรงพิจารณาได้ความเป็นสัตย์สมดังหนังสือฟ้อง รวมทั้งได้ตัวผู้ร่วมก่อการเป็นข้าราชการ ๑๐ คน และข้าในกรมเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิตอีก ๓๐ คน ชำระรับเป็นสัตย์ทั้งสิ้นแล้ว

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้ถอดยศเจ้าฟ้ากรมขุนกระษัตรานุชิต เหลือเพียง “หม่อมเหม็น” แล้วนำไปประหารชีวิตพร้อมกับพวกที่ร่วมคิดด้วยกัน เมื่อวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๕ ค่ำ

ด้วยเหตุที่พระองค์เจ้าชายทับทรงมีความดีความชอบในเรื่องนี้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้เสด็จเถลิงถวัลยปราบดาภิเษกแล้ว จึงได้พระราชทานพระสุพรรณบัตรสถาปนาขึ้นเป็น กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ พระราชทานที่วังท่าพระ (วังตะวันตก) และเครื่องอุปโภคบริวารของหม่อมเหม็นให้เป็นบำเหน็จที่ทรงได้ทำความดีความชอบในเรื่องนี้[๑] ดังความปรากฏในจดหมายเหตุตั้งกรมเมื่อปีระกาเบญจศก ความว่า

“...ด้วยสมเด็จบรมนาถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินออกณพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน...จึงมีพระราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสเหนือเกล้า สั่งพญาอุไทยธรรม...แลพระพระเจ้าลูกเธอพระองค์เจ้าทับ ทั้ง ๔ พระองค์ ให้ตั้งขึ้นเปนกรม...

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๓๖.

หมื่นสุวรรณอาลักษณ์จาฤกพระนามพระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์...”[๑]

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็น “กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์” ได้ทรงรับราชกิจต่างๆ เป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในราชการประจำคือ ได้ทรงบังคับบัญชาราชการในกรมท่ามีสิทธิ์ขาดทั่วไป

อย่างไรก็ตามเนื่องจากในเวลานั้นกรมท่ายังไม่มีราชการติดต่อกับต่างชาติมากนัก พระราชทรัพย์ที่จะใช้สอยในราชการแผ่นดินก็มีน้อย ไม่พอจะใช้จ่ายในราชการ ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงต้องทรงจัดสำเภาบรรทุกสินค้าไปค้าขายที่ประเทศจีน เมื่อได้กำไรก็นำมาใช้สอยในราชการที่จะรักษาแผ่นดิน

การแต่งสำเภาออกไปค้าขายที่ประเทศจีนนี้ เป็นหน้าที่ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็น “กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์” ได้ทรงจัดการแต่งสำเภาหลวงมาตลอดทั้งรัชกาลที่ ๒ ดังนั้นพระองค์จึงทรงต้องขวนขวายหาพระราชทรัพย์มาถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเพื่อจะได้ทรงใช้จ่ายในราชการทั้งหลาย แม้แต่ในเวลาที่การค้าไม่มากพระราชทรัพย์ซึ่งได้จากกำไรการค้าขาดไปไม่พอราชการ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ทรงพยายามไม่ให้เป็นที่ขุ่นเคืองฝ่าละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังทรงแต่งสำเภาไปค้าขายในส่วนของพระองค์อีกส่วนหนึ่งต่างหากจึงทรงมีทรัพย์พอที่จะฉลองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมิให้ขัดขวางในทางราชการได้ จนทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยออกพระนามพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๕๗.

เจ้าอยู่หัว ว่า “เจ้าสัว”[๑]

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็น “กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์” ยังทรงรับราชการในด้านการช่างด้วย ดังปรากฏว่าพระองค์ทรงรับหน้าที่เป็นแม่การในสร้างป้อมประโคนชัย ป้อมนารายณ์ปราบศึก ป้อมปราการ ป้อมกายสิทธิ์ และป้อมผีเสื้อสมุทร ที่สมุทรปราการ จนต้องเสด็จไปประทับ ณ เมืองสมุทรปราการ ทรงบังคับบัญชาการสร้างป้อมเหล่านี้ทั้งปวงมาจนตลอดรัชกาลที่ ๒

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยังโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นแม่กองควบคุมหการก่อสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังด้วย

สวนขวาที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภานัยนั้นเป็นการสร้างเพิ่มเติมจากสวนขวาเดิมที่สร้างขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ พระนิพนธ์สมเด็จ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

“เมื่อขยายเขตพระบรมมหาราชวังออกไปแล้ว ทรงพระราชดำริว่า พระราชวังหลวงครั้งกรุงเก่า มีสวนแลสระแก้วเป็นที่สำหรับประพาสสำราญพระอิริยาบถข้างภายในพระราชวัง พระบรมมหาราชวังที่ได้สร้างขึ้นในกรุงรัตนโกสินทร์นี้ เมื่อในรัชกาลที่ ๑ ก็ได้ทรงสร้างสวนสำหรับประพาสไว้ภายในพระราชวัง เรียกว่าสวนขวา

แต่สวนขวาซึ่งสร้างในรัชกาลที่ ๑ นั้น เป็นแต่ได้ขุดสระแลปลูกตำหนักทองที่ประทับในสระไว้หลัง ๑ กับมีพลับพลาที่เสวยหลัง ๑ อยู่ริมปากอ่างแก้ว หน้าเขาก่อด้วยฟองน้ำ นอกจากนี้ยังหาได้สร้างสวนสระให้เป็นที่ประพาสบริบูรณ์เหมือนพระราชวังครั้งกรุงเก่าไม่

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๓๘.

ครั้นเมื่อได้ขยายเขตพระบรมมหาราชวังมีที่ว่าง แลทรงพระราชดำริว่าช่างฝีมือดีมีมากขึ้นแล้ว สมควรจะสร้างสวนขวาในพระบรมมหาราชวังให้งดงามบริบูรณ์ ได้ทรงหารือพระราชดำรินี้กับพระราชวงศานุวงศ์แลเสนาบดี ก็เห็นชอบโดยพระราชบริหาร

จึงโปรดให้พระเจ้าลูกเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เป็นแม่กองจัดการสร้างสวนขวา แลให้พระราชวงศานุวงศ์ ข้าราชการฝ่ายหน้าฝ่ายในที่มีกำลังแลความสามารถช่วยกันรับหน้าที่ในการก่อสร้างบ้าง การตกแต่งบ้าง...”

ในปี พ.ศ. ๒๓๖๓ มีข่าวว่าพม่าเตรียมทัพจะเข้ามาตีเมืองไทย พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นศักดิพลเสพ เป็นแม่ทัพคุมพลไปขัดตาทัพที่เมืองเพชรบุรี และโปรดให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร เป็นแม่ทัพไปขัดตาทัพทางด่านเมืองราชบุรีและกาญจนบุรี เป็นเหตุให้กรมหมื่นศักดิพลเสพได้ทรงคุ้นเคยกับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากได้ทรงบัญชาการศึกร่วมราชการด้วยกันมาในครั้งนั้น

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จยกทัพไปตั้งขัดตาทัพอยู่ ณ ตำบลปากแพรก เมืองกาญจนบุรี ตั้งทัพอยู่ปีหนึ่งพม่าก็ไม่ได้ยกทัพล่วงเข้ามาในพระราชอาณาเขต ในระหว่างนั้นได้ทรงเป็นแม่กองส่งศิลาก้อนใหญ่ๆ เข้ามาก่อเขามอในสวนขวา พระบรมมหาราชวังด้วย จนกระทั่งทรงเห็นว่าพม่าไม่ยกทัพเข้ามาแล้วจึงยกทัพกลับเข้าพระนคร

ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์พระราชอนุชาได้เสด็จเข้ามาพระบรมมหาราชวังเพื่อทรงพิพากษาคดีใหญ่ๆ และความรับสั่งที่โรงละครใกล้วัดพระศรีรัตนศาสนา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ได้เสด็จอยู่ในที่ประชุมพิพากษาคดีต่างๆ ด้วยมิได้ขาด

เมื่อสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทิวงคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับตำแหน่งบังคับการสิทธิ์ขาดในกรมพระตำรวจ ว่าความรับสั่งทั้งปวง ด้วย

พระเมตตาและความยุติธรรม[๑]

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังเสด็จเข้ามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาทพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นประจำทุกวันไม่ขาด แม้จะเป็นช่วงฤดูฝน ถึงฝนจะตกหนักเท่าใดก็ตามพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็เสด็จจากวังท่าพระมายังพระบรมมหาราชวังโดยไม่ได้รอให้ฝนหยุด จนต้องผลัดพระภูษาเมื่อเสด็จมาถึงพระบรมมหาราชวัง

ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระราชดำริแปลงแคร่กันยาให้เป็นพระวอขนาดเล็กหุ้มด้วยผ้าขี้ผึ้ง สำหรับเสด็จเข้าในพระบรมมหาราชวังในฤดูฝน ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติแล้ว จึงพระราชทานนามพระวอนั้นว่า “วอประเวศวัง”

ในต้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ ได้ทรงเป็นประธานในราชการแผ่นดิน ครั้นสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ทิวงคตแล้ว เจ้าฟ้ากรมหลวงพิพิธมนตรี ได้ทรงเป็นประธานในราชการแผ่นดินสืบมา แต่ในปลายรัชกาลที่ ๒ เจ้าฟ้ากรมหลวงพิพิธมนตรีได้ทรงสิ้นพระชนม์ไปก่อน

ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงเป็นกำลังสำคัญในราชการแผ่นดินและได้ทรงบังคับราชกิจราชการทั้งปวงมากขึ้นต่อมาเกือบจะทั่วไปในเวลานั้นจนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รวมระยะเวลาที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นระยะเวลากว่า ๑๕ ปี จนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๔๑.

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต เมื่อวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ปีวอก ฉศก จุลศักราช ๑๑๘๖ ตรงกับวันที่ ๒๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๖๗ ในเวลาที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคตนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ประทับอยู่ที่พระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน

ขณะนั้นพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางผู้ใหญ่ผู้น้อย จึงอาราธนาสมเด็จพระสังฆราช และพระราชาคณะมาแล้ว พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและขุนนางผู้ใหญ่ซึ่งเป็นประธานในราชการแผ่นดิน ปรึกษากันเห็นว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าทับ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงพระสติปัญญาเฉลียวฉลาด ได้ว่าราชการต่างพระเนตรพระกรรณพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมาช้านาน สมควรที่จะครองราชสมบัติรักษาแผ่นดินสืบไป

พระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและขุนนางผู้ใหญ่ จึงพากันเข้าเฝ้าสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ เชิญเสด็จขึ้นครองราชสมบัติ เป็นพระมหากษัตริย์รัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษก เมื่อวันอาทิตย์เดือน ๙ ขึ้น ๗ ค่ำ ตรงกับ วันที่ ๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๓๖๗[๑]

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ได้กล่าวถึงพระราชปรารภเรื่องการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ไว้ดังนี้

“...ศุภมัศดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วสองพันสามร้อยเจ็ดสิบสี่พระวะษา ณ วันเสาร์ เดือนสิบเอ็ดแรมแปดค่ำปีเถาะนักษัตรตรีณิศก พระบาทสมเด็จพระบรม

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๑.

ธรรมมฤกมหาราชาธิราชรามาธิบดีบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัวผู้เป็นพระบรมราชนัดดา เสด็จเสวยมไหศวรรยาธิปัตถวัลราชสรรตติวงษ์ดำรงค์พิภพกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมราชนิเวดน์มหาสถาน เสดจ์พระราชดำเนินโดยสถลมารค พร้อมด้วยพระบรมราชวงษานุวงษ์และเสนาพฤทธามาตย์ราชบรรพสัชโดยเสดจ์ หย่างขัติยราชประเพณีย์มาทรงถวายพระกถินทาน ณะ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศวรมหาวิหารพระอารามหลวง ทอดพระเนตร์เหนพระอุโบศถพระวิหารพระระเบียงบริเวณใหญ่น้อยแลกุฏีเสนาศนะทังปวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าพระบรมไอยกาธิราชทรงถาปนาไว้โดยประณีตแต่ในก่อนล่วงกาลกำหนดนานมาถึงสามสิบเอ็ดปีนั้นชำรุดปรักหักพังเปนอันมาก ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณะโดยพระกระมลหฤไทยกอประด้วยพระกตัญญูกัตเวทีธรรมสุจริต จะสนองพระเดชพระคุณให้บริบูรรณงามดั่งเก่าแลทิกุฏีเสนาศนะสงฆนั้นก็ทรงพระราชศรัทธาจักถาปนาเพิ่มส่วนพระราชกุศลให้มากขึ้นจะให้ขยายที่ใหญ่ออกไปกว่าที่เดิม เพื่อจะให้พระสงฆ์จำพระวะษาในพระอารามนั้นมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึ่งมีพระราชโองการมาณพระบันทูลสุรสิงหนาทดำหรัดสั่ง ***พญาศรีพิพทธรัตนราชโกษา****และ****พญาเพชพิไชย****ให้เปนนายช่างอำนวยการ ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์จ้าวลักขณาวงษ์เปนแม่กองเร่งรัดกับจ้าวกรมจ้าวหากรมมิได้อีกหลายพระองค์กระทำปฏิสังขรณ์พระอาราม...”*[๑]

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงพระนิพนธ์เพลงยาวกลบท โคลงกลบท และโคลงภาพฤๅษีดัดตน ซึ่งจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนด้วย

หลังจากบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนเสร็จแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ฉลองวัดพระเชตุพน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๑ ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

---

[๑] จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓, **สำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน,** เลขที่ ๓๑/ก มัดที่ ๑๓ สมุดไทยดำ.

"...ครั้นมาถึงวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ในปีวอด สัมฤทธิศกนั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ฉลองวัดพระเชตุพน เป็นการมหรสพอย่างใหญ่ ผ้าไตรจีวรถวายพระสงฆ์ แพรเม็ดพริกไทย ไตรแพรทั้งไตร ๕,๐๐๐ ไตร บาตร ย่าม พัด เครื่องบริขารเป็นอันมาก สิ่งละ ๕,๐๐๐ ของไทยทานครั้งนั้นมาก ทรงตระเตรียมมาหลายปีแล้ว ขอแรงข้าราชการรับเงินไทยทานทำข้าวกระทงๆ ละ ๒ สลึง ถวายพระสงฆ์ฉันทั้ง ๓ วัน แล้วก็ฉลองอีก ๓ วัน การฉลองมีโขนโรงใหญ่ติดรอกที่หน้าวังกรมหมื่นสวัสดิ์วิไชย มีเครื่องเล่นทุกสิ่ง ดอกไม้พุ่มนั้นพระสงฆ์ทำประกวดประชันกันสิ้นฝีมือ เสร็จการฉลองแล้ว ก็ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์และโปรยทานที่หน้าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ มีฉลากต่างๆ เหมือนอย่างฉลองวัดราชโอรส..." [๑]

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จสวรรคตเมื่อวันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เวลา ๘ นาฬิกา ๕ บาทเศษ ตรงกับวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๔ ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

"...ครั้น ณ วันพุธ เดือน ๕ ขึ้น ๑ ค่ำ เวลา ๘ นาฬิกา ๕ บาทเศษ เสด็จสวรรคต พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว เมื่อประสูติ วันจันทร์ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะแม นพศก ศักราช ๑๑๔๙ ได้ราชสมบัติพระชนม์ได้ ๓๗ พรรษา อยู่ในราชสมบัติ ๒๗ พรรษา สิริพระชนม์ได้ ๖๔ พรรษา คิดอายุโหราได้ ๖๓ ปี กับ ๑๑ วัน..."[๒]

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๑๓๐.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๕๓.

๒. แม่กองกำกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

จากหลักฐานที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียติปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เป็นแม่กองกำกับการปฏิสังขรณ์ ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ดังนี้

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงรักษรณเรศ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงรักษรณเรศ พระนามเดิม พระองค์เจ้าไกรสร เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๓๓ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช กับเจ้าจอมมารดาน้อยแก้ว ประสูติเมื่อ วันจันทร์ เดือนยี่ ขึ้น ๒ ค่ำ ปีกุน ตรีศก จ.ศ. ๑๑๕๓ ตรงกับ วันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๓๔[๑]

รัชกาลที่ ๒ ทรงสถาปนาเป็น กรมหมื่นรักษ์รณเรศ กำกับกรมสังฆการี ในรัชกาลที่ ๓ โปรดให้ทรงกำกับกรมวัง กรมสังฆการี และเลื่อนเป็นกรมหลวงรักษรณเรศ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๕

ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ระหว่างดำเนินการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพน ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ยอดพระเจดีย์ใหญ่ได้เอียงทรุดไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมหลวงรักษรณเรศ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) และพระยาราชสุภาวดี (โต) จึงได้กราบทูลว่าจะรับอำนวยการทำยอดพระเจดีย์ให้ตรง ดังปรากฏความใน “จดหมายหลวงอุดมสมบัติ” ว่า

---

[๑] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๑๒.

"...ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ (วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลากลางวัน พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า ยอดพระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพนนั้น เอียงไปต้องแต่คอระฆังขึ้นไปทั้ง ๓ องค์ องค์เหนือเอียงมาข้างเหนือ องค์กลางเอียงมาข้างตะวันตก องค์ใต้เอียงไปข้างใต้ เอียงไปองค์ละศอก ๑ ศอกเศษบ้าง

ตรัสถามว่า ทำอย่างไรจึงเอียงไปหมดทั้ง ๓ องค์ พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า เอียงด้วยหนักบัวกลุ่ม ทรงตรัสว่า พระยาศรีพิพัฒน์ยังอยู่ก็ได้อาศัยให้ไปดูแลทำอยู่ ก็หาเปนเหตุการณ์สิ่งใดไม่ ครั้นออกมาเสียแล้วก็แล้วกันเท่านั้น ถ้ายังอยู่แล้วที่ไหนจะเปนไปถึงอย่างนี้ จะหาใครช่วยดูแลเข้าบ้างก็ไม่มี พระยาเพ็ชรพิไชยก็เปล่าๆ ทั้งนั้น ไม่เอาใจใส่ดูแลเลย ทำการใหญ่การโตทีเดียวยังเปนไปได้ ไม่พอที่จะให้อายเขาเปล่าๆ แล้วทรงนิ่งไปจนเสด็จขึ้นฯ

ครั้นเพลาค่ำ ก็หาเสด็จออกไม่ เลยไม่เสด็จออกไป ๗ วัน จน ณ วันเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ (วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลาเช้า จึงเสด็จออก แลเมื่อ ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ค่ำ (วันที่ ๒๕, ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) ไม่เสด็จออกนั้น รับพระราชทานฟังได้ความว่า เสด็จอยู่บนพระแท่นที่ใหญ่ หาทรงตรัสกับท่านผู้ใดไม่ ทรงประธมหลับพระเนตรนิ่งอยู่ แล้วทรงแต่พระอักษรพงษาวดารบ้าง สุภาษิตบ้าง เสวยพระกระยาหารก็น้อย เสวยได้แต่พระอาหารต้มเพลาละถ้วยฝาขนาดกลาง ลางเพลาก็เสวยพระอาหารสวยได้เพลาวันละ ๓ องค์บ้าง ๔ องค์บ้าง ๓๐ องค์บ้าง พระสังฆราช ราชาคณะ เจ้าต่างกรม ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย พร้อมกันทำเรื่องราวว่า กรมหลวงรักษ์รณเรศ เจ้าคุณผู้ใหญ่ เจ้าคุณหาบน พระยาราชสุภาวดี จะขอรับทำยอดพระเจดีย์ ๓ องค์ จัดให้พระมหาเทพทำองค์เหนือ ให้พระอินทรเดชาทำองค์กลาง ให้พระยาราชรองเมืองทำองค์ใต้ ส่งเข้าไปให้เจ้าคุณปราสาทนำขึ้นกราบทูล รับสั่งว่า หาทรงสบายพระไทยไม่ ทรงวิงเวียนพระเจ้าไป... จะเสด็จพระดำเนินออกมา ก็ให้งงพระองค์อยู่ ยังเสด็จออกมาหาได้ไม่ ฯ..."

[๑] **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ**, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘๗ – ๔๙๐.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงรักษรณเรศ สิ้นพระชนม์เมื่อวันพุธ เดือนอ้าย แรม ๓ ค่ำ ปีวอก สัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๒๑๐ ตรงกับวันที่ ๒๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๙๑ ทรงเป็นต้นราชสกุล พึ่งบุญ[๑]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเทพ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเทพ พระนามเดิม พระองค์เจ้าดารากร เป็นพระราชโอรส ลำดับที่ ๓๔ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเพ็งใหญ่ เมื่อวันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๓๐ มิถุนายน ปีชวด พุทธศักราช ๒๓๓๕[๒]

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็น กรมหมื่นศรีสุเทพ โปรดให้ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ แต่ไม่ปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับ ปีที่แน่นอน จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ กล่าวว่า *"...คงตั้งในระหว่างปีระกา พ.ศ. ๒๓๖๘ กับปีชวด พ.ศ. ๒๓๗๑..."*[๓]

ปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นศรีสุเทพทรงเป็นแม่กองกำกับการสร้างพระวิหารน้อย ๔ ห้อง ๒ หลัง รวมทั้งหอระฆังและศาลาการเปรียญ

นอกจากนี้กรมหมื่นศรีสุเทพ ยังทรงพระนิพนธ์โคลงภาพฤๅษีดัดตน ๑ บท ที่จารึกในวัดพระเชตุพน คือ "แก้ลมริศดวง"

กรมหมื่นศรีสุเทพ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีวอก สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๑๐ พุทธศักราช ๒๓๙๑ พระชันษา ๕๗ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "ดารากร"[๔]

---

[๑] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๑๒.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๒.

[๓] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๒.

[๔] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๖๒.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิต (พระองค์เจ้าสุทัศน์)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิต พระนามเดิม พระองค์เจ้าสุทัศน์ เป็นพระราชโอรส ลำดับที่ ๔๐ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ประสูติแต่เจ้าจอมมารดากลิ่น ธิดาพระยาพัทลุง (ขุน) เมื่อวันพุธ เดือน ๘ บูรพาสาฒ ขึ้น ๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๑๓ มิถุนายน ปีมะเมีย สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๖๐ พุทธศักราช ๒๓๔๑ เมื่อทรงพระเยาว์เรียกกันว่า "พระองค์โต"[๑]

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นกรมหมื่นไกรสรวิชิต เมื่อปีฉลู เอกศก จุลศักราช ๑๑๙๑ พ.ศ. ๒๓๗๒ ดังปรากฏหลักฐานจดหมายเหตุอาลักษณ์ แต่วันจารึกพระสุพรรณบัฏ ดังนี้

"...กรมหมื่นสวัสดิวิไชย กรมหมื่นไกรสรวิชิต ณ วัน อาทิตย์ เดือน ๙ ขึ้น ๓ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๙๑ ปีฉลู เอกศก จาฤกพระสุพรรณบัฏ เนื้อหกเศษ ๓ หนักทอง ๒ บาท ๒ สลึง สี่กล่ำ พระองค์..."[๒]

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นไกรสรวิชิต ทรงกำกับราชกรมสังฆการี กรมธรรมการ และไว้ว่ากรมอาลักษณ์และคลังเสื้อหมวก

ดังนั้นจึงทรงเกี่ยวข้องโดยตรงกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ดังปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นผู้กำกับการทั่วไปในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

รวมทั้งยังปรากฏหลักฐานว่า กรมหมื่นไกรสรวิชิต ทรงมีหน้าที่กำกับดูแลในเรื่องการทำจารึกวัดพระเชตุพน ด้วยปรากฏหลักฐานใน "หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓ ทรงพระราชศรัทธาให้จารึกตำรายาและสรรพอักษรต่างๆ ลงในแผ่นศิลาจารึกติด ณ วัด พระเชตุพน จ.ศ. ๑๒๐๕ พ.ศ. ๒๓๘๖" มีความตอนหนึ่งว่า

---

[๑] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๑๓.

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๖๒.

"...อนึ่งเพลาเที่ยง นายมี ตำรวจวังมาสั่งว่า ด้วยหลวงนายชานผูเบตรับพระราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าสั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาให้จารึกตำรายา แลสรรพอักษรต่างๆ ลงแผ่นศิลาติดวัดพระเชตุพล ได้เกณฑ์แผ่พระราชกุศล ให้เจ้าต่างกรม เจ้าหากรมมิได้ แลข้าราชการผู้ใหญ่ ผู้น้อย ฝ่ายทหารฝ่ายพลเรือน จารึกศิลามาติดผนังไว้เสร็จแล้วเปนอันมาก บัดนี้ทรงพระราชศรัทธาให้บอกข้าราชการซึ่งยังไม่ได้ต้องเกณฑ์จารึกแผ่นศิลาใส่วัดพระเชตุพลนั้น ให้เกณฑ์จารึกศิลาใส่วัดสุทัศณเทพธาราม เรื่องขัควิสาณสูตร ติดผนังพระอุโบสถ ๓๒ แผ่นเรื่องอังคุตรนิกายประจำตัวภาพ ติดศาลาราย ๑๖ แผ่น เปน ๔๘ แผ่น นั้น...

...ผู้ซึ่งต้องเกณฑ์ทั้งนี้ไปรับแผ่นศิลา ณ วังกรมหมื่นไตรษรวิชิด มาจารึกให้งามดีถูกต้องตามตัวอย่างแต่ ณ วันขึ้น ๑๑, ๑๒ ค่ำ เดือน ๑ ทำให้แล้วใน ๑๕ วันแล้วให้เอาไปส่ง ณ วังกรมหมื่นไตรษรวิชิด เจ้าพนักงานจะได้นำแผ่นศิลาจารึกผู้ซึ่งต้องเกณฑ์ทำเข้าทูลเกล้าถวายจบพระหัตถ์ ณ พระธินั่งอำมรินทวินิจไฉยอย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง..."[๑]

กรมหมื่นไกรสรวิชิต ทรงพระนิพนธ์วรรณคดีหลายเรื่องซึ่งจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพน ดังปรากฏหลักฐานดังนี้

เพลงยาวกลบท ทรงพระนิพนธ์ "มยุราฟ้อนหาง" "พยัฆค่ามห้วย" "พินประสานสาย" "มังกรคายแก้ว"

โคลงภาพคนต่างภาษา ทรงพระนิพนธ์ "ภาพอาหรับ" "ภาพหรุ่มโต้ระกี่" "ภาพมลายู"

โคลงภาพฤๅษีดัดตน ทรงพระนิพนธ์ "ดำรงกายอายุศม์ยืน" "แก้ขา"

โคลงกลบท ทรงพระนิพนธ์ "กลโคลงพรางขบวน" "กลโคลงกบเต้นใต่ระยาง" "กลโคลงพรหมภักตร์" "กลโคลงสักวา"

---

[๑] ปริวรรตจาก หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓, ชื่อ หมายกำหนดการ ๑๒๐๕, เลขที่ ๘ ตู้ ๑๑๘ ชั้น ๑ มัดที่ ๒.

โคลงภาพรามเกียรติ์ ทรงพระนิพนธ์ร่วมกับหลวงชาญภูเบศร์ หลวงสุวรรณอักษร ขุนมหาสิทธิโวหาร และนายนุช มหาดเล็ก จารึกไว้ใต้แผ่นศิลาจำหลักเรื่องรามเกียรติ์รอบพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน

กรมหมื่นไกรสรวิชิตยังทรงเป็นผู้ทูลอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์วรรณคดีสำคัญหลายเรื่อง ดังนี้

ใน พ.ศ. ๒๓๘๓ กรมหมื่นไกรสรวิชิต ทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ **"ฉันท์กล่อมช้างพังและกาพย์ขับไม้กล่อมช้างพัง"** เมื่อครั้งได้ช้างเผือกพังหงสาสวรรค์ ในรัชกาลที่ ๓[๑]

ใน พ.ศ. ๒๓๘๗ กรมหมื่นไกรสรวิชิต ทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ **"ลิลิตกระบวนแห่พระกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคและชลมารค"** สำเร็จในวันศุกร์ ขึ้น ๕ ค่ำ เดือนทุติยาสาธ ปีมะโรง จุลศักราช ๑๒๐๖ ตรงกับวันที่ ๑๙ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๗[๒]

ใน พ.ศ. ๒๓๘๘ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการให้กรมหมื่นไกรสรวิชิต ทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสทรงพระนิพนธ์ชำระคัมภีร์ "**พระปฐมสมโพธิกถา** ภาษาบาลี" สำเร็จในปี พ.ศ. ๒๓๘๘[๓]

ใน พ.ศ. ๒๓๙๐ กรมหมื่นไกรสรวิชิตและพระสมบัติบาล ได้ทูลอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงพระนิพนธ์ **"สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนปลาย"** แต่ต่อมาเมื่อกรมหมื่นไกรสรวิชิตสิ้นพระชนม์ พระสมบัติบาลถึงแก่กรรม สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จึงทรงหยุด

---

[๑] **ชุนมุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม ๑**, (พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๑๗๒.

[๒] **ตำราขบวนเสด็จพยุหยาตรา** หนังสือที่รฦกในโอกาสอายุครบ ๘๐ ปี พลตรีหม่อมราชวงศ์ศุภวัฒย์ เกษมศรี พ.ศ. ๒๕๕๕ (กรุงเทพฯ: เดือนตุลา, ๒๕๕๕), หน้า ก.

[๓] สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, **ปฐมสมโพธิ (ภาษาบาลี) ฉบับคัดลอกจากคัมภีร์ใบลานอักษรขอม**, (กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๓๗), หน้า ๒๗๙.

พระนิพนธ์ค้างไว้ประมาณ ๒ ปี ต่อมากรมหมื่นวงศาสนิท (กรมหลวงวงศาธิราชสนิท) ทูลอาราธนาอีกครั้งหนึ่ง จึงทรงพระนิพนธ์ต่อจนจบบริบูรณ์ เมื่อวันที่ ๒๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๓๙๒[๑]

กรมหมื่นไกรสรวิชิต สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันอาทิตย์ เดือนยี่ แรม ๑๐ ค่ำ ปีมะแม นพศก จุลศักราช ๑๒๐๙ ตรงกับวันที่ ๓๐ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๙๐ พระชันษา ๔๙ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "สุทัศน์"[๒]

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศรวัชรินทร์ (พระองค์เจ้ากลาง)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศรวัชรินทร์ พระนามเดิม พระองค์เจ้ากลาง เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๔๔ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาน้อยระนาด เมื่อวันเสาร์ เดือน ๓ แรม ๑๒ ค่ำ ปีฉลู สัปตศก จุลศักราช ๑๑๖๗ ตรงกับวันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๓๔๘ [๓]

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับกรมช่างทอง นอกจากนี้ยังในปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นแม่กองกำกับการสร้างพระวิหารทิศ ๔ หลัง ในวัดพระเชตุพน ร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิท และกรมขุนสถิตยสถาพร

---

[๑] กรมศิลปากร, **สมุทรโฆษคำฉันท์**, (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๓), หน้า ๒๕๙ – ๒๖๑.

[๒] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๑๓.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๑.

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่ ทรงสถาปนาพระองค์เจ้ากลางเป็นกรมหลวงเทเวศร์วัชรินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔[๑] และโปรดเกล้าฯ ให้ว่าความศาลราชตระกูล

ต่อมาในรัชกาลที่ ๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเป็นกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ ดังปรากฏหลักฐานใน จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ศุภมัศดุ พระพุทธศาสนกาลเปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๗ พรรษา ปัตยุบันกาล โสณสังวัจฉร ฯลฯ พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯลฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศวัชรินทร เปนพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่มีพระชนมายุเจริญยิ่งกว่าพระบรมราชวงศานุวงศ์ทั้งปวงในปัตยุบันนี้ แลทรงปรีชาฉลาดในราชกิจต่างๆ มีวิริยภาพความเพียรทำราชการฉลองพระเดชพระคุณมาช้านานตั้งแต่รัชกาลที่ ๓ ที่ ๔ มาจนในรัชกาลปัตยุบันนี้ให้สำเร็จพระบรมราชประสงค์ได้โดยมาก แลมีพระอัธยาศัยเรียบร้อย ควรจะเปนเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ เปนประธานาธิบดีที่คำนับแก่พระบรมวงศานุวงศ์ทั้งปวงฯ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระนามพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทเวศรวัชรินทร เปนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศวัชรินทร สุรบดินทรเทวราช วิลาสธำรง บรมวงศ์สรรพเชษฐวิเศษศักดิ์ อเนกธัญญลักษณบุญวรฤทธิ มหิศวรพงศ์พิพัฒ สุพรรณรัตนจิตราลังการโกศล สุวิมลปรีชาคณาลงกรณ์ วรเกียรติคุณวิบุลยศักดา อดุลยเดชานุภาพบพิตร นาคนาม จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณ สุข พล ปฏิภาณ คุณสารสมบัติสรรพสิริสวัสดิ์พิพัฒมงคล ทุกประการ เทอญ..."[๒]

---

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๘๙.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๙๖-๑๙๗.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศร์วัชรินทร์ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันอังคาร เดือน ๔ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีชวดอัฐศก จุลศักราช ๑๒๓๘ ตรงกับวันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๑๙ พระชันษา ๗๓ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "วัชรีวงศ์"[๑]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้านวม)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท พระนามเดิม พระองค์เจ้านวม เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๔๙ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาปรางใหญ่ เมื่อวันเสาร์ เดือน ๘ แรม ๒ ค่ำ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐ ตรงกับวันที่ ๙ กรกฎาคม พุทธศักราช ๒๓๕๑[๒]

กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ทรงมีความรู้ความเชี่ยวชาญในด้านการแพทย์ ทรงเริ่มรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาเป็นกรมหมื่นวงศาสนิท เมื่อ ปีขาล จัตวาศก จ.ศ. ๑๒๐๔ พ.ศ. ๒๓๘๕ ปรากฏหลักฐานใน จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ณ วัน ฯ ค่ำ ปีขาลจัตวาศก มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้านวมเปนกรมหมื่นวงศาสนิท คชนาม พระสุพรรณบัฏหนัก ๒ บาท ๒ สลึง ๑ เฟื้อง ๒ กล่ำ หมื่นวิสูตรอักษรจาฤก..."[๓]

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับกรมหมอ นอกจากนี้ยังในปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นแม่กองกำกับ

---

[๑] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๒๒.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**,, หน้า ๒๑.

[๓] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๗๒.

การสร้างพระวิหารทิศ ๔ หลัง ในวัดพระเชตุพน ร่วมกับกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์และกรมขุนสถิตยสถาพร

นอกจากนี้กรมหลวงวงศาธิราชสนิท ยังได้ทรงพระนิพนธ์วรรณคดีที่จารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนด้วย ในส่วนของเพลงยาวกลบท "โตเหล้นหาง" และโคลงภาพฤๅษีดัดตน ๒ บท คือ "แก้ไหล่แก้ขา" "แก้ลมในอก"

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นกรมหลวงวงศาธิราชสนิท ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ทรงพระราชดำริห์ว่า กรมหมื่นวงศาสนิท เปนพระเจ้าน้องยาเธออันสนิทชิดชอบพระอัชฌาศรัย ประกอบไปด้วยพระปรีชาเฉลียวฉลาดชำนิชำนาญในสรรพกิจจานุกิจทั้งปวง รู้ผิดแลชอบประกอบคนดีแลชั่วใช้ตามศิลปะศาสตร์วิชาคุณให้ได้ราชกิจ แลเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยรอบคอบทั่วไป ในวิธีที่จะจัดแจงพยุหบาทยาตรากระบวนแห่แหนให้สำเร็จพระราชประสงค์ แลถูกต้องตามบุราณราชประเพณีทุกสิ่งทุกประการ แล้วก็ประกอบด้วยพระวิริยภาพทรงอุสาหเอาพระทัยใส่ในราชวัตตานุวัตรโดยซื่อสัตย์สุจริต ควรจะเปนเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้เลื่อนพระนามพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวงศาสนิท ขึ้นเปนกรมหลวงวงศาธิราชสนิท จงเจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พละ สิริสวัสดิ์เทอญ..."[๑]

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้กรมหลวงวงศาธิราชสนิททรงกำกับราชการกรมมหาดไทย ว่าพระคลังสินค้า และเป็นที่ปรึกษาราชการแผ่นดินอีกด้วย

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๙๒ – ๙๓.

กรมหลวงวงศาธิราชสนิทสิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะเมีย โทศก จุลศักราช ๑๒๓๒ ตรงกับวันที่ ๓๑ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๔๑๓ พระชันษา ๖๓ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "สนิทวงศ์"[๑]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสถิตยสถาพร (พระองค์เจ้ามรกฎ)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสถิตยสถาพร พระนามเดิม พระองค์เจ้ามรกฎ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๕๑ ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาทองดี ธิดาเจ้าพระยาธรรมาฯ (สด) เมื่อวันพุธ เดือนยี่ ปีมะโรง สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๑๗๐[๒]

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทรงเป็นแม่กองกำกับการสร้างพระวิหารทิศ ๔ หลัง ในวัดพระเชตุพน ร่วมกับกรมหลวงวงศาธิราชสนิทและกรมพระเทเวศร์วัชรินทร์

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้ามรกฎเป็นกรมขุนสถิตยสถาพร เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ทรงพระราชดำริห์ว่า พระองค์เจ้ามรกฎ เปนพระเจ้าน้องยาเธอประกอบไปด้วยวิริยภาพในพระราชกิจจานุกิจทั้งปวง ควรจะเปนเจ้าต่างกรมได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สถาปนาพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามรกฎ ขึ้นเปนกรมขุนสถิตสถาพร โสณนาม จงเจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พละ สิริสวัสดิ์ เทอญ..." [๓]

---

[๑] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์,** หน้า ๒๑.

[๒] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน**

[๓] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๙๔.

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ กรมขุนสถิตยสถาพร ได้ว่ากรมช่างทหารในญวน

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสถิตยสถาพร สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ ทรงเป็นต้นราชสกุล "มรกฎ"[๑]

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๘ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาบาง เมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรม ๔ ค่ำ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ ตรงกับวันที่ ๒๐ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๕๕[๒]

ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าให้พระองค์เจ้าลักขณานุคุณเป็นแม่กองในการก่อสร้าง ดังความในจดหมายเหตุว่า

"...ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์จ้าวลักขณาวงษ์เปนแม่กองเร่งรัดกับจ้าวกรมจ้าวหากรมมิได้อีกหลายพระองค์กระทำปฏิสังขรณ์พระอาราม..."[๓]

พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๖ แรม ๖ ค่ำ ปีมะแม สัปตศกศก จุลศักราช ๑๑๙๗ ตรงกับวันที่ ๑๗ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๗๘ พระชันษา ๒๔ ปี[๔]

---

[๑] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๒๑.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๐.

[๓] จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓, **สำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน,** เลขที่ ๓๑/ก มัดที่ ๑๓ สมุดไทยดำ.

[๔] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๓๐.

สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์

สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าศิริวงศ์ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๖ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาทรัพย์ ธิดาพระอักษรสมบัติ (หม่อมทับ) เมื่อวันอังคาร เดือน ๑๒ ปีวอก จัตวาศก จุลศักราช ๑๑๗๔ ตรงกับวันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พุทธศักราช ๒๓๕๕[๑]

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๑ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ณ วันพุธ เดือน ๙ ขึ้น ๑๐ ค่ำ เพลาเช้า ๓ โมง ได้พระฤกษจาฤกพระนาม พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าวิลาศ เปนกรมหมื่นอับสรสุดาเทพ พระองค์เจ้าสิริวงศ เปนกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ นาคนาม ศรีสวัสดิทฤฆายุสม ณ พระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม...

ถึง ณ วัน เดือน ๙ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เชิญพระสุพรรณบัฏไปเข้ามณฑลในพระราชวังข้างใน แต่กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์นั้นมอบไว้แก่นายแสนจำเริญนายเวรพระอุโบสถพระแก้วมรกฏ

ครั้นถึง ณ วันอังคาร เดือน ๙ แรม ๑ ค่ำ จะได้เชิญพระสุพรรณบัฏกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ไปเข้ามณฑล ถวายพระสุพรรณบัฏ วันพุธ เดือน ๙ แรม ๒ ค่ำ ปีจอสัมฤทธิศก..."[๒]

---

[๑] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์,** หน้า ๒๙.

[๒] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๗๒.

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ทรงกำกับกรมช่างมุก ได้ทรงทำบานมุกวัดพระเชตุพนและการอื่นๆ[๑] และปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นไกรสรวิชิต กับกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ทรงเป็นผู้กำกับการทั่วไปในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ได้ทรงพระนิพนธ์โคลงภาพฤๅษีดัดตนไว้ ๒ บท คือ "แก้ลมทั่วสาระพางค์" และ "แก้ลมอัณฑวาต"

กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อวันเสาร์ เดือน ๗ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุน เอกศก จุลศักราช ๑๒๐๑ ตรงกับวันที่ ๑๘ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๘๒

กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ทรงเป็นพระบิดาสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี สมเด็จพระบรมราชชนนี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๕ ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ จึงทรงสถาปนาพระอัฐิขึ้นเป็นสมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ ทรงเป็นต้นราชสกุล "ศิริวงศ์"[๒]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าโกเมน เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๑ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเฟือง เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๖ แรม ๑๑ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ ตรงกับวันที่ ๔ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๕๘[๓]

---

[๑] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรดิพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๑๙.

[๒] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๒๙.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๑.

ปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้างอนรถ และพระองค์เจ้าโกเมน (กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์) ทรงเป็นผู้กำกับการสร้างพระระเบียง ๔ ทิศ

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าโกเมน เป็นกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ทรงพระราชดำริห์ว่า พระองค์เจ้าโกเมน เปนพระเจ้าราชวรวงศ์เธอผู้ใหญ่ ประกอบไปด้วยพระปรีชาฉลาดรอบรู้ในราชกิจ ควรจะเปนเจ้าต่างกรมได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้สถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโกเมน เปนกรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ อัชนาม เจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พระสิริสวัสดิ..."[๑]

กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันอาทิตย์ เดือน ๓ แรม ๒ ค่ำ ปีระกา ตรีศก จุลศักราช ๑๒๒๓ ตรงกับวันที่ ๑๖ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๐๔ พระชันษา ๔๖ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "โกเมน"[๒]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ พระนามเดิม พระองค์เจ้าคเนจร เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๒ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาน้อยเมือง เมื่อวันอังคาร เดือน ๗ ขึ้น ๑ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ ตรงกับวันที่ ๙ พฤษภาคม พุทธศักราช ๒๓๕๘[๓]

---

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๐๘.

[๒] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๒๑.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๐.

ต่อมาในรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็น กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๘ ดังปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ณ วันพฤหัสดี เดือน ๗ ขึ้น ๑๕ ค่ำ ปีมะเสงสัปตศก มีพระราชโองการโปรดเกล้าฯ สั่งให้ตั้งกรมพระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าคเนจร เปนกรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ วันพฤหัสบดี เดือน ๙ แรม ๗ ค่ำ จาฤกพระนามลงแผ่นพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้ากรมหมื่นอมเรนทรบดินทรครุฑนาม สิริสวัสดิทฤฆายุศม..."[๑]

กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ ทรงกำกับกรมช่างมุกต่อจากกรมหมื่นมาตยาพิทักษ์[๒] และปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับการสร้างพระอุโบสถวัดพระเชตุพน

นอกจากนี้กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ ยังทรงพระนิพนธ์เพลงยาวกลบท ๓ บท คือ "สะบัดสบิ้ง" "อักษรสลับล้วน ระยะ ละสามอักษร" "ฟักพันท์ร้าน" และโคลงภาพฤๅษีดัดตน ๑ บท คือ "แก้ปวดท้องแก้สะบักจม" เพื่อจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนอีกด้วย

กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพุธ เดือน ๑๐ ขึ้น ๘ ค่ำ ปีขาล สัมฤทธิศก จุลศักราช ๑๒๔๐ ตรงกับวันที่ ๔ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๒๑ พระชันษา ๖๔ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "คเนจร"[๓]

---

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๗๓.

[๒] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๒๓.

[๓] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๓๐.

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้างอนรถ

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้างอนรถ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๔ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาจาด เมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๕ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ ตรงกับวันที่ ๔ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๕๘๑[๑]

ปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้างอนรถ และพระองค์เจ้าโกเมน (กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์) ทรงเป็นผู้กำกับการสร้างพระระเบียง ๔ ทิศ

พระองค์เจ้างอนรถ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๓ เมื่อปีจอ โทศก จุลศักราช ๑๒๑๒ ตรงกับ พุทธศักราช ๒๓๙๓ พระชันษา ๓๖ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล “งอนรถ”[๒]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระองค์เจ้าลดาวัลย์)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี พระนามเดิม พระองค์เจ้าลดาวัลย์ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๑๕ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเอมน้อย เมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรม ๑๐ ค่ำ ปีกุน สัปตศก จุลศักราช ๑๑๗๗ ตรงกับวันที่ ๔ มกราคม พุทธศักราช ๒๓๕๘[๓]

ปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นภูมินทรภักดี ทรงเป็นนายด้านผู้กำกับการสร้างพระวิหารพระพุทธไสยาส

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.**

[๒] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.**

[๓] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.**

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าลดาวัลย์ เป็นกรมหมื่นภูมินทรภักดี เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ทรงพระราชดำริห์ว่า พระองค์เจ้าลัดดาวัน เปนพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ ประกอบด้วยวัยวุฒิวิริยาธิคุณรอบรู้ในพระราชกิจจานุกิจทั้งปวง ควรจะเปนเจ้าต่างกรมได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้สถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลัดดาวันขึ้นเปนกรมหมื่นภูมินทรภักดี โสณนามจงเจริญพระชนมายุ วรรณ สุข พละ สิริสวัสดิ..."[๑]

แล้วในรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับกรมช่างสิบหมู่ และได้เป็นนายด้านทำการก่อสร้างวัดราชโอรสและวัดมหาพฤฒาราม[๒]

กรมหมื่นภูมินทรภักดี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ปีจอ ฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ ตรงกับวันที่ ๒๗ มิถุนายน พุทธศักราช ๒๔๑๗ พระชันษา ๖๐ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "ลดาวัลย์"[๓]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม (พระองค์เจ้าชุมสาย)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมสาย กรมขุนราชสีหวิกรม พระนามเดิม พระองค์เจ้าชุมสาย เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๒๑ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเอมใหญ่ เมื่อวันพุธ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ ตรงกับวันที่ ๑๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๓๕๙[๔]

---

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๐๙.

[๒] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว**, (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๒๓.

[๓] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๓๐.

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๑.

ปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าชุมสาย (กรมขุนราชสีหวิกรม) ทรงเป็นผู้กำกับการสร้างพระมหาเจดีย์ ๓ องค์ หอไตร และซุ้มประตูทั้งหมด และเป็นนายด้านทำวัดนางนอง

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ สถาปนาพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมสาย ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างกรม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๔ มีพระนามว่า กรมหมื่นราชสีหวิกรม ดังปรากฏในคำประกาศว่า

"๑ ทรงพระราชดำริห์ว่า พระองค์เจ้าชุมสาย เปนพระเจ้าราชวรวงษ์เธอ ประกอบด้วยปรีชารอบรู้ในราชานุกิจมิได้เกียจคร้าน ควรจะเปนเจ้าต่างกรมได้ จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้สฐาปนาพระเจ้าราชวรวงษ์เธอ พระองค์เจ้าชุมสายขึ้นเปนกรมหมื่นราชสีหวิกรม โสณนาม..."[๑]

ครั้นภายหลัง เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสถาปนาเลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชุมสาย กรมหมื่นราชสีหวิกรม เป็นกรมขุน ปรากฏรายละเอียดตามประกาศว่า

"...๑ ศุภมัศดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๑๐ พรรษา ปัตยุบันกาล สสะสังวัจฉระ ภัทรบทมาศ กาลปักษ ทศมีดิถีจันทรวาร บริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ ฯลฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม ได้ทรงคุ้นเคยไปมากลางคืนกลางวันร่วมศุขร่วมทุกข์มา แต่ในแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมากกว่าพระเจ้าลูกเธอในแผ่นดินนั้น แลมีพระไทยจงรักภักดีในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาช้านาน แลได้รับราชการในแผ่นดินประจุบันนี้ ด้วยทรงบังคับบัญชาสั่งแลจัดการงานมาก แลทรงพระอุสาหมิได้ทรงเกียจคร้าน

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ พ.ศ. ๒๔๕๗ และเล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๖๓**, (นนทบุรี: ต้นฉบับ, ๒๕๕๘), หน้า ๑๕๔.

ในราชานุกิจทั้งปวง สมควรจะเป็นเจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ได้ จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้เลื่อนตำแหน่งกรมพระเจ้าราชวรวงษ์เธอ กรมหมื่นราชสีหวิกรม ขึ้นเปนกรมขุนราชสีหวิกรม โสณนาม ได้ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนด อย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง...”[๑]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสีหราชวิกรม สิ้นพระชนม์ในปลายรัชกาลที่ ๔ เมื่อ วันขึ้น ๘ ค่ำ เดือน ๑๑ พ.ศ. ๒๔๑๑[๒] ก่อนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสวรรคต เพียง ๗ วันเท่านั้น ทรงเป็นต้นราชสกุล “ชุมสาย”

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ (พระองค์เจ้าอุไร)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ พระนามเดิม พระองค์เจ้าอุไร เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๒๙ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเอมใหญ่ เมื่อวันพุธ เดือน ๔ แรม ๑๐ ค่ำ ปีชวด อัฐศก จุลศักราช ๑๑๗๘ ตรงกับวันที่ ๑๒ มีนาคม พุทธศักราช ๒๓๕๙[๓]

ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้รับราชการในการช่างเบ็ดเตล็ด[๔] นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกียรติปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าอุไร (กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ) ทรงเป็นผู้กำกับการสร้างเจดีย์รายรอบพระระเบียง ซึ่งน่าจะรวมทั้งพระเจดีย์หมู่ด้วย

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๕๕.

[๒] **ประชุมจดหมายเหตุโหร** (กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, ๒๕๕๑), หน้า ๒๐๗. กรมศิลปากร, ราชสกุลวงศ์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖), หน้า ๓๓.

[๓] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๓๓.

[๔] **ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙), หน้า ๒๖.

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าอุไร เป็นกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ แล้ว โปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับกรมแสงและกรมช่างศิลา ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑ ว่า

"...ทรงพระราชดำริห์ว่า พระองค์เจ้าอุไร เปนพระเจ้าราชวรวงศ์เธอประกอบไปด้วยพระปรีชาฉลาดรอบรู้ในราชกิจจานุกิจ ควรจะเปนเจ้าต่างกรมได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่ง ให้สถาปนาพระเจ้าราชวรวงศ์เธอพระองค์เจ้าอุไร เปนกรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ นาคนาม จงเจริญพระชนมายุวรรณ สุข พละ สิริสวัสดิ..."[๑]

กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพฤหัสบดี เดือน ๓ แรม ๑๑ ค่ำ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช ๑๒๓๕ ตรงกับวันที่ ๑๒ กุมภาพันธ์ พุทธศักราช ๒๔๑๖ พระชันษา ๕๕ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "อุไรพงศ์"[๒]

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราศี (พระองค์เจ้าอรรณพ)

พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราศี พระนามเดิม พระองค์เจ้าอรรณพ เป็นพระราชโอรสลำดับที่ ๓๒ ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ประสูติแต่เจ้าจอมมารดาเขียว เมื่อวันเสาร์ เดือน ๑๑ แรม ๑๒ ค่ำ ปีเถาะ เอกศก จุลศักราช ๑๑๘๑ ตรงกับวันที่ ๑๖ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๓๖๒[๓]

ปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียติปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระองค์เจ้าอรรณพ (กรมหมื่นอุดมรัตนราศี) ทรงเป็นผู้กำกับการสร้างสระ เก๋ง สวนต่อและการเกณฑ์ทั่วไป

---

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๓๑.

[๒] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๓๓.

[๓] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน**.

ต่อมาในรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ สถาปนาพระองค์เจ้าอรรณพ เป็นกรมหมื่นอุดมรัตนราศี เมื่อ พ.ศ. ๒๔๐๓ แล้วโปรดเกล้าฯ ให้ทรงกำกับกรมสังฆการีและธรรมการ[๑]

กรมหมื่นอุดมรัตนราศี สิ้นพระชนม์ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันเสาร์ เดือนยี่ แรม ๖ ค่ำ ปีขาล อัฐศก จุลศักราช ๑๒๒๘ ตรงกับวันที่ ๒๖ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๐๙ พระชันษา ๔๗ ปี ทรงเป็นต้นราชสกุล "อรณพ"[๒]

๓. ผู้อำนวยการปฏิสังขรณ์

ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ได้กล่าวถึงผู้ที่เป็นผู้อำนวยการบูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าได้แก่ พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี ซึ่งได้แก่ พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ทัด บุนนาค) ซึ่งต่อมาได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ และพระยาเพชรพิไชย ว่าเป็นนายช่างอำนวยการ ดังนี้

"...ศุภมัศดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วสองพันสามร้อยเจ็ดสิบสี่พระวะษา ณ วันเสาร์ เดือนสิบเอ็ดแรมแปดค่ำปีเถาะนักษัตรตรีณิศก พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมมฤกมหาราชาธิราชรามาธิบดีบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัวผู้เป็นพระบรมราชนัดดา เสด็จเสวยมไหศวรรยาธิปัตถวัลราชสรรตติวงษ์ดำรงค์พิภพกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมราชนิเวดน์มหาสถาน เสดจ์พระราชดำเนินโดยสถลมารค พร้อมด้วยพระบรมราชวงษานุวงษ์และเสนาพฤฑธามาตย์ราชบรรพสัชโดยเสดจ์ หย่างขัติยราชประเพณีย์มาทรงถวายพระกถินทาน ณะ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศวรมหาวิหารพระอารามหลวง ทอดพระเนตร์เหนพระอุโบศถพระวิหารพระระเบียงบริเวณใหญ่น้อยแล

---

[๑] **จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑**, หน้า ๑๓๒.

[๒] กรมศิลปากร, **ราชสกุลวงศ์**, หน้า ๓๓.

*กุฎีเสนาศนะทังปวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าพระบรมไอยกาธิราชทรงถาปนาไว้โดยประณีตแต่ในก่อนล่วงกาลกำหนดนานมาถึงสามสิบเอ็ดปีนั้นชำรุดปรักหักพังเปนอันมาก ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณะโดยพระกระมลหฤไทยกอปประด้วยพระกตัญญูกัตเวทีธรรมสุจริต จะสนองพระเดชพระคุณให้บริบูรรณงามดั่งเก่า แลทิกุฎีเสนาศนะสงฆนั้นก็ทรงพระราชศรัทธาจักถาปนาเพิ่มส่วนพระราชกุศลให้มากขึ้นจะให้ขยายที่ใหญ่ออกไปกว่าที่เดิม เพื่อจะให้พระสงฆ์จำพระวะษาในพระอารามนั้นมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึ่งมีพระราชโองการมาณพระบันทูลสุรสิงหนาทดำหรัดสั่ง***พญาศรีพิพทธรัตนราชโกษา***และ***พญาเพชพิไชย***ให้เปนนายช่างอำนวยการ ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์จ้าวลักขณาวงษ์เปนแม่กองเร่งรัดกับจ้าวกรมจ้าวหากรมมิได้อีกหลายพระองค์กระทำปฏิสังขรณ์พระอาราม...”*[๑]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานใน“จดหมายหลวงอุดมสมบัติ” กล่าวว่า เมื่อดำเนินการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพนใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ยอดพระเจดีย์ได้เอียงทรุดไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมหลวงรักษรณเรศ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) และพระยาราชสุภาวดี (โต) จึงได้กราบทูลว่าจะรับอำนวยการทำยอดพระเจดีย์ให้ตรง ดังนี้

“...ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ (วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลากลางวัน พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า ยอดพระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพนนั้นเอียงไปต้องแต่คอระฆังขึ้นไปทั้ง ๓ องค์ องค์เหนือเอียงมาข้างเหนือ องค์กลางเอียงมาข้างตะวันตก องค์ใต้เอียงไปข้างใต้ เอียงไปองค์ละศอก ๑ ศอกเศษบ้าง

ตรัสถามว่า ทำอย่างไรจึงเอียงไปหมดทั้ง ๓ องค์ พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า เอียงด้วยหนักบัวกลุ่ม ทรงตรัสว่า พระยาศรีพิพัฒน์ยังอยู่ก็ได้อาศัยให้ไปดูแลทำอยู่ ก็หาเปนเหตุการณ์สิ่งใดไม่ ครั้นออกมาเสียแล้วก็แล้วกันเท่านั้น ถ้ายังอยู่แล้วที่ไหนจะเปนไปถึงอย่างนี้ จะหาใครช่วยดูแลเข้าบ้างก็ไม่มี พระยาเพ็ชรพิไชยก็เปล่าๆ

---

[๑] จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓, **สำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน,** เลขที่ ๓๑/ก มัดที่ ๑๓ สมุดไทยดำ.

ทั้งนั้น ไม่เอาใจใส่ดูแลเลย ทำการใหญ่การโตทีเดียวยังเปนไปได้ ไม่พอที่จะให้อายเขาเปล่าๆ แล้วทรงนิ่งไปจนเสด็จขึ้นฯ

ครั้นเพลาค่ำ ก็หาเสด็จออกไม่ เลยไม่เสด็จออกไป ๗ วัน จน ณ วันเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ (วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลาเช้า จึงเสด็จออก แลเมื่อ ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (วันที่ ๒๕, ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) ไม่เสด็จออกนั้น รับพระราชทานฟังได้ความว่า เสด็จอยู่บนพระแท่นที่ใหญ่ หาทรงตรัสกับท่านผู้ใดไม่ ทรงประธมหลับพระเนตรนิ่งอยู่ แล้วทรงแต่พระอักษรพงษาวดารบ้าง สุภาษิตบ้าง เสวยพระกระยาหารก็น้อย เสวยได้แต่พระอาหารต้มเพลาละถ้วยฝาขนาดกลาง ลางเพลาก็เสวยพระอาหารสวยได้เพลาวันละ ๓ องค์บ้าง ๔ องค์บ้าง ๓๐ องค์บ้าง พระสังฆราช ราชาคณะ เจ้าต่างกรม ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันทำเรื่องราวว่า กรมหลวงรักษ์รณเรศ เจ้าคุณผู้ใหญ่ เจ้าคุณหาบนพระยาราชสุภาวดี จะขอรับทำยอดพระเจดีย์ ๓ องค์ จัดให้พระมหาเทพทำองค์เหนือ ให้พระอินทรเดชาทำองค์กลาง ให้พระยาราชรองเมืองทำองค์ใต้ ส่งเข้าไปให้เจ้าคุณปราสาทนำขึ้นกราบทูล รับสั่งว่า หาทรงสบายพระไทยไม่ ทรงวิงเวียนพระเจ้าไป... จะเสด็จพระดำเนินออกมา ก็ให้งงพระองค์อยู่ ยังเสด็จออกมาหาได้ไม่ ฯ

ครั้น ณ วันเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ (วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลาเช้า จึงเสด็จออก เจ้าต่างกรมหากรมมิได้ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เข้าเฝ้าพร้อมกัน แต่ยังไม่ขึ้นพระแท่น ทรงตรัสถึงยอดพระเจดีย์ว่า ช่างกระไรเลยเอียงไปหมดทั้ง ๓ องค์ทีเดียว จะเหลือให้สักองค์ก็ไม่ได้ พระยาศรีพิพัฒน์ออกมาเสียแล้ว จะอาศัยพระยาเพ็ชรพิไชยช่วยดูแลให้ดีน่อยหนึ่งก็ไม่ได้ ของทำไปจนแล้วๆ ทีเดียวยังเปนไปได้ ถึงจะเปนเมื่อกำลังยังทำอยู่ก็ไม่น้อยพระไทยเลย นี่มาเปนเอาเมื่อแล้วอย่างนี้ น่าอายเขาหนักหนา ทรงคิดขึ้นมาแล้วเสียพระไทยไปทีเดียว พระวาโยก็กำเริบเอาวิงเวียนไปไม่สบายพระไทยเอาเลย...”[๑]

---

[๑] **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ,** (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘๗-๔๙๐.

ด้วยเหตุนี้ขุนนางผู้ใหญ่ที่มีความเกี่ยวข้องกับการอำนวยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จึงได้แก่ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ต่อมาคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยุรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี ซึ่งต่อมาคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) พระยาราชสุภาวดี (โต) ซึ่งต่อมาคือ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยาณมิตร) และพระยาเพชรพิไชย (เกด) ซึ่งมีประวัติดังนี้

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี)[๑]

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) นามเดิมว่า สิงห์ เป็นบุตรชายคนที่ ๔ ของเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) กับท่านผู้หญิงฟัก หรือ นิ่มนวล เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๐ เป็นปีที่ ๑๐ ในสมัยกรุงธนบุรี ที่บ้านริมคลองรอบกรุง (คลองคูเมืองเดิม) ด้านตะวันออก ตรงเชิงสะพานช้างโรงสี หน้ากระทรวงมหาดไทย[๒] ซึ่งเป็นจวนของเจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ในเวลาต่อมา

สำหรับหลักฐานเกี่ยวกับวัน เดือน ปีเกิด ของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ปรากฏหลักฐานแตกต่างกันไปบ้าง กล่าวคือ ปรากฏหลักฐานตามหนังสือ **“เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์”** กล่าวว่า *“...เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เกิดในสมัยกรุงธนบุรี เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๓๒๐...”*[๓]

---

[๑] ดูประวัติของ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้ใน ศานติ ภักดีคำ. **เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก แม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการในสงครามอานามสยามยุทธ์.** (กรุงเทพฯ: มติชน , ๒๕๖๐).

[๒] กรมศิลปากร, **ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก**, (พระนคร: โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๔), หน้า ๒.

[๓] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์** , (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙.

ใน **“สำเนาหิรัญบัตรว่าด้วยสำเนาแต่งตั้งเจ้าพระยากำแหงสงครามเป็นเจ้าพระยายมราช และบอกวันอสัญกรรมของเจ้าพระยาบดินทรเดชา”** ระบุว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ว่า เกิดเมื่อวันศุกร์ เดือนยี่ แรม ๗ ค่ำ ปีมะแมสัปตศก จ.ศ. ๑๑๓๗ เวลาทุ่มเศษ ตรงกับวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๓๑๘[๑]

ส่วนสมุดดวงชะตาฉบับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์และหม่อมเจ้าประภากร ระบุว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เกิดเมื่อวันพุธ เดือนยี่ แรมห้าค่ำ ปีมะแม พ.ศ. ๒๓๑๘ ตรงกับวันที่ ๑๑ มกราคม ๒๓๑๘[๒]

อย่างไรก็ตามโดยทั่วไปเชื่อถือกันว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เกิดเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๐

ไม่ปรากฏหลักฐานอย่างชัดเจนมากนักว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้รับการศึกษาจากสำนักใด แต่การที่บิดาของท่านเป็นถึงเจ้าพระยาพลเทพ (ปิ่น) ทำให้สันนิษฐานได้ว่า นอกจากได้ศึกษาอักษรสมัยจนชำนาญแล้ว คงได้เริ่มหัดเรียนรู้ราชการจากบิดา

ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) อายุได้ ๑๖ ปี เจ้าพระยาอภัยราชา (ปิ่น) ในเวลาที่เป็นพระยาพลเทพ ได้นำนายสิงห์บุตรชายถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ตั้งแต่ยังดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทร[๓]

นายสิงห์รับราชการต่อมาด้วยความอุตสาหะพากเพียร และซื่อสัตย์สุจริต จึงได้รับพระราชทานยศเลื่อนขึ้นจนเป็นที่ “จมื่นเสมอใจราช”[๓] ดังปรากฏหลักฐาน

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน.**

[๒] ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, **สามเจ้าพระยา**, (พระนคร อาศรมอักษร, ๒๕๐๕), หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

[๓] สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, **คนดีที่ข้าพเจ้ารู้จัก เล่ม ๒**, (กรุงเทพฯ: รวมสาส์น (๑๙๙๗), ๒๕๔๙), หน้า ๑๗.

ตามหนังสือ **"เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์"** กล่าวว่า *"...ทราบว่าได้เป็นจมื่นเสมอใจราช หัวหมื่นมหาดเล็กในรัชกาลที่ ๑..."*[๑]

เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ได้รับราชการเป็น "จมื่นเสมอใจราช" ต่อมาจนสิ้นแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ เวลานั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) มีอายุได้ ๓๒ ปี

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๒ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุพระราชพิธีอุปราชาภิเษก สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ ว่า โปรดเกล้าฯ ให้ "จมื่นเสมอใจราช" เป็นคู่เคียง คู่ที่ ๓ ในกระบวนแห่ในพระราชพิธีอุปราชาภิเษกด้วย สอดคล้องกับหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้จมื่นเสมอใจราช (สิงห์) ย้ายไปรับราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ย้ายขึ้นไปรับการการที่พระราชวังบวรสถานมงคลแล้ว กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ได้ทรงเลื่อนเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) เป็น **"จมื่นศรีบริรักษ์"** ปลัดกรมพระตำรวจนอกขวาฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล[๒]

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๕๒ เกิดสงครามรบพม่าที่เมืองถลาง จมื่นศรีบริรักษ์ (สิงห์) ได้ออกไปในการพราชสงครามด้วย เมื่อเสร็จสงครามแล้ว ในพ.ศ. ๒๓๕๓ กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์จึงโปรดให้จมื่นศรีบริรักษ์ (สิงห์) เลื่อนเป็น "พระพรหมสุรินทร์ เจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวาฝ่ายพระราชวังบวรฯ"

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๕๔ เกิดการจลาจลในกัมพูชา พระพรหมสุรินทร์ (สิงห์) ได้เข้ากองทัพไปกัมพูชาด้วย เมื่อกลับจากกัมพูชาในคราวนี้ พระพรหมสุรินทร์ (สิงห์)

---

[๑] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์,** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙.

[๒] **มหามุขมาตยานุกูลวงศ์ ว่าด้วยลำดับวงศ์ตระกูลขุนนางไทยทั้งสิ้นในแผ่นดินสยาม**, (พระนคร: สยามประเภท, ๑๒๔), หน้า ๓๓.

ได้มีความดีความชอบ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงทรงมีพระบรมราชโองการให้กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์ เลื่อนตำแหน่งพระพรหมสุรินทร์ (สิงห์) ขึ้นเป็นพระยาราชโยธา เจ้ากรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๔

หลังจากนั้นปรากฏหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้พระยามหาอำมาตย์ เป็นราชทูต พระยาราชโยธาเป็นอุปทูต พระท่องสื่อเป็นตรีทูต เดินทางไปยังเวียดนาม เพื่อเจรจาเรื่องความเมืองกัมพูชา ด้วยเหตุที่พระยาราชโยธา (สิงห์) ได้เคยเป็นอุปทูตเดินทางไปเวียดนาม ทั้งที่ไซ่ง่อนและเว้ รวมทั้งขากลับได้กลับมาที่เมืองพนมเปญ แล้วเดินบกมาเมืองพระตะบอง ทำให้ภายหลังเมื่อพระยาราชโยธา (สิงห์) ได้เป็นเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เป็นแม่ทัพบกไปรบกับญวนจึงมีความรู้ความเชี่ยวชาญเรื่องเส้นทางเดินทัพเป็นอย่างดี

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๕๖ พระยาเกษตรรักษา (บัว) ตำแหน่งเสนาบดีจตุสดมภ์กรมนา ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ถึงแก่อนิจกรรมแล้ว สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์จึงทรงตั้งพระยาราชโยธา (สิงห์) ให้เป็นพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) ตำแหน่งจตุสดมภ์กรมนา ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ดังปรากฏหลักฐานใน *"เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์" ว่า "...ถึงรัชกาลที่ ๒ ไปรับราชการวังหน้า เป็นพระยาเกษตรรักษา..."*[๑]

พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) รับราชการต่อมาในพระราชวังบวรสถานมงคล จนถึง ปี พ.ศ. ๒๓๖๐ ในเวลาไม่นานก่อนหน้านั้น หมอควาญเมืองน่านคล้องได้ช้างพลายเผือกช้างหนึ่ง พระยาน่านเอามาฝึกไว้แล้วบอกลงมากราบทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมื่อทรงทราบแล้วจึงโปรดให้มีตรากลับขึ้นไปว่าฝึกหัดให้เชื่องแล้วให้นำลงมา

ในการนี้พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) ได้นั่งมาในเรือกราบตั้งใจจะรีบพายล่วงหน้าไปรับเสด็จที่แพช้างเผือกด้วย แต่เมื่อพายเรือมาถึงปากคลองบางลำพูบน

---

๑ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์,** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙.

ขณะนั้นหมอกลงจัดมองเห็นไม่ชัดเจน ปรากฏว่าเรือของพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) ได้พายตัดริ้วกระบวนเรือเสด็จของกรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เข้าไป จึงมีความผิดต้องโทษให้ออกจากราชการ พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) ต้องรับพระราชอาชญาจำอยู่ประมาณ ๔ เดือน กรมพระราชวังบวรมหาเสนานุรักษ์เสด็จทิวงคต

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๓ เมื่อยังทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งทรงคุ้นเคยชอบพอสนิทสนมกันมากับพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นอกราชการเป็นเวลานานมาแล้ว ได้กราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ขอพระราชทานอภัยโทษให้แก่พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นอกราชการ ให้พ้นจากราชทัณฑ์ออกจากเวรจำในพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และเพื่อขอรับพระราชทานมาช่วยราชการในวังท่าพระ ทั้งยังทำให้พระยาเกษตรรักษานอกราชการได้ทำราชการฉลองพระเดชพระคุณเพื่อเป็นการแก้ตัว ด้วยเหตุนี้ต่อมาพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นอกราชการจึงได้เข้าเป็นข้าในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ทรงใช้สอยในวังท่าพระต่อมา

อย่างไรก็ตามต่อมาในปี พ.ศ. ๒๓๖๖ ปีมะแมเบญจศก เป็นปีที่ ๑๕ ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังไม่ทันได้ทรงตั้งพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นอกราชการให้เป็นพระยาท้ายรน้ำ ก็เกิดเหตุว่ามีโจทย์ทำเรื่องฟ้องร้องต่อเสนาบดีฉบับหนึ่ง กล่าวโทษว่า พระยาเกษตรรักษานอกราชการไปตั้งทำนาอยู่ที่ตำบลบางยี่โท ในแม่น้ำสีกุก แขวงกรุงเก่า ปลูกโรงไม้ใหญ่โต ท่วงทีเหมือนประตูค่ายหอรบ พูนโคกขุดคูเป็นเชิงศึกสงคราม แล้วเกลี้ยกล่อมผู้คนไว้ในอำนาจมาก รวมทั้งซ่องสุมประชุมผู้คนร้ายไว้มากเกินปรกติทำนา ทั้งหาเครื่องศาสตราวุธสะสมไว้มากรวมทั้งซื้อโคกระบือของผู้ร้ายไว้เป็นพาหนะมากกว่าทำนา กระทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ด้วยโคกระบือหายตามไม่ได้ เหมือนกับว่าพระยาเกษตรรักษานอกราชการประทุษร้ายต่อแผ่นดิน

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจึงโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีประชุมกันพิจารณาตัดสิน ให้เจ้ากรมปลัดกรมพระตำรวจวังหลวงวังหน้า เป็นผู้คุมตัวพระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นอกราชการ ครั้งนั้นพระยาเกษตรรักษาต้องรับพระราชอาชญา

จำอยู่ในที่คุมขัง ที่ทิมตำรวจริมกำแพงด้านเหนือวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ภายในพระบรมมหาราชวัง

พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นอกราชการ ยังต้องรับพระราชอาชญาจำขังอยู่ในที่คุมขัง ในทิมตำรวจริมกำแพงวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ติดอยู่ในเวรจำปีเศษ จนพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยสวรรคต เมื่อวันพุธ เดือน ๘ แรม ๑๑ ค่ำ ย่ำแล้ว ๕ บาท พุทธศักราช ๒๓๖๗[๑]

เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวครองราชสมบัติแล้ว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเกษตรรักษา (สิงห์) นอกราชการ พ้นโทษ แล้วให้กลับเข้ารับราชการใหม่ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

"...ครั้งนั้นที่เสนาบดีเต็มที่อยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ยกจางวางภู่ข้าหลวงเดิมมาเป็นพระยาราชมนตรี จางวางมหาดเล็กว่าพระคลังมหาสมบัติด้วย พระพิไชยวารี เจ๊สัวโต ข้าหลวงเดิมขึ้นเป็นพระยาพิไชยวารี เจ๊สัวบุญมาข้าหลวงเดิมเป็นพระวิเศษวารี โปรดให้พระยาจันทบุรี ฉิม บิดาเจ้าจอมน้อยเข้ามาเป็นพระยาศรีสรไกร ***โปรดให้พระยาเกษตรรักษานอกราชการมาเป็นพระยาราชสุภาวดี*** *ตำแหน่งข้าราชการที่ว่างอยู่ก็โปรดตั้งข้าหลวงใหญ่ข้าหลวงเดิมบ้างขึ้นเต็มที่บริบูรณ์..."*[๒]

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๖๙ เกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์เวียงจันท์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดทัพไปรับศึกเวียงจันท์ โดยโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสุภาวดีเป็นแม่ทัพหนึ่งยกขึ้นไปทางช่องเรือแตกด้วย ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ฉบับตัวเขียน**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๔๓.

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๓๘), หน้า ๓.

"...แล้วโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้จัดกองทัพยกขึ้นไปทางเมืองปราจีนบุรี เดินทางช่องเรือแตกอีก ๔ ทัพ พระยาราชสุภาวดีที่ ๑ ทัพเจ้าพระยาพระคลังที่ ๒ ทัพกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษ์เทเวศรที่ ๓ กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ เป็นแม่ทัพใหญ่ ได้ว่าทั้ง ๔ ทัพ

แต่ทัพพระยาราชสุภาวดีนั้นขึ้นทางบ่อโพงยกไปเมืองปราจีน ไปพร้อมทัพกันที่เมืองประจันตคาม

ทัพเจ้าพระยาพระคลัง ทัพกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษเทเวศร กรมหมื่นสุรินทรรักษ์นั้นไปทางคลองสำโรงขึ้นที่เมืองปราจีน ยกไปตั้งอยู่เมืองประจันตคามพร้อมกัน

จึ่งให้ทัพพระยาราชสุภาวดียกล่วงหน้าไปก่อน แล้วทัพเจ้าพระยาพระคลังยกไปเป็นที่ ๒ ทัพกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์เป็นที่ ๓ ยกไปเป็นลำดับ..."[๑]

อย่างไรก็ตามกองทัพที่ขึ้นไปทางเมืองปราจีนบุรี ได้ถูกเรียกให้กลับมารักษาพระนคร ๓ กองทัพ มีเพียงกองทัพของพระยาราชสุภาวดีเท่านั้นที่ยกขึ้นไปเท่านั้น ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

"...จึ่งโปรดให้มีตราหาทัพเจ้าพระยาพระคลัง ทัพกรมหมื่นพิพิธภูเบนทร์ กรมหมื่นพิทักษเทเวศร กรมหมื่นสุรินทรรักษ์ กลับมารักษาเมืองสมุทรปราการ แต่ทัพพระยาราชสุภาวดีนั้นให้เข้ากองทัพหลวงไป..."[๒]

หลังจากที่กรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพยกทัพไปถึงเมืองนครราชสีมาแล้ว โปรดให้ทัพพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) คุมไพร่ ๖,๐๐๐ คน ไปตีเมืองจำปาศักดิ์ ดังความในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรื่อง **"ราชการทัพเมืองเวียงจันท์ ฉบับ ๓"** มีความว่า

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๒.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๒.

"...ทัพพญาราชสุภาวดีซึ่งให้ลงไปตีเมืองปาศักนั้น ได้ยืมช้างกรมการเมืองโคราชบรรทุกดินดำ ๕ หาบ กระสุน ๒ หมื่น กับเสื้อผ้าสิบสำรับ ให้พระราชริณจะหมื่นทิพรักษา คุมขึ้นไปสำหรับทัพ ได้ออกจากเมืองโคราช ณ วันแรม ๑๑ ค่ำ เดือน ๕ ถ้าพญาราชสุภาวดีได้ยกไปกระทำแก่อ้ายลาว-เขมนฝ่ายตะวันออกได้ราชการประการใจ จะบอกลงมาครั้งหลัง..."[๑]

จากนั้นพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ได้ยกทัพไปรบกับเจ้าโถง หลานของเจ้าอนุวงศ์ที่ตั้งอยู่ที่เมืองพิมาย จนแตกพ่าย จากนั้นพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ยกทัพไปยังเมืองขอนแก่น แล้วยกทัพไปยังเมืองพุทไธสง เมืองสุวรรณภูมิ แล้วไปตีค่ายอุปฮาดราชวงศ์เมืองยโสธรที่ไปเข้ากับเจ้าอนุวงศ์จนแตก หลังจากพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) พักทัพและชุมนุมผู้คนอยู่ที่เมืองยโสธร และเตรียมที่จะยกทัพไปตีเมืองจำปาศักดิ์

ฝ่ายราชบุตรเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ซึ่งตั้งค่ายอยู่ที่เมืองศรีษะเกษทราบข่าวจึงยกมาตั้งค่ายใหญ่อยู่ที่เมืองอุบลราชธานี แล้วให้เจ้าปาน เจ้าสุวรรณผู้น้องคุมกองทัพมาตั้งค่ายรับอยู่ที่ยโสธร เรียกว่าค่ายส้มป่อย พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ได้ยกทัพเข้าตีจนแตก เจ้าปาน เจ้าสุวรรณ หนีกระจัดกระจาย พระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ตามตีไปจนได้เมืองอุบลราชธานี และเมืองจำปาศักดิ์ แล้วได้จัดการราชการต่างๆ จากนั้นจึงยกทัพขึ้นไปเมืองนครพนม แล้วเดินทัพไปเฝ้ากรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพที่ค่ายพานพร้าว ตรงข้ามเมืองเวียงจันท์

สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพโปรดให้พระยาราชสุภาวดีจัดการหัวเมืองลาวเขมรป่าดงนั้นให้เรียบร้อยยังปรากฏในจดหมายรับสั่งของสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพมาถึงกรมหมื่นสุรินทรรักษ์ กรมหมื่นรักรณเรศให้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังมีความตอนหนึ่งว่า

---

[๑] กรมศิลปากร, **จดหมายเหตุ รัชกาลที่ ๓ เล่ม ๓**, (กรุงเทพฯ กรมศิลปากร, ๒๕๓๐), หน้า ๓๗.

"...ฝ่ายหัวเมืองลาวเมืองเขมรป่าดงเล่า เจ้าเมืองและบุตรหลานท้าวเพี้ยผู้ใหญ่ทั้งปวงล้มตาย ขาดเชื้อสายเสียเป็นอันมาก ไพร่พลเมืองจะได้ครึ่งหนึ่งบ้าง กว่าครึ่งหนึ่งบ้าง ไม่ถึงครึ่งบ้าง จะใช้ไปมาถึงกันระยะทางไกล กว่าจะได้รู้ราชการช้านัก เทศกาลก็เป็นฤดูฝนจะเดินไปมาหากันจะหาใครได้ไม่ แล้วได้มีตราจดหมายบังคับทอดธุระลงไปให้พระยาราชสุภาวดีประจำอยู่แรมปี จัดแจงเมืองจำปาศักดิ์และเมืองลาวเมืองเขมรป่าดง..."[๑]

ดังนั้นพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จึงต้องอยู่จัดการหัวเมืองลาวเมืองจำปาศักดิ์และเมืองเขมรป่าดงให้เรียบร้อยก่อน ส่วนสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพได้เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เมื่อเดือน ๘ พ.ศ. ๒๓๗๐ แล้วได้กราบทูลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงความดีความชอบของพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้า ให้มีตราขึ้นไปให้พระยาราชสุภาวดี เลื่อนที่เป็นเจ้าพระยาราชสุภาวดี ว่าที่สมุหนายก เมื่อเสร็จราชการเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จึงได้กลับมากรุงเทพฯ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๗๑ เจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) ได้กลับขึ้นไปจัดการเมืองเวียงจันท์ได้รบกับทัพเจ้าอนุวงศ์ที่กลับมาจากเวียดนามที่บกหวาน จากนั้นสามารถจับเจ้าอนุวงศ์ได้ เมื่อเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) จัดราชการต่างๆ เสร็จเรียบร้อยแล้วจึงยกทัพกลับลงมาในฤดูฝน พ.ศ.๒๓๗๒

หลังจากเจ้าพระยาราชสุภาวดี (สิงห์) และนายทัพนายกอง กลับเข้ามายังกรุงเทพมหานครแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานความดีความชอบในราชการสงครามคราวปราบเวียงจันท์ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

---

[๑] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๖.

“...ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีนายทัพนายกอง เสร็จราชการแล้วก็พากันลงมาเฝ้า โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งเจ้าพระยาราชสุภาวดี เป็นที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก ตั้งพระราชรินทร์ขึ้นเป็นพระมหาเทพ นายทัพนายกองอื่นๆ ก็พระราชทานปูนบำเหน็จให้ตามความชอบทุกนาย แล้วยกเอาพระยาพิไชยวารี (โต) มาเป็นพระยาราชสุภาวดี...”[๑]

ด้วยเหตุนี้เมื่อมีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) จึงได้มีส่วนเกี่ยวข้องกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนโดยตรง โดยเฉพาะการเกณฑ์ไพร่ในสังกัดให้มาปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนตามพระราชประสงค์ รวมทั้งเกี่ยวข้องกับการเกณฑ์วัสดุต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เช่น แผ่นศิลา ฯลฯ จากหัวเมืองฝ่ายเหนือ เช่น สวรรคโลก สุโขทัย ซึ่งอยู่ในการควบคุมของสมุหนายก

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๕ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ที่สมุหนายก ออกไปตั้งระวังเหตุการณ์อยู่ที่เมืองพระตะบอง และให้รับครอบครัวพระยาสังคโลกที่เข้ามาตั้งที่เมืองอรัญประเทศ

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๓๗๖ เกิดกบฏที่เมืองไซ่ง่อนของเวียดนาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยกทัพไปทางบก โดยโปรดให้พระองค์อิ่มและพระองค์ด้วงไปด้วย และให้เจ้าพระยาพระคลังเป็นแม่ทัพเรือยกไปตีเมืองบันทายมาศ[๒]

สงครามอานามสยามยุทธในกัมพูชาครั้งนี้ยืดเยื้อต่อมาอีกหลายปี ระหว่างนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ต้องเดินทางไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับกัมพูชาเป็นเวลากว่า ๑๕ ปี

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๓๙.

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๓๘), หน้า ๕๓.

ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ระหว่างดำเนินการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพน ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ยอดพระเจดีย์ใหญ่ได้เอียงทรุดไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมหลวงรักษรณเรศ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) และพระยาราชสุภาวดี (โต) จึงได้กราบทูลว่าจะรับอำนวยการทำยอดพระเจดีย์ให้ตรง ดังปรากฏความใน "จดหมายหลวงอุดมสมบัติ" ว่า

"...ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ (วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลากลางวัน พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า ยอดพระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพนนั้นเอียงไปต้องแต่คอระฆังขึ้นไปทั้ง ๓ องค์ องค์เหนือเอียงมาข้างเหนือ องค์กลางเอียงมาข้างตะวันตก องค์ใต้เอียงไปข้างใต้ เอียงไปองค์ละศอก ๑ ศอกเศษบ้าง

ตรัสถามว่า ทำอย่างไรจึงเอียงไปหมดทั้ง ๓ องค์ พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า เอียงด้วยหนักบัวกลุ่ม ทรงตรัสว่า พระยาศรีพิพัฒน์ยังอยู่ก็ได้อาศัยให้ไปดูแลทำอยู่ ก็หาเปนเหตุการณ์สิ่งใดไม่ ครั้นออกมาเสียแล้วก็แล้วกันเท่านั้น ถ้ายังอยู่แล้วที่ไหนจะเปนไปถึงอย่างนี้ จะหาใครช่วยดูแลเข้าบ้างก็ไม่มี พระยาเพ็ชรพิไชยก็เปล่าๆ ทั้งนั้น ไม่เอาใจใส่ดูแลเลย ทำการใหญ่การโตทีเดียวยังเปนไปได้ ไม่พอที่จะให้อายเขาเปล่าๆ แล้วทรงนิ่งไปจนเสด็จขึ้นฯ

ครั้นเพลาค่ำ ก็หาเสด็จออกไม่ เลยไม่เสด็จออกไป ๗ วัน จน ณ วันเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ (วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลาเช้า จึงเสด็จออก แลเมื่อ ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (วันที่ ๒๕, ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) ไม่เสด็จออกนั้น รับพระราชทานฟังได้ความว่า เสด็จอยู่บนพระแท่นที่ใหญ่ หาทรงตรัสกับท่านผู้ใดไม่ ทรงประธมหลับพระเนตรนิ่งอยู่ แล้วทรงแต่พระอักษรพงษาวดารบ้าง สุภาษิตบ้าง เสวยพระกระยาหารก็น้อย เสวยได้แต่พระอาหารต้มเพลาละถ้วยฝาขนาดกลาง ลางเพลาก็เสวยพระอาหารสวยได้เพลาวันละ ๓ องค์บ้าง ๔ องค์บ้าง ๓๐ องค์บ้าง พระสังฆราช ราชาคณะ เจ้าต่างกรม ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันทำเรื่องราวว่า กรมหลวงรักษ์รณเรศ เจ้าคุณผู้ใหญ่ เจ้าคุณหาบนพระยาราชสุภาวดี จะขอรับทำยอดพระเจดีย์ ๓ องค์ จัดให้พระมหาเทพทำองค์เหนือ ให้พระอินทรเดชาทำองค์กลาง ให้พระยาราชรองเมืองทำองค์ใต้ ส่งเข้าไปให้เจ้าคุณ

ปราสาทนำขึ้นกราบทูล รับสั่งว่า หาทรงสบายพระไทยไม่ ทรงวิงเวียนพระเจ้าไป... จะเสด็จพระดำเนินออกมา ก็ให้งงพระองค์อยู่ ยังเสด็จออกมาหาได้ไม่ ฯ...”[๑]

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานว่า ในเวลาที่มีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ยังเป็นผู้มีหน้าที่ออกหมายเกณฑ์สิ่งของต่างๆ เพื่อนำมาใช้ในการปฏิสังขรณ์และการฉลองวัดพระเชตุพนด้วย ดังปรากฏในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๘๗ มีความตอนหนึ่งว่า

“...๑ หนังสือเจ้าพญาจักกรีฯ[๒] *มาเถิง พญาไชวิชีตผู้รักษากรุงเก่า พระอ่างทอง พระณคอรนายก พระสรบุริย พระพุทบาต พระลพบุริย พญาอุไทธานี พระไชนาฏ พระสัน เมืองมโนรม ด้วยทรงพระกัรรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ สั่งว่า วัดพระเชตุพล ทรงฐาปนาขึ้นเสร็จแล้วกำหนดจะได้ฉลอง ณ วันเดือน ๔ ข้างแรม ปีมะโรงฉศก จะได้มีการมหรสพแลดอกไม้เพลิงสมโภช ๗ วัน ๗ คืน ช่างดอกไม้เพลิงจะต้องการช่อไม้ไผ่ฤๅศรีทำไฟพะเนียง ไม้รวกทำตรวดนก ทำเครื่องดอกไม้เพลิงเปนอันมากจึงเกณฑ์แบ่งให้เจ้าเมือง กรมการ...*

...ให้เจ้าเมือง กรมการ เร่งรัดจัดช่อไม้ไผ่ฤๅศรี ไม้รวก ไม้ไล่ หวาย ส่งลงไปให้เถิงกรุงเทพฯ แต่ในเดือน ๓ ข้างขึ้น ปีมะโรงฉศก ให้ครบตามเกณฑ์ แลช่อไม้ไผ่ฤๅศรีแขวงกรุงเก่า อ่างทอง นั้นมีเจ้าภาษีเรียกภาษีอยู่ ให้เจ้าเมือง กรมการ เลือกตัดเอาช่อไม้ไผ่ฤๅศรีที่ราษฎร์มอบเวนไว้แก่เจ้าเมือง กรมการ ไปตัดเอาช่อไม้ไผ่ฤๅศรีจำนวนภาษีเปนอันขาดทีเดียว ให้เร่งส่งช่อไม้ไผ่ฤๅศรีไม้รวกหวางลงไปให้ครบตามเกณฑ์ให้ทันดอกไม้เพลิงฉลองวัดอย่าเสียราชการได้ หนังสือมา ณ วันเสาร์ เดือน ๑๒ แรม ๖ ค่ำ ปีมะโรงฉศก[๓] *๑฿”*

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๙๐ ไทยและเวียดนามตกลงกันว่า จะยอมรับให้สมเด็จพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดี เป็นกษัตริย์กัมพูชาขึ้นตรงต่อไทย แต่ให้ส่งบรรณาการ

---

[๑] **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ**, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘๗-๔๙๐.

[๒] เวลานั้น เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) ว่าที่สมุหนายก.

[๓] ตรงกับวันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๓๘๗.

แก่เวียดนามเหมือนเมื่อครั้งสมเด็จพระนารายณ์ราชา (พระองค์เอง) อีกทั้งไทยต้องส่งเชลยศึกเวียดนามและจามจำนวน ๔๔ คน คืนให้แก่เวียดนาม ส่วนเวียดนามจะส่งเจ้านายเขมรทั้งหมดรวมทั้งขุนนางเขมรกลับมายังเมืองอุดงค์ และให้ไทยไปรื้อค่ายเวียดนามและเวียดนามไปรื้อค่ายไทย เมื่อรื้อเสร็จแล้วให้ทั้งสองฝ่ายยกทัพกลับบ้านเมือง สงครามอานามสยามยุทธ์จึงได้ยุติลง

หลังจากเสร็จสงครามอานามสยามยุทธ์กับเวียดนามแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้หากองทัพกลับ ดังปรากฏใน **"ตราให้หากองทัพเจ้าพระยาบดินทรเดชากลับจากกัมพูชา"** ซึ่งข้อความตอนท้ายสันนิษฐานว่าเป็นพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังนี้

"...หนังสือเจ้าพระยาจักรี มาถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชา ที่สมุหนายกด้วยบอกเข้าไปว่า พญาราชเดช พญาบวรนายก พญาธนนาธิบดี ซึ่งแต่งให้ไปเมืองเว้ ตามซึ่งบอกเข้ามาแต่ก่อนนั้น ณ วันเดือน ๖ แรม ๓ ค่ำ ปีมะแม นพศก ญวนนำพญาราชเดช พญาบวรนายก พญาธนนาธิบดี มาส่ง ณ อุดงมีไชย ครั้น ณ วันเดือน ๖ แรม ๑๐ ค่ำ องจันคำมาง องพ่อคำมาง นายไพร่ ๙๑๖ คน กับฟ้าทะละหะ พญาพระเขมรขึ้นมา ณ ท่ากพงหลวง ญวนนายไพร่กับฟ้าทะละหะ พญาพระเขมรแห่หนังสือเจ้าเวียดนามกับตราทองเหลืองสี่เหลี่ยมกาไหล่ทองดวง ๑ งาช้างเล็กสี่เหลี่ยมดวง ๑ จดหมายรายสิ่งของกับของมาให้พระองค์ด้วง องจันคำมาง องพ่อคำมาง บอกกับพระองค์ด้วงว่า ให้พระองค์ด้วงแต่พญาพระเขมรลงไปรับเจ้าผู้หญิงมาเถิด ครั้น ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๒ ค่ำ พระองค์ด้วงแต่งให้สมเด็จเจ้าพญา พญากลาโหม พญาเชษฐ์ พญาพระเขมรลงไปรับเจ้าผู้หญิง ณ เมืองพนมเปญ ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ องญวนแม่ทัพให้องลันบิด องจูชิว องภู องจันเกว่ นำเจ้าผู้หญิงกับญาติวงศาพญาพระเขมรขึ้นมาส่ง ณ ท่ากพงหลวง แล้วองญวน ๔ นายขึ้นมาหาเจ้าพญาบดินทรเดชาพระองค์ด้วง ณ อุดงมีไชยว่า องญวนแม่ทัพให้นำเจ้าผู้หญิง พญาพระเขมรขึ้นมาส่งให้พระองค์ด้วงพร้อมมูลกันแล้ว องญวนแม่ทัพจะเลิกกองทัพถอยกลับไปเมืองเว้ ณ วันเดือน ๗ ขึ้น ๑๑ ค่ำ เจ้าพญาบดินทรเดชาเห็นว่าองญวนให้นำเจ้าหลานญาติวงศาพญาพระเขมรส่งให้พระองค์ด้วงพร้อมมูลกัน ตามที่ได้พูดจาไว้แต่เดิม แล้วองญวน

ว่าจะเลิกกองทัพกลับไปบ้านเมือง และกองทัพหัวเมืองซึ่งเกณฑ์ลงมาเข้ากระบวนทัพ ได้ให้ไปตั้งรักษาค่ายด่านทางหลายตำบล ขัดสนเสบียงอาหารจึงให้เลิกคนเมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองขุขันธ์ เมืองศรีสะเกษ เมืองเขมราฐ เมืองนครราชสีมา เมืองปราจีน ๗ เมือง เป็นคน ๗๔๖๒ คน ให้กลับไปบ้านไปเมืองทันทำไร่นา คนในกองทัพยังอยู่ที่อุดงมีไชย เมืองโพธิสัตว์ ๖๔๖๒ คน เจ้าพญาบดินทรเดชาให้แปลหนังสือญวนออกเป็นไทย ต้นหนังสือเจ้าเวียดนามอักษรญวน ซึ่งเขียนใส่แพรต่วนเข้าผนึกใส่หีบมานั้น เป็นตราตั้งพระองค์ด้วง มอบให้พระองค์ด้วงไว้ ได้ส่งแต่คำแปลกับต้นหนังสือองเลโบ จดหมายรายสิ่งของกับคำให้การพญาราชเดช พญาธนนาธิบดี ให้หลวงลิขิตปรีชา เจ้ากรมอาลักษณ์พาพญาราชเดช พญาธนนาธิบดี เข้ามาแจ้งราชการ ณ กรุงเทพฯ ได้นำหนังสือบอกและสำเนาแปลหนังสือญวน คำให้การพญาราชเดช พญาธนนาธิบดี ขึ้นกราบบังคมทูลพระกรุณาทรงทราบใต้ฝ่าละอองฯ แล้ว

ทรงพระกรุณาตรัสเหนือเกล้าฯ ว่า ตั้งแต่แผ่นดินเทียวตรีมา ๗ ปี ได้ทรงฟังแต่หนังสือขุนนางญวนแม่ทัพซึ่งมีไปมาถึงเจ้าพญาบดินทรเดชา ก็เห็นเป็นปากร้ายตามทำนองแต่ก่อน พึ่งจะได้ทรงทราบสำนวนเจ้าเทียวตรี รู้ทำนองครั้งนี้ เห็นเป็นปากกล้าใจอ่อนผิดกับทำนองเจ้ามินมาง เจ้าญาลอง ทรงพระราชดำริราชการเมืองเขมรเข้าพระทัยว่า ทำนองญวนก็จะเหมือนกันกับทำนองแต่ก่อน ที่ไหนจะให้กลับมาให้สมคิดสมหมายง่ายๆ พระราชดำริผิดไปแล้ว เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ คิดราชการถูกอุตส่าห์พากเพียรจนสำเร็จได้ตามความปรารถนา ด้วยเดชะพระบารมีพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวที่จะได้ทนุบำรุงพระพุทธศาสนา ให้ตั้งอยู่ในเมืองเขมรฐีติการควรที่จะยินดีรับขวัญเอา ได้มาถึงเมืองพร้อมเมืองแล้วก็กระหมวดไว้ให้หมั่น แต่ญวนเอาเมืองเขมรของเราไปตั้งแต่ปีวอก จัตวาศก นับได้ถึง ๓๖ ปีแล้ว พึ่งได้คืนมาเป็นของเราเมื่อ ณ วันพฤหัสบดี เดือน ๗ ขึ้น ๖ ค่ำ ปีมะแม นพศก และเจ้าพญาบดินทรเดชาฯ ออกไปลำบากกรากกรำคิดราชการจะเอาเมืองเขมรคืนตั้งแต่ปีมะเส็ง เบ็ญจศกช้านานถึง ๑๕ ปี อุปมาเหมือนหนึ่งว่ายน้ำอยู่กลางพระมหาสมุทรไม่เห็นเกาะเห็นฝั่ง พึ่งจะได้ขอนไม้น้อยลอยมาได้เกาะเป็นที่ยึดที่หน่วงว่ายเข้าหาฝั่ง เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ ได้ทีแล้วก็เร่งรีบว่ายเข้าให้ถึงฝั่ง คิดต่อไปเสียให้ตลอด ฉันใดเมืองเขมร

จะเรียบร้อยมีความสุขยืดยาวไปนานๆ อย่าให้กลับกลายไปในเร็วๆ นี้ เหมือนคำบุราณว่า ก้นหม้อไม่ทันดำควันไฟไม่ทันดับ จะต้องลำบากยากใจให้ไพร่พลได้ความยากแค้นเดือดร้อนต่อไปอีกไม่ควรเลย ให้เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ ตริตรองให้จงหนัก และซึ่งเจ้าเทียวตรีชิงตั้งแต่งพระองค์ด้วงให้มาเป็นเจ้าเมืองเขมร ให้เมืองเขมรเป็นเมืองพึ่งบุญเมืองญวน ให้เข้าของพระองค์ด้วงมาทำความดีหนักหนา จะเอาชื่อเสียงให้ปรากฏนั้นก็ทรงเข้าพระทัยแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวกับเจ้าเวียดนามก็จะต้องประมูลอากรกันไป เดี๋ยวนี้เจ้าผู้หญิงเจ้าผู้ชายญาติวงศามาพร้อมมูลกันอยู่ที่อุดงมีไชยฝ่ายเราจะจัดแจงอย่างไรบ้างก็จัดแจงเอาตามใจเถิด เจ้าพระยาบดินทรฯ จะทนุบำรุงพระองค์ด้วงประการใดจึงจะดี จะต้องการสิ่งของเครื่องอุปโภคบริโภคประการใด จะต้องการช้าหรือเร็ว ก็ให้บอกเข้าไป จะโปรดเกล้าฯ ให้จัดแจงออกมาให้ทันการ ให้เจ้าพญาบดินทรเดชาฯ เร่งตกแต่งการบ้านเมืองเสียให้มั่นให้เสร็จ จะได้เลิกถอนกองทัพพากันกลับเข้าไปหาบุตรภรรยา ทำบุญให้ทานให้สบาย และความชอบนายทัพนายกองซึ่งได้ออกไปลำบากกรากกรำอยู่ช้านาน กลับเข้าไปก็จะโปรดเกล้าฯ พูนบำเหน็จตั้งแต่งให้มียศถาศักดิ์ตามผู้มีความชอบมากและน้อย หนังสือมา ณ วันพุธ เดือน ๘ ขึ้น ๔ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๐๙ ปีมะแมนักษัตร นพศก...”[๑]

ในเวลาต่อมาเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงจัดการพระราชพิธีปราบดาภิเษกสมเด็จพระหริรักษ์รามาอิศราธิบดี (พระองค์ด้วง) ขึ้นที่เมืองอุดงค์มีชัย เมื่อ พ.ศ. ๒๓๙๐ เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) จัดการปราบดาภิเษกสมเด็จพระหริรักษรามาอิศราธิบดี (พระองค์ด้วง) เป็นกษัตริย์กัมพูชาแล้ว เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) จึงยกทัพกลับกรุงเทพฯ

เมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ยกทัพมาถึงเมืองฉะเชิงเทรา เมื่อวันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๑ ประจวบกับเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ยกกองทัพมาปราบจีนตั้วเหี่ยที่เมืองฉะเชิงเทราพอดี เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) จึงนำกองทัพเข้าช่วยเจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ปราบตั้วเหี่ยเมืองฉะเชิงเทราด้วย

---

[๑] กรมศิลปากร, **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม ๑๒**, (กรุงเทพฯ: สำนักวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๔๙), หน้า ๗๙๐ – ๗๙๑.

ครั้นถึง วันที่ ๑๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๓๙๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้ฉลองวัดพระเชตุพน ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ความว่า

"...ครั้นมาถึงวันเดือน ๖ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ในปีวอก สัมฤทธิศกนั้น โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้ฉลองวัดพระเชตุพน เป็นการมหรสพอย่างใหญ่ ผ้าไตรจีวรถวายพระสงฆ์ แพรเม็ดพริกไทย ไตรแพรทั้งไตร ๕,๐๐๐ ไตร บาตร ย่าม พัด เครื่องบริขารเปนอันมาก สิ่งละ ๕,๐๐๐ ของไทยทานครั้งนั้นมาก ทรงตระเตรียมมาหลายปีแล้วขอแรงข้าราชการรับเงินไทยทานทำข้าวกระทงๆ ละ ๒ สลึง ถวายพระสงฆ์ฉันทั้ง ๓ วัน แล้วก็ฉลองอีก ๓ วัน การฉลองมีโขนโรงใหญ่ติดรอกที่หน้าวังกรมหมื่นสวัสดิ์วิไชย มีเครื่องเล่นทุกสิ่ง ดอกไม้พุ่มนั้น พระสงฆ์ทำประกวดประชันกันสิ้นฝีมือ เสร็จการฉลองแล้ว ก็ทิ้งทานต้นกัลปพฤกษ์และโปรยทานที่หน้าพระที่นั่งสุทธาสวรรย์ มีฉลากต่างๆ...."[๑]

ต่อมาในเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า พระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธรูปฉลองพระองค์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ยังไม่ได้ฉลองและบรรจุพระบรมธาตุ ต่อมาในวันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๙๑ โปรดเกล้าฯ ให้บรรจุพระบรมธาตุ ปรากฏหลักฐานว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ได้เป็นผู้รับพระบรมราชโองการในการนี้ ดังนี้

"...ด้วยเจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก รับพระราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาให้ถาปนาการหล่อพระพุทธรูปสูง ๖ ศอก ๒ พระองค์ หุ้มทองคำทรงเครื่องต้นอย่างมหาจักรพรรดิราช วิจิตรไปด้วยลวดลายลงยาราชาวดี ประดับไปด้วยเนาวรัตน์มีเพชรเป็นต้น แต่ล้วนมีค่าเป็นอันมาก ช่างกระทำสำเร็จแล้ว เชิญพระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์เข้าประดิษฐานไว้ในพระอุโบสถ

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, หน้า ๑๓๐.

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม โปรดเกล้าฯ ให้หาฤกษ์กำหนดวันบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ติดแผ่นพระสุพรรณบัฏถวายพระนามแล้วจะได้เฉลิมพระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์ด้วย

หลวงโลกทีป ขุนโชติพรหมา ขุนเทพากร โหรมีชื่อคำนวณพระฤกษ์ ทูลเกล้าถวาย กำหนด ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก เพลาบ่าย ๓ โมง พระสงฆ์ราชาคณะ ๒๐ รูป จะได้เจริญพระปริตรในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ครั้นรุ่งขึ้น ณ วัน เดือน ๔ แรม ๑๑ ค่ำ เพลาเช้าพระสงฆ์ ๒๐ รูป จะได้รับพระราชทานฉัน ฉันแล้วเจ้าพนักงานจะได้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุและติดแผ่น พระสุพรรณบัฏที่จารึกพระนาม ที่ฐานพระพุทธรูปทั้ง ๒ พระองค์ ครั้นรุ่งขึ้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๒ ค่ำ เพลาบ่าย ๒ โมง พระสงฆ์ราชาคณะ ฐานานุกรม และเปรียญ ๓๐๐ รูป จะได้เข้ามารับไตร รับบาตร รับย่าม รับธูป รับเทียน ต่อพระหัตถ์สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ครั้นรุ่งจึ้น ณ วันเดือน ๔ ขึ้น ๑๓ ค่ำ เพลาบ่ายสวดมนต์ ขึ้น ๑๔ ค่ำ เช้าฉัน บ่ายสวดมนต์ ขึ้น ๑๕ ค่ำ เช้าฉัน บ่ายสวดมนต์ แรม ๑ ค่ำ เช้าฉัน วันละ ๓๐๐ รูป ทั้งสามวัน สงฆ์ฉันแล้ว พระราชาคณะ ฐานาเปรียญ จะได้ชุมนุมพร้อมกันในพระอุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม พระราชครูอัษฎาจารย์จะได้เป่าพระมหาสังข์ทักษิณาวัตรขึ้นครั้งหนึ่งก่อนเป็นปฐม แล้วพระศรีภูริปรีชาราชเสนาบดีศรีษาลักษณ จะได้อ่านคำประกาศพระนามพระพุทธรูป แล้วใช้เป็นพระนามแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวทั้ง ๒ พระองค์ บัญญัติให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาท สมณะชีพราหมณ์ ประชาราษฎร์ รู้จงทั่วกัน...”[๑]

การบรรจุพระบรมธาตุในพระพุทธรูปพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระพุทธเลิศหล้าสุลาลัย น่าจะเป็นงานสำคัญงานสุดท้ายในชีวิตของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เพราะต่อมาไม่นาน ในเดือน ๗ แรม ๑ ค่ำ ตรงกับวันที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๒ เกิดไข้ป่วงระบาดหนักทั้งแผ่นดิน ในครั้งนั้นเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ถึงอสัญกรรมด้วยไข้ป่วงคราวนี้ด้วย

---

[๑] กรมศิลปากร, **ประวัติเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) สมุหนายก**, (พระนคร: รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๐๔), หน้า ๑๖๗ – ๑๖๙.

วันเสาร์ เดือน ๘ ขึ้น ๓ ค่ำ ปีระกาเอกศก จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๙๒) ตรงกับวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๙๒ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ที่สมุหนายก แม่ทัพใหญ่ผู้สำเร็จราชการ ถึงอสัญกรรมแล้ว ด้วยโรคไข้ป่วงที่ระบาดหนักในกรุงเทพฯ ตั้งแต่เดือน ๗ แรม ๑ ค่ำ ที่บ้านหลวงริมคลองโอ่งอ่าง ซึ่งเป็นบ้านพระราชทาน[๑]

๒. เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค)

เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ บุนนาค) ต่อมาคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เกิดเมื่อ วันเสาร์ เดือน ๕ ขึ้น ๗ ค่ำ ปีวอกสัมฤทธิศก จ.ศ. ๑๑๕๐ ตรงกับ พ.ศ. ๒๓๓๑[๒] ในรัชกาลที่ ๑ เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล พระกนิษฐภคินีในกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระมเหสีในรัชกาลที่ ๑ ร่วมมารดาเดียวกับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค)[๓]

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) เริ่มรับราชการในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้เป็นนายสุดจินดาหุ้มแพรมหาดเล็ก แล้วเป็นหลวงศักดินายเวรมหาดเล็ก เป็นจมื่นไวยวรนาถ หัวหมื่นมหาดเล็ก ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นพระยาสุริยวงศ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก ต่อมาได้เลื่อนเป็นพระยาสุริยวงศ์โกษา และเป็นเจ้าพระยาพระคลังในปลายรัชกาลที่ ๒[๔]

ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ เมื่อเจ้าพระยามหาเสนา (น้อย) ถึงอสัญกรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจะโปรดเกล้าฯ ให้เป็นเจ้าพระยามหาเสนา เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ไม่รับ จึงโปรดให้ว่าทั้งกลาโหมและกรมท่า เรียกว่า เจ้าพระยาพระคลัง ว่าที่สมุหพระกลาโหม

---

[๑] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์,** (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๓๙.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๘๖.

[๓] **เรื่องเดียวกัน,** หน้า ๕๓.

[๔] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.**

ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ระหว่างดำเนินการปฏิสังขรณ์พระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพน ใน พ.ศ. ๒๓๘๒ ยอดพระเจดีย์ใหญ่ได้เอียงทรุดไป พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระประชวร กรมหลวงรักษรณเรศ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) และพระยาราชสุภาวดี (โต) จึงได้กราบทูลว่าจะรับอำนวยการทำยอดพระเจดีย์ให้ตรง ดังปรากฏความใน "จดหมายหลวงอุดมสมบัติ" ว่า

"...ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ (วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลากลางวัน พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า ยอดพระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพนนั้นเอียงไปต้องแต่คอระฆังขึ้นไปทั้ง ๓ องค์ องค์เหนือเอียงมาข้างเหนือ องค์กลางเอียงมาข้างตะวันตก องค์ใต้เอียงไปข้างใต้ เอียงไปองค์ละศอก ๑ ศอกเศษบ้าง

ตรัสถามว่า ทำอย่างไรจึงเอียงไปหมดทั้ง ๓ องค์ พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า เอียงด้วยหนักบัวกลุ่ม ทรงตรัสว่า พระยาศรีพิพัฒน์ยังอยู่ก็ได้อาศัยให้ไปดูแลทำอยู่ ก็หาเปนเหตุการณ์สิ่งใดไม่ ครั้นออกมาเสียแล้วก็แล้วกันเท่านั้น ถ้ายังอยู่แล้วที่ไหนจะเปนไปถึงอย่างนี้ จะหาใครช่วยดูแลเข้าบ้างก็ไม่มี พระยาเพ็ชรพิไชยก็เปล่าๆ ทั้งนั้น ไม่เอาใจใส่ดูแลเลย ทำการใหญ่การโตทีเดียวยังเปนไปได้ ไม่พอที่จะให้อายเขาเปล่าๆ แล้วทรงนิ่งไปจนเสด็จขึ้นฯ

ครั้นเพลาค่ำ ก็หาเสด็จออกไม่ เลยไม่เสด็จออกไป ๗ วัน จน ณ วันเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ (วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลาเช้า จึงเสด็จออก แลเมื่อ ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๔ ค่ำ ขึ้น ๑๕ ค่ำ (วันที่ ๒๕, ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) ไม่เสด็จออกนั้น รับพระราชทานฟังได้ความว่า เสด็จอยู่บนพระแท่นที่ใหญ่ หาทรงตรัสกับท่านผู้ใดไม่ ทรงประธมหลับพระเนตรนิ่งอยู่ แล้วทรงแต่พระอักษรพงษาวดารบ้าง สุภาษิตบ้าง เสวยพระกระยาหารก็น้อย เสวยได้แต่พระอาหารต้มเพลาละถ้วยฝาขนาดกลาง ลางเพลาก็เสวยพระอาหารสวยได้เพลาวันละ ๓ องค์บ้าง ๔ องค์บ้าง ๓๐ องค์บ้าง พระสังฆราช ราชาคณะ เจ้าต่างกรม ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยพร้อมกันทำเรื่องราวว่า กรมหลวงรักษ์รณเรศ เจ้าคุณผู้ใหญ่ เจ้าคุณหาบน พระยาราชสุภาวดี จะขอรับทำยอดพระเจดีย์ ๓ องค์ จัดให้พระมหาเทพทำองค์เหนือ ให้พระอินทรเดชาทำองค์กลาง ให้พระยาราชรองเมืองทำองค์ใต้ ส่งเข้าไปให้เจ้าคุณปราสาทนำขึ้นกราบทูล

รับสั่งว่า หาทรงสบายพระไทยไม่ ทรงวิงเวียนพระเจ้าไป...จะเสด็จพระดำเนินออกมา ก็ให้งงพระองค์อยู่ ยังเสด็จออกมาหาได้ไม่ ฯ...”[๑]

ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้ยกขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยา แต่เมื่อก่อนจะทรงตั้งนั้นโปรดให้เรียกว่า เจ้าพระยาอัครมหาอุดมบรมวงศาเสนาบดี จนได้ฤกษ์ในปีกุน พ.ศ. ๒๓๙๔ จึงพระราชทานสุพรรณบัฏจารึกราชทินนามว่า

“สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ วรุตมพงศนายก สยามดิลกโลกานุปาลนนาถ สกลราชวราณาจักราธิเบนทร ปรเมนทรมหาราชานุกูล สรรพกิจมูลมเหศวรเชษฐามาตยาธิบดี ศรีสรณรัตนธาดา อดุลยเดชานุภาพบพิตร ถือศักดินา ๓๐๐๐๐”

พระราชทานกลด เสลี่ยงงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดี เป็นเครื่องยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมให้สำเร็จราชการตลอดทั่วทั้งพระราชอาณาจักร ใช้ตราสุริยมณฑลเทพบุตรชักรถ และคงถือตราคชสีห์และตราบัวแก้วอยู่ด้วยอีกทั้ง ๒ ดวง โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหลวงบำเรอปรมามาตย์ จางวางทนาย ขุนวรบาทบริรักษ์ ปลัดจางวาง หมื่นศักดิประสิทธิการ สมุห์บัญชี

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ถึงแก่พิราลัย เมื่อวันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๓๙๘ อายุ ๖๘ ปี[๒]

๓. พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ทัด บุนนาค)

พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ทัด บุนนาค) ต่อมาคือ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เกิดเมื่อ ปีกุน พ.ศ. ๒๓๓๔ ในรัชกาลที่ ๑ เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) และเจ้าคุณนวล พระกนิษฐภคินีในกรมสมเด็จพระอมรินทรามาตย์ พระมเหสีในรัชกาลที่ ๑ ร่วมมารดาเดียวกับสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค)

---

[๑] **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ**, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘๗-๔๙๐.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๕.

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เริ่มรับราชการครั้งแรกในรัชกาลที่ ๑ เป็นนายสนิทหุ้มแพร มหาดเล็ก

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๒ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้ย้ายไปรับราชการในพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ในเวลาที่สมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ เป็นสมเด็จกรมพระราชวังบวรสถานมงคล มีตำแหน่งเป็นจมื่นเด็กชา

เมื่อสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาเสนานุรักษ์ทิวงคต สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) จึงกลับมารับราชการในพระบรมมหาราชวัง และได้เป็นที่พระยาศรีสุริยวงศ์ จางวางมหาดเล็ก

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี จางวางกรมพระคลังสินค้า ในกรมท่า มีศักดินา ๓๐๐๐

สันนิษฐานว่า สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) น่าจะได้เลื่อนเป็นพระยาศรีพิพัฒนราชโกษา จางวางกรมพระคลังสินค้า ในคราวที่ตั้งตำแหน่งขุนนางในต้นรัชกาลที่ ๓ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๗ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

"...ครั้งนั้นที่เสนาบดีเต็มที่อยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ยกจางวางภู่ข้าหลวงเดิมมาเป็นพระยาราชมนตรี จางวางมหาดเล็กว่าพระคลังมหาสมบัติด้วย พระพิไชยวารี เจ๊สัวโต ข้าหลวงเดิมขึ้นเป็นพระยาพิไชยวารี เจ๊สัวบุญมาข้าหลวงเดิมเป็นพระวิเศษวารี โปรดให้พระยาจันทบุรี ฉิม บิดาเจ้าจอมน้อยเข้ามาเป็นพระยาศรีสรไกร โปรดให้พระยาเกษตรรักษานอกราชการมาเป็นพระยาราชสุภาวดี ตำแหน่งข้าราชการที่ว่างอยู่ก็โปรดตั้งข้าหลวงใหญ่ข้าหลวงเดิมบ้างขึ้นเต็มที่บริบูรณ์..." [๑]

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๓๘), หน้า ๓.

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) ได้รับราชการตำแหน่งพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษามาตลอดรัชกาลที่ ๓[๑] หน้าที่ราชการสำคัญในกรมพระคลังสินค้า คือ ดูแลเกี่ยวกับการค้าต่างประเทศ แต่ในรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานว่า

"...เมื่อพระคลังสินค้าได้บังคับบัญชาภาสีอากรมีผลประโยชน์มากก็มีแต้มคูดีขึ้น ครั้นเมื่อสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเปนผู้ต้องเลือกเปนเสนาบดีกรมพระนครบาล ไม่สมัคไปแลเทียบที่พระคลังไม่ได้เป็น เพราะสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ไม่ยอมเปนสมุหพระกระลาโหม ก็ยิ่งทำให้ตำแหน่งพระยาศรีพิพัฒน์ดีขึ้น ตามความเข้าใจว่าเสมอพระยาที่มีศักดินาห้าพัน ฤๅอยู่ในที่ปฤกษาราชการคล้ายเสนาบดี..."[๒]

ดังนั้นจึงปรากฏว่า ในรัชกาลที่ ๓ นี้ สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) ในเวลาที่เป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา ได้เป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก

ปรากฏหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งกับพระยาศรีพิพัฒนราชโกษาธิบดี (ทัด) ว่า ผู้ที่จะสามารถไปว่ากล่าวให้เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย) กับพระยาสงขลา คิดราชการได้ก็มีแต่ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) ท้าวพระกรุณา (พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ทัด)) และพระยาราชสุภาวดี (โต) เท่านั้น ดังความใน "จดหมายหลวงอุดมสมบัติ" ว่า

"...แล้วรับสั่งๆ ท้าวพระกรุณาว่า ออกไปหน่อยเถิด จะให้ใครไปก็ไม่ได้ จะให้แต่เจ้าพระยายมราชออกไปเล่า ก็จะว่ากล่าวการงานไม่ตลอด ผู้ที่จะออกไปจัดแจงว่ากล่าวเจ้าพระยานคร พระยาสงขลา คิดทำการงานได้ ก็มีแต่เจ้าพระยา

---

[๑] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์,** (กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗), หน้า ๕๕.

[๒] **พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน,** (กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ฯ, ๒๕๕๑), หน้า ๑๓๓.

บดินทรเดชา เจ้าพระยาพระคลัง ท้าวพระกรุณา พระยาราชสุภาวดี ๔ คนเท่านั้น นอกจากนั้นจะออกไปว่ากล่าวจัดแจงที่ไหนได้...” [๑]

นอกจากนี้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา เป็นแม่ทัพไปปราบกบฏที่เมืองไทรบุรีเมืองสงขลา

ดังความใน “จดหมายหลวงอุดมสมบัติ” ว่า วันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๑ เจ้าพระยาพระคลัง (ดิศ) เข้ามากราบทูลลา ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) และนายทัพนายกองยกทัพออกไปเมืองสงขลา พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสว่า เมื่อออกไปแล้วอย่ามีความประมาท คิดทำให้เหมือนอย่างเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้จึงจะดี

“...ครั้น ณ วันเดือน ๔ แรม ๕ ค่ำ (วันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๓๘๑) เพลาเช้าเจ้าคุณหาบนักราบทูลลา ให้ท้าวพระกรุณากับนายทัพนายกองกราบถวายบังคมลาออกไป ทรงตรัสว่า เออ ออกไปให้จำเริญๆ ไปหมดด้วยกันเถิด ให้มีไชยชำนะแก่ข้าศึกศัตรูโดยง่าย ออกไปแล้วอย่าให้มีความประมาทแก่การ คิดดูให้รอบคอบจะบัญชาว่ากล่าวการสิ่งไรก็ให้เด็ดขาด คิดทำให้เหมือนอย่างเจ้าพระยาบดินทรเดชาได้จึงจะดี...” [๒]

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา ทำราชการที่เกี่ยวข้องกับการเป็นแม่กองในการก่อสร้างต่างๆ หลายอย่าง เช่น การขุดคลองบางขนาก ดังที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

“...ครั้นมาถึงเดือน ๒ ขึ้น ๔ ค่ำ (ตรงกับวันเสาร์ที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๓๘๐) จึ่งโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กองจ้าง

---

[๑] หลวงอุดมสมบัติ (จัน), **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ**, (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔), หน้า ๒๑๑.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๖๕.

จีนขุดคลองตั้งแต่หัวหมากไปถึงบางขนาก เป็นทาง ๑,๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก ลึก ๔ ศอก กว้าง ๖ ศอก ราคาเส้นละ ๗๐ บาท รวมเป็นเงินทั้งค่าต่อไม้ ค่าแก้คลองพระโขนงและค่าขุดรวมเป็นเงิน ๑,๒๐๖ ชั่ง ๑๓ ตำลึง ๒ บาท ๑ สลึง ๑ เฟื้อง ขุดอยู่ถึงปีชวดโทศก ศักราช ๑๒๐๒ (พ.ศ. ๒๓๘๓) จึ่งสำเร็จ..."[๑]

หนังสือ "อานามสยามยุทธ" ซึ่ง ก.ศ.ร. กุหลาบ อ้างว่าเรียบเรียงจากรายงานการทัพญวน ๕๕ เล่มสมุดไทย ของท่านเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง) เรียบเรียงไว้แต่เดิม กล่าวถึงการขุดคลองไว้ละเอียดกว่าพระราชพงศาวดารบ้างแต่เนื้อความใกล้เคียงกัน ดังนี้

"...ครั้นถึง ณ เดือนยี่ขึ้นสี่ค่ำ ในปีระกานพศกจุลศักราช ๑๑๙๙ ปี เป็นปีที่ ๑๔ ในรัชกาลแผ่นดินที่ ๓ กรุงเทพฯ พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว มีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ชื่อทัด) เป็นแม่กองจ้างจีนขุดคลอง ตั้งแต่ตำบลหัวหมากต่อคลองบางกะปิไปทางตะวันออก ทะลุที่บางกะหนากฝั่งแม่น้ำเมืองฉะเชิงเทรา รางวัดทางยาว ๑๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ วา ราคาค่าจ้างขุดเส้นละเจ็ดสิบบาท รวมเงินทั้งค่าฟันตอไม้ ค่าแก้คลองพระโขนงข้างปลาย รวมเป็นเงินพันสองร้อยหกชั่งสิบสามตำลึงสองบาทสลึงเฟื้อง ขุดอยู่ถึงสี่ปีเศษจึงสำเร็จแล้วตลอด เป็นลำคลองเดินเรือได้ เมื่อปลายปีชวดโทศกจุลศักราช ๑๒๐๒ เป็นปีที่ ๑๗ ในรัชกาลที่ ๓ กรุงเทพฯ ชนสามัญเรียกว่าคลองแสนแสบ..."[๒]

พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา ทำการขุดคลองอยู่ได้ไม่นานและประจวบกับมีเหตุการณ์ขบถเมืองไทรบุรี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัด) เป็นแม่ทัพยกไปปราบ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) จึงรับผิดชอบในด้านการขุดคลองบางขนากนั้นแทน ดังความในจดหมายหลวงอุดมสมบัติว่า

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๗๔.

[๒] **อานามสยามยุทธ** (พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๘๒๔.

"...ครั้น ณ วันเดือน ๓ แรม ๕ ค่ำ เพลาค่ำ ท้าวพระกรุณากลับมาแต่ราชการขุดคลอง ทรงตรัสถามว่า เป็นกระไรออกไปดูที่ขุดคลองได้เห็นแล้วหรือ ท้าวพระกรุณากราบทูลว่า ที่ข้างบางขนากนั้นได้เห็นแล้ว ทรงตรัสว่า ให้ไปดูแลจะให้จัดแจงทำก็จะไม่ได้อยู่ทำ คิดจะเล่นแร่ให้สนุกก็จะไม่ได้เล่น มีการจะต้องไปเสียแล้ว แล้วรับสั่งสั่งท้าวพระกรุณาด้วยราชการเมืองไทรว่าออกไปสักทีหนึ่งเถิด..."[๑]

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เมื่อเป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา ยังมีหน้าที่เป็นแม่งานในการก่อสร้างสำคัญๆ ตามพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น เป็นนายช่างอำนวยการบูรณะพระอุโบสถวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๗๔ ดังความใน "จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓ เรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน" ว่า

*"ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณะโดยพระกระมลหฤไทยกอปรด้วยพระกตัญญูกัตเวทีธรรมสุจริต จะสนองพระเดชพระคุณให้บริบูรรณงามดั่งเก่า แลทิกุฎีเสนาศนะสงฆนั้นก็ทรงพระราชศรัทธาจักถาปนาเพิ่มส่วนพระราชกุศลให้มากขึ้นจะให้ขยายที่ใหญ่ออกไปกว่าที่เดิม เพื่อจะให้พระสงฆ์จำพระวะษาในพระอารามนั้นมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึ่งมีพระราชโองการมาณพระบันทูลสุรสิงหนาท ดำหรัดสั่ง **พญาศรีพิพทธรัตนราชโกษา**[๒] แล**พญาเพชพิไชย**[๓] ให้เปนนายช่างอำนวยการ..."*

รวมทั้งยังปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนและพระยาเพชรพิไชย เป็นนายช่างอำนวยการ ดังนี้

---

[๑] กรมศิลปากร, **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ พร้อมด้วยอธิบายของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ**, (พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๕), หน้า ๕๘.

[๒] พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา (ทัต บุนนาค) เป็นบุตรเจ้าพระยามหาเสนา (บุนนาค) กับท่านผู้หญิงนวล และเป็นน้องชายสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) ต่อมาได้เลื่อนเป็น สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัต บุนนาค) ในสมัยรัชกาลที่ ๔ เรียกกันเป็นสามัญว่า สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย สำเร็จราชการในพระนครและกรมพระคลังสินค้า.

[๓] พระยาเพชรพิไชย จางวางกรมล้อมพระราชวัง.

๑ เสรจ์ตฤกตระบัดอื้น	โองการ สั่งนา
โทมาตย์ผู้แทนกิจ	กอปไท้
พญาศรีพิพัฒธ์ขนาน	นามยศ ยิ่งพ่อ
พญาเพชร์พิชัยให้รู้	เร่อมกรรม์

ใน พ.ศ. ๒๓๙๑ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เมื่อเป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา เป็นแม่กองคุมตำรวจและช่างทหารในให้รื้อเปลี่ยนตัวไม้และขื่อพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทเสียใหม่

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เมื่อครั้งเป็นพระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษายังได้เป็นแม่กองดูแลการก่อสร้างวัดสุทัศนเทพวารามและ เป็นแม่กองทำพระปรางค์วัดสระเกศ (ภูเขาทอง) เป็นต้น

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง โปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาเลื่อนเป็นสมเด็จเจ้าพระยา เรียกกันโดยทั่วไปว่าสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย (คู่กับสมเด็จเจ้าพระยาองค์ใหญ่ คือ สมเด็จเจ้าพระยามหาประยูรวงศ์) ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ว่า

“...พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษา โปรดให้เรียกเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติไปพลาง จงถึงฤกษ์ยกขึ้นเป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิไชยญาติ นรเนตรนารถราชสุริวงษสกลพงษประดิษฐมุขมาตยาธิบดี ไตรสรณศรีรัตนธาดาสกลมหารัชชาธิเบนทร ปรเมนทรมหาราชวโรประการ มโหฬารเดชานุภาพบพิตร ถือศักดินาสามหมื่น จารึกในแผ่นทองคำเนื้อแปด พระราชทานกลด เสลี่ยงงา พระแสงประดับพลอยลงยาราชาวดี เป็นเครื่องยศอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ถือดวงตราจันทรมณฑลเทพบุตรชักรถ ให้สำเร็จราชการในพระนครทุกสิ่งทุกพนักงาน คงว่าพระคลังสินค้าด้วย โปรดให้ตั้งหลวงบำรุงปรมามาตย จางวาง ขุนวรบาทบริบาล ปลัดจางวาง หมื่นสรรพการกิจ

ประสิทธิ สมุหบาญชี...”[๑]

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๙๖ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติเป็นแม่กองในการสร้างสระปทุมวันและวัดปทุมวนาราม ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

“...แล้วทรงพระราชดำริว่า ท้องนาที่หลวงอยู่ในคลองบางกะปิรายหนึ่ง จะทำเป็นสระบัวปลูกบัวต่างๆ ไว้ชมเล่น จึ่งโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย เป็นแม่กอง พระยาสามภพพ่าย เป็นนายงาน จ้างจีนขุดสระบัวให้เป็นเกาะน้อย เกาะใหญ่ลดเลี้ยวกันไป ถ้าที่ไม่พอก็ให้ซื้อราษฎรต่อไปอีก สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อย พระยาสามภพพ่าย ทำพระที่นั่งที่ประทับแรมองค์หนึ่ง ทำพลับพลา โรงละคร ที่เจ้าจอมอาศัย โรงครัวข้างในแลโรงครัวเลี้ยงขุนนางข้างหน้า ชักกำแพงล้อมรอบ เป็นเขตข้างหน้าข้างใน ฝ่ายข้างใต้ให้สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่ง ประทานชื่อ วัดประทุมวันนาราม...”[๒]

นอกจากนี้ใน พ.ศ. ๒๓๙๗ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังโปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ เป็นแม่กองในการสร้างพระอภิเนาวนิเวศน์ ในพระบรมมหารามชวังด้วย ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

“...จึ่งโปรดให้สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็นแม่กอง ทำพระมหาราชมณเฑียร ขึ้นอีก ๕ องค์ ให้รื้อพระตำหนักเดิมมาปลูกไว้ด้วย...

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔**, (กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, ๒๕๔๗), หน้า ๕๓.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๘๕.

...สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยเป็นแม่กอง พระยาเพชรพิไชย พระยาสามภพพ่ายเป็นนายงาน ครั้นสมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยถึงแก่พิราลัยแล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมท่านเจ้าพระยาศรีสุริยวงษที่สมุหพระกระลาโหมดูการต่อไปจนสำเร็จ...”[๑]

ใน พ.ศ. ๒๓๙๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) ได้เป็นหนึ่งในที่ประชุมปรึกษาทำหนังสือสัญญากับเซอร์จอห์น เบาวริ่ง ด้วย

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๐๐ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) เป็นแม่กองในการก่อสร้างสวนนันทอุทยานอีกด้วย แต่ยังไม่ทันแล้วเสร็จ

สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ (ทัด บุนนาค) ถึงพิราลัย เมื่อวันที่ ๘ กุมภาพันธ์ ปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๐๐ อายุ ๖๗ ปี[๒] ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ระบุว่า

“ณ วันอาทิตย์ เวลาบ่ายสี่โมงเสศ สมเด็จเจ้าพระยาองค์น้อยป่วยเป็นลมถึงพิลาไลย์นับเรียงปีได้หกสิบเอ็จปี” ตรงกับวันที่ ๗ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๐๐[๓]

๔. พระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร)

พระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) ต่อมาคือ เจ้าพระยานิกรบดินทร์ (โต กัลยาณมิตร) เป็นบุตรหลวงพิชัยวารี (มัน แซ่อึ๋ง) เกิดในสมัยรัชกาลที่ ๑ เมื่อปี

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๖๑), หน้า ๙๕.

[๒] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์,** หน้า ๕๖.

[๓] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๔**, หน้า ๑๕๓.

มะโรง พ.ศ. ๒๓๒๗ เป็นข้าหลวงเดิมในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต่อมาในรัชกาลที่ ๒ ได้เป็นพระพิชัยวารี

ครั้นถึงรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระยาพิชัยวารี ดังปรากฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดีว่า

"...ครั้งนั้นที่เสนาบดีเต็มที่อยู่ จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ให้ยกจางวางภู่ข้าหลวงเดิมมาเป็นพระยาราชมนตรี จางวางมหาดเล็กว่าพระคลังมหาสมบัติด้วย ***พระพิไชยวารี เจ๊สัวโต ข้าหลวงเดิมขึ้นเป็นพระยาพิไชยวารี*** *เจ๊สัวบุญมาข้าหลวงเดิมเป็นพระวิเศษวารี โปรดให้พระยาจันทบุรี ฉิม บิดาเจ้าจอมน้อยเข้ามาเป็นพระยาศรีสรไกร โปรดให้พระยาเกษตรรักษานอกราชการมาเป็นพระยาราชสุภาวดี ตำแหน่งข้าราชการที่ว่างอยู่ก็โปรดตั้งข้าหลวงใหญ่ข้าหลวงเดิมบ้างขึ้นเต็มที่บริบูรณ์..."*[๑]

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๒ หลังจากเสร็จสงครามเวียงจันท์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานความดีความชอบในราชการสงครามคราวปราบเวียงจันท์ โปรดเกล้าฯ ให้พระยาพิชัยวารีเป็นพระยาราชสุภาวดีเจ้ากรมพระสุรัสวดี ดังปราฏความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ว่า

"...ฝ่ายเจ้าพระยาราชสุภาวดีนายทัพนายกอง เสร็จราชการแล้วก็พากันลงมาเฝ้า โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมตั้งเจ้าพระยาราชสุภาวดี เป็นที่เจ้าพระยาบดินทรเดชาที่สมุหนายก ตั้งพระราชรินทร์ขึ้นเป็นพระมหาเทพ นายทัพนายกองอื่นๆ ก็พระราชทานปูนบำเหน็จให้ตามความชอบทุกนาย แล้วยกเอาพระยาพิไชยวารี (โต) มาเป็นพระยาราชสุภาวดี..."[๒]

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: อมรินทร์, ๒๕๓๘), หน้า ๓.

[๒] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๓๙.

ในเวลาที่มีการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่า พระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) ได้เป็นผู้รับรับสั่งในการเกณฑ์เจ้ากรม ปลัดกรม ขุนหมื่นพันทนายแยกกองในกองด่านดับเพลิงให้ออกไปตั้งกองรายทางรับเสด็จในการเสด็จพระราชดำเนินไปทรงผูกพัทธสีมาพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน ดังนี้

"...วันเดือนยี่ ขึ้น ๑๐ ค่ำ ปีกุน เอกศก[๑] ด้วยพญาราชสุภาวดี รับพระราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกัรรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ทรงพระราชศรัทธาจะเสด็จพระราชดำเนินทางสถลมารค ไปผูกพัทธสีมา วัดพระเชตุพล ณ วันเดือนยี่ขึ้น ๑๑, ๑๒, ๑๓ ค่ำ เพลาบ่าย ให้เกณฑ์เจ้ากรม ปลัดกรม ขุนหมื่นพันทนายแยกกองในกองด่านดับเพลิง ให้ออกไปตั้งกองรายทางรับเสด็จฯ ตั้งแต่ประตูวิเสทไชศรี[๒] จนถึงวัดพระเชตุพล นั้นเกณฑ์และให้ผู้ต้องเกณฑ์ทั้งนี้เบิกไต้ ต่อพระคลังราชการกองละ ๓๐ ใบ ไปตามรับ, ไปตามส่งเสด็จ กว่าจะเสด็จกลับเข้าในพระบรมมหาราชวังทั้ง ๓ วัน ครั้นเสด็จกลับเข้าในพระราชวัง แล้วให้ผู้ต้องเกณฑ์นอนรักษาด่านดับเพลิงกับไปรักษาด่านดับเพลิงตามเดิม อย่าให้ขาดได้ตามรับสั่ง..."[๓]

นอกจากนี้ยังได้มีหน้าที่ในเรื่องการเกณฑ์สิ่งของต่างๆ เช่น แผ่นศิลา ฯลฯ จากหัวเมืองฝ่ายเหนือ เช่น เมืองสุโขทัย เมืองสวรรคโลก มาใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนและการฉลองวัด เช่น หนังสือพระยาราชสุภาวดีถึงพระยารัตนากาษ เรื่องให้เกณฑ์ตัดไม้ทำแผงในงานฉลองวัดพระเชตุพน ว่า

*"๏ หนังสือ**พระยาราชสุภาวดี** ถึงพระยาสรบุรี พระรัตนากาษ ให้เกณฑ์สานแผง กับให้จัดหาลาวพุงดำ[๔] ลงมาเข้ากระบวนแห่ฉลองวัดพระเชตุพล ๕๐ คน ณ เดือน ๑๐ ปีมะเมียอัฐศก ๏๛*

---

[๑] ตรงกับวันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๒.

[๒] ประตูวิเศษไชยศรี.

[๓] หมายรับสั่ง ร.๓ จ.ศ. ๑๒๐๑. หมายกำหนดการทรงผูกพัทธสีมาวัดเทพธิดาราม. เลขที่ ๑ ตู้ ๑๑๘ ชั้น ๑/๑ มัดที่ ๒.

[๔] ลาวพุงดำ ในที่นี้หมายถึงชาวไทยวน (ล้านนา) ชายไทยวนนิยมสักตั้งแต่เอวลงไปจนถึงขา จึงเรียกกันว่า ลาวพุงดำ.

*๑ หนังสือ**พระยาราชสุภาวดีฯ** มาเถิงพระรัตนากาษจางวางกองโค ด้วยทรงพระราชศรัทธาบำเพ็งพระราชกุศลให้ปฏิสังขรณ์ ณ พระอุโบสถ พระวิหาร การบุเรียน กุฏิ ศาลา อารามวัดพระเชตุพลเสร็จแล้ว กำหนดจะได้สมโภชฉลองวัดพระเชตุพล ณ เดือน๓ ปีมะเมียอัฐศก อนึ่งพระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนกัลยาสุนธอรกรม ฝ่ายในสิ้นพระชนม์ชีพ กำหนดจะได้ถวายพระเพลิงพระศก ณ เดือน ๔ ปีมะเมียอัฐศก เจ้าเมืองกรมการนายกองปลัดกองลาวหัวเมืองทั้งปวง ก็ต้องเกณฑ์ตัดเสา ไม้สารแผงเครื่องพระเมรุ และใช้ในการฉลองวัดพระเชตุพล ด้วยกันทุกบ้านทุกเมืองแล้ว การซึ่งจะสมโภชฉลองวัดพระเชตุพลครั้งนี้เปนการพระราชกุศลอันใหญ่ เลกกองโคในกองพระรัตณ์กาษ หาได้ต้องกะเกณฑ์ตัดเสาไม้สิ่งใดไม่ ให้เกณฑ์ขอแรงเลกกองโคสานแผงลายสอง เส้นใหญ่ยาว ๓ วา กว้าง ๕ ศอก ๘๐ เส้นเล็กยาว ๔ ศอกกว้าง ๔ ศอก ๓๐ (รวม) ๑๑๐ ผืน สำหรับจะได้ใช้สอยในการฉลองวัดแลการพระเมรุให้พระรัตณ์กาษตั้งใจลงในกองการกุศลเกณฑ์เลกกองโคสานแผงแก่ แผงอ่อน กว้างยาวให้ได้ขนาดส่งลงไปให้เถิงกรุงเทพฯ แต่ในเดือนยี่ ข้างแรมปีมะเมียอัฐศกให้ครบจำนวน อย่าให้แผงขาดค้างช้าพ้นกำหนดไปได้ หนังสือมา ณ วันอังคาร เดือน ๑๐ ขึ้น ๑๑ ค่ำ จุลศักราช ๑๒๐๘ ปีมะเมียอัฐศก[๑] ๏ฯ”*

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานเกี่ยวกับการเกณฑ์เลก หรือไพร่ประจำหมวดกรมกองต่างๆ มาเป็นแรงงานในการปฏิสังขรณ์รวมทั้งในการงานต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับวัดพระเชตุพนด้วย เช่น การเกณฑ์เลก (ไพร่) สานกระจาด เกณฑ์เลกประจำการในการยกหมู่สำรับสำหรับถวายพระสงฆ์ เกณฑ์เจ้ากรม ปลัดกรม ขุนหมื่นพันทนายแยกกองในกองด่านดับเพลิง ให้ออกไปตั้งกองรายทางรับเสด็จฯ เป็นต้น ดังตัวอย่างในหมายรับสั่งเรื่องเกณฑ์ทำซุ้มเสมากำแพงแก้ว วัดพระเชตุพน ความว่า

*“...วันเดือนยี่ แรม ๑๐ ค่ำ ปีกุน เอกศก **ด้วยพระยาราชสุภาวดี** รับพระราชโองการใส่เกล้าฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สั่งว่า ให้ทำซุ้มเสมากำแพงแก้ว*

---

[๑] ตรงกับวันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๓๘๙

วัดพระเชตุพนหามีคนจะทำไม่ ให้ชักเฉลี่ยเอาเลกนายด้าน, นายกอง วัดสุทัศน์เทพวรารามให้ได้ ๒๐ คน นั้นเกณฑ์ และให้ผู้ซึ่งต้องเกณฑ์ทั้งนี้เอาเลกส่งให้แก่หลวงนายเดช แต่ ณ วันเดือนยี่ แรม ๑๐ ค่ำ ให้ครบตามเกณฑ์หมายรับสั่ง...”

ต่อมาเมื่อเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์ สิงหเสนี) อสัญกรรมใน พ.ศ. ๒๓๙๒ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) ว่าที่สมุหนายก

ครั้นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นครองราชย์สมบัติแล้ว โปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนพระยาราชสุภาวดี (โต กัลยาณมิตร) เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร ที่สมุหนายก ดังข้อความประกาศที่ทรงตั้งเป็นเจ้าพระยาว่า

“...พระยาราชสุภาวดี ศรีสัจเทพนรายณ์ สมุหมาตยาธิบดี ศรีสุเรนทราเมศวร พระสุรัสวดีกลาง ได้ทำราชการสนองพระเดชพระคุณมาช้านาน แต่ครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมชนกนาถ ซึ่งทรงพระนามตามที่ได้ประกาศด้วยพระนามแห่งพระมโหทิศปฏิมาว่า สมเด็จพระพุทธเลิศหล้าฯ ครั้นมาเมื่อครั้งแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราชเจ้านั้นเล่า ก็ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้เป็นผู้ใหญ่ว่าที่สมุหนายก สำเร็จราชการในกรมมหาดไทยมาช้านาน มีอาการเรียบร้อยเป็นอันดี มีอัธยาศัยรอบคอบ ประกอบราชกิจมิให้ผิดธรรมเนียมราชประเพณี อนึ่งเป็นสัปบุรุษประกอบด้วยกตัญญูกตเวทีต่อแผ่นดิน ทำราชการโดยซื่อสัตย์สุจริต คิดจะทำนุบำรุงแผ่นดินและอาณาประชาราษฎรให้อยู่เย็นเป็นสุข สมควรจะเป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระยาราชสุภาวดี ศรีสัจเทพนรายณ์ สมุหมาตยาธิบดี ศรีสุเรนทราเมศวร พระสุรัสวดีกลาง เป็นเจ้าพระยานิกรบดินทร มหินทรมหากัลยามิตร อเนกบุญฤทธิประสิทธิสาธุคุณ วิบุลศุภผลนิพัทธกุศลกิริยาภิรัต ธัญธนสารสมบัติบริวารสมบูรณ์ อดุลยเมตยาชวาธยาศัย ศรีรัตนตรัยสรณารักษ์ อุดมศักดิพิเศษ นาคราภาตยเชฐมหาสมุหนายก สยามโลกดิลกบรมราชมหิศร์ สกโลตรทิศประเทศาธิบดี มหาราชสีหมุรธาธร อัครมหาดทยวริศรเสนาธิบดี อภัยพิริยบรากรมพาหุ ที่สมุหนายก สำเร็จราชการทั้งปวงในกรมมหาดไทย ให้เจริญชนมายุศมวรรณสุขพละสิริสวัสดิ ทำราชการสนอง

พระเดชพระคุณอยู่สิ้นกาลนาน เทอญฯ...”[๑]

เจ้าพระยานิกรบดินทร (โต กัลยาณมิตร) ถึงอสัญกรรมเมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๐๖ อายุ ๘๐ ปี เป็นต้นสกุลกัลยาณมิตร [๒]

๕. พระยาเพชรพิไชย (เกด เกตุทัต)

พระยาเพชรพิไชย (เกด) ปรากฏเป็นบุตรพระยาเพชรพิไชย (หงษ์) สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์ว่า

“...พระยาเพ็ชรพิไชย เกษ ที่สร้างวัดโปรดเกษเชษฐาราม เปนบุตรพระยาเพ็ชรพิไชย หงษ์ พระยาเพ็ชรพิไชย หนู กับพระยาราชสงคราม ทัด บิดาพระยาราชสงคราม กร เปนบุตรพระยาเพ็ชรพิไชย เกษ แต่ต่างมารดากัน ผู้เปนบรรพบุรุษในหงสกุลล้วนเคยรับราชการมีตำแหน่งเปนนายงานทำการการก่อสร้างต่างๆ เปนต้นว่า สร้างพระมหาปราสาทราชมณเฑียร สร้างพระอารามแลป้อมปราการ ตลอดจนการปลูกสร้างพระเมรุมาทุกชั้น จึงฝึกหัดวิชาช่างก่อสร้างสืบต่อกันลงมาเปนนิติในสกุล...”[๓]

พระยาเพชรพิไชย (เกด) ในสมัยรัชกาลที่ ๒ ได้รับราชการเป็นที่พระยาเพชรพิไชย ซึ่งเป็นตำแหน่งจางวางกรมล้อมพระราชวัง ดังปรากฏในพระไอยการตำแหน่งนาพลเรือนว่า *“...พระเพชพิไชยจางวาง กรมล้อมพระราชวัง นา ๕๐๐๐...”*[๔]

---

[๑] พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระสมมตอมรพันธุ์, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๕๗.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๕๙.

[๓] **ประชุมกาพย์เห่เรือ**, พิมพ์เปนของแจกในงานศพ นายพลเรือตรี พระยาราชสงคราม (กร หงสกุล) ทจว. จม. ภช. รดม. (ศ), รจปร. ๒ รจม. ปีมะเสงนพศก พ.ศ. ๒๔๖๐ (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๐), หน้า คำนำ.

[๔] ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒**, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๒๘๒.

ใน พ.ศ. ๒๓๖๕ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ ไปทำเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ทำค้างอยู่ พร้อมด้วยพระยาเพชรพิไชย (เกด) เป็นนายงานทำเมืองนครเขื่อนขันธ์ ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

"...แล้วทรงพระราชดำริห์ว่า ที่เมืองสมุทปราการนั้น การที่จะรับรองฆ่าศึกศัตรูก็ยังไม่ได้ทำ เมืองนครเขื่อนขันธ์ทำไว้แล้วก็ยังไม่มั่นคง จึงโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นศักดิพลเสพย์ ไปทำเมืองนครเขื่อนขันธ์ที่ทำค้างอยู่ ให้ทำป้อมขึ้นป้อมหนึ่ง พระราชทานชื่อป้อมเพชหึง แล้วจ้างจีนขุดคลองลัดหลังเมืองทลุออกคลองตาลาว คลองนั้นกว้างหกวายาวห้าสิบเส้นฦกห้าสอก แล้วทำการซ่อมแซมที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ให้มั่นคงดีขึ้น กรมหมื่นศักดิพลเสพย์ขึงให้สร้างวัดขึ้นในคลองวัดหนึ่ง พระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว จึงได้พระราชทานชื่อว่าวัดไพรชนพลเสพย์พระนามต่อติดเข้าด้วย พระยาเพชพิไชยชื่อเกด ซึ่งเปนนายงานทำเมืองนครเขื่อนขันธ์นั้น สร้างวัดขึ้นวัดหนึ่งชื่อว่าวัดโปรดเกษเชษฐาราม..."[๑]

สอดคล้องกับที่ปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ที่ระบุว่า *"...พระยาเพ็ชร์พิไชย (เกด) สร้างวัดในคลองลัดใหม่ ชื่อวัดโปรดเกษเชษฐาราม วัด ๑...."*

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๖๙ ในสงครามปราบเวียงจันท์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดทัพเพื่อยกขึ้นไปทางเมืองหล่มสักเป็นสองทัพ คือ เจ้าพระยาอภัยภูธร (น้อย บุณยรัตพันธุ์) เป็นแม่ทัพคุมกองทัพกรุงเทพฯ และกองทัพหัวเมืองจำนวน ๕,๐๐๐ คน ยกขึ้นไปทางเมืองเพชรบูรณ์เป็น

---

[๑] พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) **จากต้นฉบับตัวเขียนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พร้อมคำอธิบายเพิ่มเติม**, (กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์, ๒๕๔๘), หน้า ๑๕๔-๑๕๕.

กองทัพที่ ๑ และให้**พระยาเพชรพิไชย** พระยาไกรโกษา เป็นแม่ทัพคุมกองทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ ๓,๐๐๐ คน ไปทางเมืองพิษณุโลก เมืองนครไทย เป็นกองทัพที่ ๒ ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

"...เจ้าพระยาอภัยภูธรที่สมุหนายกคุมทัพกรุงทัพหัวเมืองทัพ ๑ คน ๕,๐๐๐ ขึ้นทางเมืองเพ็ชรบูรณ์ ***พระยาเพ็ชรพิชัย*** *พระยาไกรโกษา คุมทัพหัวเมืองฝ่ายเหนือ ๓,๐๐๐ คนขึ้นทางเมืองพิษณุโลกเมืองนครไทย ให้เดินมาตีราชวงศ์ซึ่งตั้งอยู่เมืองหล่มศักดิ์พร้อมด้วยเจ้าพระยาอภัยภูธรเป็นศึกขนาบ..."*[๑]

เมื่อเจ้าพระยาอภัยภูธรยกทัพไปถึงเมืองหล่ม พร้อมทัพกับพระยาเพชรพิไชยและพระยาไกรโกษาที่ยกมาจากเมืองพิษณุโลกแล้วได้เข้าตีเมืองหล่ม จนเจ้าราชวงศ์แตกไป ดังความในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

"...ฝ่ายเจ้าพระยาอภัยภูธร ***พระยาเพชรพิไชย*** *พระยาไกรโกษา ตีค่ายราชวงศ์ที่เมืองหล่มแตกไปแล้ว ก็ตามเสด็จขึ้นไปตั้งค่ายอยู่ที่เมืองพันพร้าว..."*[๒]

หลังจากเสร็จสงครามเมืองเวียงจันทน์แล้ว สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ โปรดให้**พระยาเพชรพิไชย** พระยาสมบัติธิบาล เดินทัพกลับจากเมืองพันพร้าวทางเมืองเลย เมืองหล่ม เพื่อจะได้จัดการบ้านเมือง และจัดการเกี่ยวกับไพร่บ้านพลเมืองที่ได้รับผลกระทบจากสงครามให้เรียบร้อย ดังปรากฏความในจดหมายกราบบังคมทูลฯ ของสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพว่า

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๒๒.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๕.

*"...ทางเมืองหล่มศักดิ์เมืองหล่มเลยเล่า จะให้**พระยาเพ็ชรพิไชย** พระยาสมบัติธิบาลเป็นผู้ไปจัด จะให้กลับไปในฤดูฝนความไข้ มาก แต่เห็นจะหาเป็นไรไม่ ต่อลงแล้งจึงค่อยจัดก็พอจะได้..."*[๑]

นอกจากนี้ยังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓ ของเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) ว่า

"...โปรดให้พระยาเพ็ชรพิไชย พระยาสมบัติธิบาล แยกไปจัดเมืองหล่มเลย แล้วให้กลับไปในฤดูฝน..." [๒]

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๓๗๔ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ได้ปรากฏหลักฐานใน "จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ เรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน" ได้กล่าวถึงผู้ที่เป็นนายช่างอำนวยการบูรณปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ว่าได้แก่ พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี และพระยาเพชรพิไชย (เกด) ว่าเป็นนายช่างอำนวยการดังนี้

"...ศุภมัศดุ พระพุทธศักราชล่วงแล้วสองพันสามร้อยเจ็ดสิบสี่พระวะษาณ วันเสาร์ เดือนสิบเอ็ดแรมแปดค่ำปีเถาะนักษัตรตรีณิศก พระบาทสมเด็จพระบรมธรรมมฤกมหาราชาธิราชรามาธิบดีบรมนารถบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัวผู้เป็นพระบรมราชนัดดา เสด็จเสวยมไหศวรรยาธิปัตถวัลราชสรรตติวงษ์ดำรงค์พิภพกรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุทธยามหาดิลกภพนพรัตนราชธานีบุรีรมย์อุดมราชนิเวดน์มหาสถาน เสดจ์พระราชดำเนินโดยสถลมารค พร้อมด้วยพระบรมราชวงษานุวงษ์และเสนาพฤทธามาตย์ราชบรรพสัชโดยเสดจ์ หย่างขัติยราช

---

[๑] เจ้าพระยาทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓**, (กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘), หน้า ๒๖.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๙.

*ประเพณีย์มาทรงถวายพระกถินทาน ณะ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศวรมหาวิหาร พระอารามหลวง ทอดพระเนตร์เหนพระอุโบศถพระวิหารพระระเบียงบริเวณใหญ่น้อยแลกุฎีเสนาศนะทังปวง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าพระบรมไอยกาธิราชทรงถาปนาไว้โดยประณีตแต่ในก่อนล่วงกาลกำหนดนานมาถึงสามสิบเอ็ดปีนั้นชำรุดปรักหักพังเปนอันมาก ทรงพระราชศรัทธาจะปฏิสังขรณะโดยพระกระมลหฤไทยกอปประด้วยพระกตัญญูกัตเวทีธรรมสุจริต จะสนองพระเดชพระคุณให้บริบูรรณงามดั่งเก่า แลทิกุฎีเสนาศนะสงฆนั้นก็ทรงพระราชศรัทธาจักถาปนาเพิ่มส่วนพระราชกุศลให้มากขึ้นจะให้ขยายที่ใหญ่ออกไปกว่าที่เดิม เพื่อจะให้พระสงฆ์จำพระวะษาในพระอารามนั้นมากขึ้นกว่าแต่ก่อน จึ่งมีพระราชโองการมาณพระบันทูลสุรสิงหนาทดำหรัดสั่ง**พญาศรีพิพทธรัตนราชโกษา**และ**พญาเพชพิไชย**ให้เปนนายช่างอำนวยการ ให้พระเจ้าลูกเธอพระองค์จ้าวลักขณาวงษ์เปนแม่กองเร่งรัดกับจ้าวกรมจ้าวหากรมมิได้อีกหลายพระองค์กระทำปฏิสังขรณ์พระอาราม...”*[๑]

รวมทั้งยังปรากฏหลักฐานในโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒน์และพระยาเพชรพิไชย เป็นนายช่างอำนวยการ ดังนี้

๏ เสรจ์ตฤกตระบัดอื้น	โองการ สั่งนา
โทมาตย์ผู้แทนกิจ	กอปไท้
พญาศรีพิพัฒธ์ขนาน	นามยศ ยิ่งพ่อ
พญาเพชร์พิชัยให้รู้	เร่อมกรรม์

นอกจากนี้ยังปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ตำหนักสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ว่า พระยาเพชรพิไชย (เกด) เป็นผู้ให้แบบ พระยาอร่ามมณเฑียรเป็นผู้ตรวจแก้ ดังนี้

---

[๑] จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓, **สำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน,** เลขที่ ๓๑/ก มัดที่ ๑๓ สมุดไทยดำ.

๏ พระยาเพ็ชรพิไชเยศผู้ แผนเขียน
พระยาอร่ามรัตนมณเฑียร เทียบแก้
เปลี่ยนแปลงแหล่งสถานเสถียร สถิตทั่ว สงฆ์นา
แสนสนุกทุกถิ่นแท้ ธิราชต้องตามประสงค์ ฯ

รวมทั้งยังปรากฏหลักฐานการกล่าวถึงพระยาเพชรพิไชย กับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ใน “จดหมายหลวงอุดมสมบัติ” ว่า

“...ครั้น ณ วันเดือน ๘ ขึ้น ๑๓ ค่ำ (วันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลากลางวัน พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า ยอดพระเจดีย์ใหญ่วัดพระเชตุพนนั้นเอียงไปต้องแต่คอระฆังขึ้นไปทั้ง ๓ องค์ องค์เหนือเอียงมาข้างเหนือ องค์กลางเอียงมาข้างตะวันตก องค์ใต้เอียงไปข้างใต้ เอียงไปองค์ละศอก ๑ ศอกเศษบ้าง

ตรัสถามว่า ทำอย่างไรจึงเอียงไปหมดทั้ง ๓ องค์ พระองค์เจ้าชุมสายกราบทูลว่า เอียงด้วยหนักบัวกลุ่ม ทรงตรัสว่า พระยาศรีพิพัฒน์ยังอยู่ก็ได้อาศัยให้ไปดูแลทำอยู่ ก็หาเปนเหตุการณ์สิ่งใดไม่ ครั้นออกมาเสียแล้วก็แล้วกันเท่านั้น ถ้ายังอยู่แล้วที่ไหนจะเปนไปถึงอย่างนี้ จะหาใครช่วยดูแลเข้าบ้างก็ไม่มี ***พระยาเพ็ชรพิไชย****ก็เปล่าๆ ทั้งนั้น ไม่เอาใจใส่ดูแลเลย ทำการใหญ่การโตทีเดียวยังเปนไปได้ ไม่พอที่จะให้อายเขาเปล่าๆ แล้วทรงนิ่งไปจนเสด็จขึ้นฯ...*

ครั้น ณ วันเดือน ๘ แรม ๕ ค่ำ (วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๓๘๒) เพลาเช้า จึงเสด็จออก เจ้าต่างกรมหากรมมิได้ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย เข้าเฝ้าพร้อมกัน แต่ยังไม่ขึ้นพระแท่น ทรงตรัสถึงยอดพระเจดีย์ว่า ช่างกระไรเลยเอียงไปหมดทั้ง ๓ องค์ทีเดียว จะเหลือให้สักองค์ก็ไม่ได้ พระยาศรีพิพัฒน์ออกมาเสียแล้ว จะอาศัยพระยาเพ็ชรพิไชยช่วยดูแลให้ดีน่อยหนึ่งก็ไม่ได้ ของทำไปจนแล้วๆ ทีเดียวยังเปนไปได้ ถึงจะเปนเมื่อกำลังยังทำอยู่ก็ไม่น้อยพระไทยเลย นี่มาเปนเอาเมื่อแล้วอย่างนี้น่าอายเขาหนักหนา ทรงคิดขึ้นมาแล้วเสียพระไทยไปทีเดียว พระวาโยก็กำเริบเอาวิงเวียนไปไม่สบายพระไทยเอาเลย...”[๑]

---

[๑] **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ,** (นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔), หน้า ๔๘๗ – ๔๙๐.

พระยาเพชรพิไชย (เกด) ถึงอนิจกรรมในรัชกาลที่ ๓ ต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรพิชัย (เสือ สนธิรัตน) บุตรเจ้าพระยารัตนาพิพิธ (สน) เป็นพระยาเพชรพิไชยต่อมา จนถึงรัชกาลที่ ๔ จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรพิชัย (เสือ สนธิรัตน) เป็นเจ้าพระยาธรรมาธิกรณาธิบดีที่จตุสดมภ์กรมวัง[๑] แล้วโปรดเกล้าฯ ให้พระยาเพชรพิชัย (หนู) บุตรพระยาเพชรพิไชย (เกด) เป็นพระยาเพชรพิไชย

๔. นายด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

นายด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จากรายชื่อที่ปรากฏสามารถจำแนกออกตามการรับราชการได้เป็น ข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง (วังหลวง) ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และเจ้านายฝ่ายพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง) ดังนี้

ฝ่ายพระราชวังหลวง (วังหลวง)

ข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง ซึ่งรับหน้าที่เกี่ยวข้องกับการเป็นนายด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนสมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานดังนี้

พระยาบำเรอราชแพทยา ผู้ชำนาญในทางการแพทย์ เป็นผู้สืบหาตำรายามาจารึกแผ่นศิลาติดไว้ที่ศาลาทุกหลัง พระยาบำเรอราชแพทยา (พระองค์เจ้าหนูแดง) เป็นพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ทราบนามมารดา รับราชการเป็นหมอหลวง และได้แต่งตำรับตำรายาไว้มาก ดังปรากฏหลักฐานใน “เรื่องแพทย์หมอ”

---

[๑] กรมศิลปากร, **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์**, (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕), หน้า ๖๑.

พระนิพนธ์พระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์ว่า *"...มีคำเล่ากันว่าพระบำเรอราช (หนูแดง)*[๑] *เป็นผู้รู้คัมภีร์แพทย์ ได้เรียบเรียงตกแต่งไว้มาก..."*[๒]

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้พระยาบำเรอราชแพทยา (พระองค์เจ้าชายหนูแดง) เป็นผู้คัดเลือกตำรายาจารึกที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ดังปรากฏในบานแพนกว่า

"...ทรงพระราชดำริเห็นว่า ทุกวันนี้มีคำภีร์แพทย์ต่างๆ ที่มีอยู่ขาดตกบกพร่องเสื่อมสูญไป มิได้เป็นเรื่องต้นเรื่องปลาย อนึ่งเล่าแพทย์ผู้เฒ่าที่ชำนิชำนาญในลักษณะโรค แลสรรพคุณแห่งยานั้นก็มีน้อยลง ภายหลังยากที่กุลบุตรจักเล่าเรียนให้ชัดเจนได้ แล้วทรงพระมหากรุณาจะให้เป็นหิตานุหิตประโยชน์แก่ สมณพราหมณ์อาณาประชาราษฎร์ในขอบขัณฑสีมาสืบไป จึงมีพระบรมราชโองการมาณพระบัณฑูรสุรสีหนาท ดำรัสสั่งพระยาบำเรอราชแพทยาให้เป็นผู้สืบเสาะแสวงหาตำรายาลักษณะโรคทั้งปวง ตามพระราชาคณะและข้าราชการ ตลอดจนราษฎร์ผู้ใดมีตำรายาดีขอให้จดสรรพคุณยานั้นๆ มาถวาย เพื่อจะได้ตรวจสอบและจดลงเป็นตำราไว้ ครั้งนั้นมีผู้นำตำรายา ตำราสมุฏฐานและวิธีบำบัดโรคซึ่งเคยใช้เคยเห็นสรรพคุณมาถวายตามพระราชประสงค์เป็นอันมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จารึกลงในแผ่นศิลาประดับไว้ในที่ต่างๆ..."

พระยาอภัยศรเพลิง ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า พระยาอภัยศรเพลิง จางวางกรมเกณฑ์หัด เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ ศาลารายหลังที่ ๑๕

พระอินทรเทพ ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...พระอินณเทพบดีศรีสมุหะพระตำรวจใหญ่ซ้าย ตรารูปคนถือหวามือซ้ายนา ๒๐๐๐..."*[๓] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า พระอินทรเทพ เจ้ากรม

---

[๑] เป็นบุตรขุนหลวงตาก (เชิงอรรถในต้นฉบับ)

[๒] "เรื่องแพทย์หมอ" ใน **ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๑**, (พระนคร คลังวิทยา ๒๕๑๕), หน้า ๒๐๔.

[๓] ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑,** (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๒๗.

พระตำรวจใหญ่ซ้าย เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๖ และศาลารายหลังที่ ๗

พระหฤทัย ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...หลวงหฤไทยเจ้ากรมพลพันขวา นา ๑๐๐๐..."*[๑] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า พระหฤทัยเจ้ากรมพลพันขวา กำกับการปฏิสังขรณ์ ศาลารายหลังที่ ๒

พระอภัยสุรินทร์ ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...หลวงอภัยสุรินเจ้ากรมพลพันซ้าย นา ๑๐๐๐..."*[๒] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า พระอภัยสุรินร์ เจ้ากรมพลพันซ้าย เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ ศาลารายหลังที่ ๕ เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ พระมณฑป และกำกับการปฏิสังขรณ์ศาลาทิศใต้ และศาลาทิศตะวันตก ของพระมณฑป

พระราชสงคราม ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...พระราชสงครามจางวางทหารในกลาง นา ๓๐๐๐..."*[๓] ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ พระมณฑป

หลวงอภัยเสนา ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...หลวงอไภยเสนาเจ้ากรม นา ๘๐๐..."*[๔] มีตำแหน่งเป็น เจ้ากรมทองแขวนฟ้าบ้านใหม่ คู่เคียงขวา ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๙

---

[๑] ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑**, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๓๐.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๓๐.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๓๒.

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๓๖.

หลวงทรงวิชัย ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...หลวงทรงวิไชย ปหลัด เรือ ขวา นาคละ ๖๐๐..."*[๑] ปลัดกรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๐

หลวงราชโยธาเทพ ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...หลวงราชโยธาเทพเจ้ากรมทหารในซ้าย นา ๑๖๐๐..."*[๒] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่าเป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๓ เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์พระมณฑป รวมทั้งเป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ ศาลาทิศตะวันออกและศาลาทิศเหนือ ของพระมณฑป

หลวงกรรยุบาท ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...หลวงหันยุบาทเจ้ากรมรักษาพระองค์ขวา นา ๖๐๐..."*[๓] มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมรักษาพระองค์ขวา ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศใต้ กำกับการปฏิสังขรณ์รื้อซ่อมศาลาการเปรียญ

หลวงราชเสวก ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...หลวงราชเสวกเจ้ากรมรักษาพระองค์ซ้าย นา ๖๐๐..."*[๔] มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมรักษาพระองค์ซ้าย ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศเหนือ กำกับการปฏิสังขรณ์รื้อซ่อมศาลาการเปรียญ

---

[๑] ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑**, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๓๔.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๓๒.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๓๑.

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๓๑.

หลวงพิพิธ ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" ว่า *"...หลวงพิพิธพลขัน ๑ นาคล ๘๐๐..."*[๑] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า หลวงพิพิธ กรมล้อมพระราชวังขวา เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์

หลวงชนะพลขันธ์ ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า หลวงชนะพลขันธ์ กรมล้อมพระราชวังซ้าย เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ จมื่นไชยาภรณ์ ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...ใหญ่ขวา...หมื่นไชยพรปหลัดกรม นา ๘๐๐๐..."*[๒] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า จมื่นไชยาภรณ์ ปลัดกรมพระตำรวจใหญ่ เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลาหลังใต้

ขุนพรหมรักษา ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง" ว่า *"...ขุนพรมรักษาปหลัดกรม นา ๘๐๐..."*[๓] ปลัดกรมทหารในขวา ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ ศาลารายหลังที่ ๑

นายด้วง มหาดเล็ก เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ พระมณฑป

ฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า)

นอกจากข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง (วังหลวง) แล้ว ยังปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ว่า โปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลมาเป็นนายด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพนด้วย สันนิษฐานว่าเมื่อกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพย์ทิวงคต ใน พ.ศ. ๒๓๗๕ แล้วได้มีการสมทบ

---

[๑] ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒**, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๒๘๓.

[๒] ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑**, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๑๑๒๖.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๑๓๒.

ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลเข้ามารับราชการร่วมกับข้าราชการวังหลวง จึงปรากฏว่านายด้านการปฏิสังขรณ์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคลมาเป็นนายด้านปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนด้วย ดังนี้

พระพรหมสุรินทร์ ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ว่า *"กรมพระตำรวจใหญ่ขวา พระพรหมสุรินทร์ เจ้ากรม ศักดินา ๑๐๐๐"*[๑] มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมพระตำรวจใหญ่ขวาฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่าเป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ ศาลารายหลังที่ ๔

พระเขื่อนเพชร ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"กรมล้อมวัง...พระเขื่อนเพ็ชรเสนา ปลัดจางวาง ศักดินา ๔๐๐..."*[๒] มีตำแหน่งเป็นปลัดกรมล้อมพระราชวัง ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๔

หลวงชาญภูเบศ ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ว่า *"มหาดเล็กเวรชาญภูเบศร์ ...หลวงชาญภูเบศร์ นายเวร ศักดินา ๔๐๐..."*[๓] เป็นมหาดเล็กนายเวรในกรมมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ และเป็นผู้กำกับการก่อสร้างพระวิหารทิศตะวันออก

นอกจากนี้หลวงชาญภูเบศยังปรากฏว่าเป็นผู้แต่งเพลงยาวกลบท โคลงภาพฤๅษีดัดตน โคลงภาพคนต่างภาษา และโคลงภาพรามเกียติ์ซึ่งจารึกที่วัดพระเชตุพนด้วย

---

[๑] ทำเนียบนามภาคที่ ๒ **ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล**, (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๓๑.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๙.

[๓] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๒๕.

หลวงชิตภูบาล ใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"มหาดเล็กเวรชิดภูบาล ...หลวงชิดภูบาล นายเวร ศักดินา ๔๐๐..."*[๑] เป็นมหาดเล็กนายเวรในกรมมหาดเล็กฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์พระอุโบสถ

หลวงราชานุรักษ์ ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"กรมรักษาพระองค์ขวา หลวงราชานุรักษ์ เจ้ากรม ศักดินา ๔๐๐..."*[๒] มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมรักษาพระองค์ขวา ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันออก

หลวงพิทักษนรินทร ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"กรมรักษาพระองค์ซ้าย หลวงพิทักษ์นรินทร เจ้ากรม ศักดินา ๔๐๐..."*[๓] มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมรักษาพระองค์ซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์พระวิหารทิศตะวันตก

หลวงพิชัยชำนาญ ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"กรมทหารเกณฑ์หัดปืนแดง...หลวงพิไชยชำนาญ เจ้ากรมขวา ศักดินา ๕๐๐..."*[๔] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า มีตำแหน่งในกรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่งขวา ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๑

---

[๑] ทำเนียบนามภาคที่ ๒ **ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๒๕.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๔๐.

[๓] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.**

[๔] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๓๑.

หลวงมณเฑียรเทพ ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"กรมวังนอกซ้ายขวา...หลวงมณเฑียรเทพ เจ้ากรม ศักดินา ๑๕๐๐..."*[๑] มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมกรมวังนอกขวา ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๒

หลวงพิชัยสรเดช ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"กรมทหารปืนเล็ก...พระพิไชยสรเดช ปลัดจางวางซ้าย ศักดินา ๘๐๐..."*[๒] โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า มีตำแหน่งเป็นเจ้ากรมองครักษ์ฝ่ายพระราชวังบวร ใน ปลัดกรมเกณฑ์หัดอย่างฝรั่ง ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ ศาลารายหลังที่ ๑๓

นายปรีดาราช ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"มหาดเล็กเวรชาญภูเบศร์...นายปรีดาราช ศักดินา ๒๕๐ ต้นเชือก..."*[๓] โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๔

นายราชจำนง ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"มหาดเล็กเวรมหาใจภักดิ์...นายราชจำนง ศักดินา ๒๐๐..."*[๔] โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๕ ศาลารายหลังที่ ๖ และศาลารายหลังที่ ๗

---

[๑] ทำเนียบนามภาคที่ ๒ **ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล,** (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๗.

[๒] **เรื่องเดียวกัน**, หน้า ๑๘.

[๓] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.**

[๔] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน**.

ฝ่ายพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง)

หม่อมเจ้าหุ่น ในกรมพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง) เป็นผู้กำกับการปฏิสังขรณ์ศาลารายหลังที่ ๑๖

๕. ช่างและผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์

จากหลักฐานที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ได้แสดงให้เห็นถึงรายชื่อของกลุ่มช่างและผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ ดังนี้

ช่างฝ่ายฆราวาส

ช่างฝ่ายฆราวาส ซึ่งปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนใหญ่เป็นช่างซึ่งเป็นข้าราชการมาจากกรมต่างๆ ที่เกี่ยวข้องกับงานช่างโดยตรง ดังนี้

ช่างจากกรมตำรวจในและกรมพระตำรวจใหญ่ทั้ง ๔ กรม ได้แก่ กรมพระตำรวจในขวา กรมพระตำรวจในซ้าย กรมพระตำรวจใหญ่ขวา กรมพระตำรวจใหญ่ซ้าย ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้ก่อสร้างพระอุโบสถวัดพระเชตุพน

ช่างเขียนกรมช่างเขียนขวา และ**กรมช่างเขียนซ้าย** ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เขียนจิตรกรรมพระวิหารทิศตะวันออก

ช่างเขียนกรมช่างมหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เขียนจิตรกรรมพระวิหารทิศใต้

ช่างเขียนในกรมช่างเขียนซ้าย ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เขียนจิตรกรรมพระวิหารทิศตะวันตก

ช่างเขียนจากกรมช่างเขียนขวา ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เขียนจิตรกรรมพระวิหารทิศเหนือ

ช่างฝ่ายพระสงฆ์

ช่างฝ่ายพระสงฆ์ ซึ่งปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนใหญ่เป็นช่างซึ่งเป็นพระภิกษุสงฆ์จากพระอารามต่างๆ คือ วัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดระฆังโฆษิตาราม วัดราชบุรณะ วัดสระเกศ วัดชนะสงคราม วัดสามพระยา วัดปทุมคงคา วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดบางลำพู วัดราชสิทธาราม วัดโมฬีโลกยาราม วัดอมรินทราราม วัดเครือวัลย์ วัดหงส์รัตนาราม วัดราชคฤห์ วัดปากน้ำ วัดกลาง วัดราชบุรณะ ดังนี้

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดพระเชตุพน เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๓ เป็นช่างเขียนจิตรกรรมศาลาทิศเหนือพระมณฑป

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดมหาธาตุ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๒ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๒ เขียนจิตรกรรมศาลาทิศใต้พระมณฑป

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดระฆังโฆษิตาราม เขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๖ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๖

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดราชบุรณะ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๔ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๔ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๕

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดสระเกศ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๔ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๔ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๕

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดชนะสงคราม เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๕ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๐ เขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันออกพระมณฑป เขียนจิตรกรรมศาลาการเปรียญ

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดสามพระยา เขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๖ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๖

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดปทุมคงคา เขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๖ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๖

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดจักรวรรดิราชาวาส จำนวน ๕ รูป เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๗ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๑ เขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันตกพระมณฑป

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดบางลำพู เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๖

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดราชสิทธาราม จำนวน ๓ รูป เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๗ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๑ เขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันตกพระมณฑป เขียนจิตรกรรมศาลาการเปรียญ

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดโมฬีโลกยาราม เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๗ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๑ เขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันตกพระมณฑป

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดอมรินทราราม เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๔ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๔ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๕

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดเครือวัลย์ เขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๓

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดหงส์รัตนาราม เขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๓

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดราชคฤห์ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๓

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดปากน้ำ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๓

พระสงฆ์ช่างเขียนวัดกลาง เขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๓

พระครูพุทธบาล วัดราชบุรณะ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๔ เขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๕

พระมหาแตง วัดระฆังโฆษิตาราม เขียนจิตรกรรมทั้งศาลารายหลังที่ ๙

พระสงฆ์ช่างเขียน ๒๑ รูป เขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องกระบวนกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค ที่พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์

พระสงฆ์ช่างปั้นฐาน ๒๐ รูป เป็นผู้ปั้นฐานพระที่พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์

ผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ฝ่ายฆราวาส

ผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ฝ่ายฆราวาส ตามที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ประกอบด้วยข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง (วังหลวง) และข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ดังนี้

หลวงเสน่ห์รักษา ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"มหาดเล็กเวรเสน่ห์รักษา...หลวงเสน่ห์รักษา นายเวร ศักดินา ๔๐๐..."*[๑] โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้ตรวจพระวิหารทิศเหนือ

จ่ายง ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" ว่า *"...จ่ายง นา ๖๐๐..."*[๒] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า เป็นผู้ตรวจคนงานเกณฑ์ในการก่อสร้างพระอุโบสถ วัดพระเชตุพน

จ่ายวด ปรากฏใน "พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน" ว่า *"...จ่าญวด นา ๖๐๐..."*[๓] ในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ระบุว่า จ่ายวด มหาดเล็ก เป็นผู้ตรวจพระวิหารทิศตะวันตก

---

[๑] ทำเนียบนามภาคที่ ๒ **ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล**, (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๑๘.

[๒] ราชบัณฑิตยสถาน, **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒**, (กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐), หน้า ๒๖๑.

[๓] **เรื่องเดียวกัน, หน้าเดียวกัน.**

จ่าจิตรนุกูล มหาดเล็ก ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"จ่าจิตรนุกูล ศักดินา ๓๐๐..."*[๑] ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้ตรวจพระวิหารทิศใต้ นอกจากนี้ยังปรากฏว่าเป็นผู้แต่งเพลงยาวกลบท โคลงภาพฤๅษีดัดตน อีกด้วย

นายปรีดาราช ปรากฏใน "ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล" ระบุว่า *"มหาดเล็กเวรชาญภูเบศร์...นายปรีดาราช ศักดินา ๒๕๐ ต้นเชือก..."*[๒] โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนระบุว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๓ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๓ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๔

หมื่นนิพนธ์ ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้ช่วยทุกศาลา ภาพใดที่ไม่เหมาะสมให้เปลี่ยนแปลงใหม่

พระอาลักษณ์ ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้เขียนเรื่องสำหรับเขียนจิตรกรรม

นายด้วง มหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ เป็นผู้คุมงานพระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๗ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๙ เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๑ กำกับการปฏิสังขรณ์มณฑป กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศเหนือพระมณฑป

นายนก มหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑ กำกับการเขียนจิตรกรรม

---

[๑] **ทำเนียบนามภาคที่ ๒, ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล**, (พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒), หน้า ๒๕.

[๒] **เรื่องเดียวกัน,** หน้า ๑๘.

ศาลารายหลังที่ ๒ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๐ กำกับการเขียนจิตรกรรม ศาลารายหลังที่ ๑๒

นายน้อย มหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๖ เป็นผู้คุมงานพระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันตกพระมณฑป

นายกลิ่น มหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๕

นายดี มหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้ตรวจตราทั่วไปทั้งศาลาภายนอกและภายใน กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันใต้พระมณฑป

นายสุด มหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นพนักงานตรวจทำรายงานปฏิสังขรณ์มณฑป เป็นผู้ตรวจงานการปฏิสังขรณ์ศาลาทิศพระมณฑปโดยรวมทั้ง ๔ หลัง

นายเรือง มหาดเล็ก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันออกพระมณฑป

ผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ฝ่ายพระสงฆ์

ผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ฝ่ายพระสงฆ์ ตามที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ประกอบด้วยพระสงฆ์ผู้ใหญ่ ทั้งพระครู พระครูสมุห์ ใบฎีกาจากวัดต่างๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ช่างเขียนซึ่งมาจากวัดต่างๆ เป็นผู้ตรวจงาน ดังนี้

พระครูอุดมสังวร ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้ชี้ขาดในเรื่องงานช่าง

พระครูสุนทรโฆษิต ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๕ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลัง

ที่ ๑๐ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๓ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศเหนือพระมณฑป

พระครูวิจิตรโฆษา ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันออกพระมณฑป

พระครูพุทธบาล ฐานานุกรมของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดราชบุรณะ ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องกระบวนกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๔

พระครูวินัยธร วัดระฆังโฆษิตาราม ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการปั้นฐานพระที่พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์และเป็นผู้เขียนร่างเรื่องสำหรับเขียนจิตรกรรม

พระสมุห์จั่น ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังเหนือ เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องกระบวนกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๖ เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๖

พระสมุห์เพิก ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังศาลาหน้าพระมหาเจดีย์หลังใต้ เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องกระบวนกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์

พระสมุห์ศรี วัดมหาธาตุ ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องกระบวนกฐินพยุหยาตราทางสถลมารค พระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์

พระสมุห์ของพระเทพกวี ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๒

พระสมุห์ของพระศรีสุธรรมมุนี ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๓

พระสมุห์ของพระศรีวิสุทธิวงศ์ ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๗

พระสมุห์อยู่ ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๑

พระสมุห์ศรี ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑๒ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันใต้พระมณฑป

พระใบฎีกา วัดพระเชตุพน ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมฝาผนังเรื่องกระบวนกฐินพยุหยาตราทางสถลมารคพระระเบียงล้อมพระมหาเจดีย์ เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๑ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลารายหลังที่ ๙ กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาทิศตะวันตกพระมณฑป

พระมหาเนียม ปรากฏหลักฐานในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ว่า เป็นผู้กำกับการเขียนจิตรกรรมศาลาการเปรียญ

บทที่ ๕
บทสรุป

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ เว้นว่างจากการบูรณปฏิสังขรณ์กว่า ๓๐ ปี พระอารามเริ่มชำรุดทรุดโทรม เมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาวาศ เพื่อถวายผ้าพระกฐิน เมื่อปี พ.ศ. ๒๓๗๔ ได้ทอดพระเนตรเห็นวัดพระเชตุพนชำรุดทรุดโทรม จึงโปรดเกล้าฯ ให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ทั้งพระอาราม

นอกจากทรงบูรณปฏิสังขรณ์พระอารามแล้ว ยังทรงสร้างเพิ่มเติมหลายอย่าง ส่วนเพิ่มเติมนั้นคือขยายเขตพระอารามออกไปทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ตลอดที่ซึ่งเคยเป็นวังของกรมหลวงนรินทรเทวีอยู่ก่อน แล้วสร้างวิหารพระนอนขึ้นในที่นั้น กุฏิพระสงฆ์เดิมเป็นเครื่องไม้รื้อสร้างเป็นกุฏิตึกทั้งพระอาราม และบูรณปฏิสังขรณ์สิ่งอื่นๆ

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ครั้งใหญ่ในรัชกาลที่ ๓ ปรากฏหลักฐานในจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๓ หลายรายการด้วยกัน โดยเฉพาะจดหมายเหตุเกี่ยวกับหมายรับสั่งและบัญชีให้ขุนนางหัวเมืองจัดเกณฑ์และส่งวัสดุก่อสร้างต่างๆ เช่น ไม้ยาง แผ่นศิลา ฯลฯ เข้ามาถวายเพื่อใช้ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน

หลักฐานสำคัญที่กล่าวถึงรายละเอียดของการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ปรากฏในเอกสารทั้งในจารึกวัดพระเชตุพนและวรรณคดี รวม ๓ เรื่อง ได้แก่ โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส

โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งสันนิษฐานว่า น่าจะทรงพระนิพนธ์ขึ้นระหว่าง พ.ศ. ๒๓๗๔ – พ.ศ. ๒๓๗๘ เพื่อจารึกรายละเอียดของงานก่อสร้างต่างๆ ภายในวัดพระเชตุพน ในครั้งที่มีการบูรณะครั้งใหญ่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วจารึกไว้เพื่อบอกรายละเอียดของการก่อสร้างสถานที่นั้นๆ

จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔" น่าจะเป็นต้นร่างร้อยแก้ว ก่อนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส จะทรงนำมาใช้ในเวลาที่ทรงพระนิพนธ์เรื่อง **"โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส"** ดังนั้นจึงน่าจะเป็นพระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรสด้วย ต้นร่างนี้เดิมน่าจะมีการเตรียมจารึกลงในแผ่นศิลา (เช่นเดียวกับจารึกเรื่องการปฏิสังขรณ์ครั้งรัชกาลที่ ๑ ในวิหารพระโลกนาถ) แต่การยังหาได้สำเร็จลุล่วงไม่

โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส หรือชื่อที่เป็นที่รู้จักกันโดยทั่วไปว่า **โคลงดั้นเรื่องปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน** ปรากฏหลักฐานในโคลงท้ายเรื่องว่าพระนิพนธ์เรื่องนี้ทรงพระนิพนธ์เสร็จเมื่อวันพฤหัสบดี เดือนยี่ ขึ้น ๑๒ ค่ำ ปีมะเส็ง จ.ศ. ๑๒๐๗ ตรงกับวันที่ ๘ มกราคม พ.ศ. ๒๓๘๘ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส น่าจะทรงพระนิพนธ์ **"โคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน"** โดยอาศัย **"จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔"** เป็นหลัก จึงทำให้เอกสารทั้งสองเรื่องนี้มีเนื้อหาและการเรียงลำดับเรื่องคล้องกันตั้งแต่ต้นจนจบนั่นเอง

ด้วยเหตุนี้จึงกล่าวได้ว่า โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน

ทั้ง ๓ เรื่อง เป็นพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งเป็นหลักฐานสำคัญที่ให้รายละเอียดเกี่ยวกับการบูรณะวัดพระเชตุพน ในสมัยรัชกาลที่ ๓ อย่างสมบูรณ์

การบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เป็นการบูรณปฏิสังขรณ์ครั้งใหญ่ ซึ่งต้องใช้ทรัพยากรเป็นจำนวนมากทั้งทรัพยากรบุคคล และทุนทรัพย์ โดยเฉพาะในด้านทรัพยากรบุคคล หรือผู้มีหน้าที่ในการบูรณปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในเวลานั้น มีจำนวนมาก และมีการจัดแบ่งหน้าที่ โดยสามารถจัดแบ่งหน้าที่ออกเป็น แม่กองกำกับการบูรณปฏิสังขรณ์ นายช่างอำนวยการ นายด้านในการปฏิสังขรณ์ และช่างและผู้ตรวจงานปฏิสังขรณ์

พระนามและนามของผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับการบูรณปฏิสังขรณ์ โดยเฉพาะในส่วนของการก่อสร้างนั้นปรากฏหลักฐานสำคัญใน โคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ซึ่งมีรายพระนามและนามของผู้ที่มีหน้าที่ในการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพนในสมัยรัชกาลที่ ๓ สามารถสรุปได้

แม่กองกำกับการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน จากหลักฐานที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ จดหมายเหตุเรื่องสำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน จ.ศ. ๑๑๙๓ พ.ศ. ๒๓๗๔ และโคลงดั้นสรรเสริญพระเกรียดิปฏิสังขรณะวัดพระเชตุพน พระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส แสดงให้เห็นว่า ผู้ที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้เป็นแม่กองกำกับการปฏิสังขรณ์ ส่วนใหญ่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ดังนี้

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช ได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นศรีสุเทพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นไกรสรวิชิต

(พระองค์เจ้าสุทัศน์)

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทเวศรวัชรินทร์ (พระองค์เจ้ากลาง) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงศาธิราชสนิท (พระองค์เจ้านวม) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนสถิตยสถาพร (พระองค์เจ้ามรกฎ)

พระราชโอรสในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าลักขณานุคุณ สมเด็จพระบรมราชมาตามหัยกาเธอ กรมหมื่นมาตยาพิทักษ์ (พระองค์เจ้าศิริวงศ์) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นเชษฐาธิเบนทร์ (พระองค์เจ้าโกเมน) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอมเรนทรบดินทร์ (พระองค์เจ้าคเนจร) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้างอนรถ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นภูมินทรภักดี (พระองค์เจ้าลดาวัลย์) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนราชสีหวิกรม (พระองค์เจ้าชุมสาย) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอดุลยลักษณสมบัติ (พระองค์เจ้าอุไร) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหมื่นอุดมรัตนราศี (พระองค์เจ้าอรรณพ)

นายช่างอำนวยการ ได้แก่ พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดี (ทัด บุนนาค) ซึ่งต่อมาได้เป็นสมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ และพระยาเพชรพิไชย (เกด)

นายด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ประกอบด้วยข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง (วังหลวง) ข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) และเจ้านายฝ่ายพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง) คือ พระยาบำเรอราชแพทยา พระยาอภัยศรเพลิง พระอินทรเทพ พระหฤทัย พระอภัยสุรินทร์ พระราชสงคราม หลวงอภัยเสนา หลวงทรงวิชัย หลวงราชโยธาเทพ หลวงกรรยุบาท หลวงราชเสวก หลวงพิพิธ หลวงชนะพลขันธ์ จมื่นไชยาภรณ์ ขุนพรหมรักษา และนายด้วง มหาดเล็ก

ข้าราชการฝ่ายกรมพระราชวังบวรสถานมงคล (วังหน้า) ได้แก่ พระพรหมสุรินทร์ พระเขื่อนเพชร หลวงชาญภูเบศ หลวงชิตภูบาล หลวงราชานุรักษ์ หลวงพิทักษนรินทร หลวงพิชัยชำนาญ หลวงมณเฑียรเทพ หลวงพิชัยสรเดช

นายปรีดาราช นายราชจำนง

เจ้านายฝ่ายพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง) คือ หม่อมเจ้าหุ่น ในกรมพระราชวังบวรสถานภิมุข (วังหลัง)

ช่างและผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ แบ่งออกเป็น ช่างฝ่ายฆราวาส ได้แก่ ช่างจากกรมตำรวจในและกรมพระตำรวจใหญ่ทั้ง ๔ กรม ช่างเขียนกรมช่างเขียนขวาและกรมช่างเขียนซ้าย ฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ช่างเขียนกรมช่างมหาดเล็ก ช่างเขียนในกรมช่างเขียนซ้าย ช่างเขียนจากกรมช่างเขียนขวา

ช่างฝ่ายพระสงฆ์ ซึ่งปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์ วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ ส่วนใหญ่เป็นช่างซึ่งเป็นพระภิกษุสงฆ์จากพระอารามต่างๆ คือ วัดพระเชตุพน วัดมหาธาตุ วัดระฆังโฆษิตาราม วัดราชบุรณะ วัดสระเกศ วัดชนะสงคราม วัดสามพระยา วัดปทุมคงคา วัดจักรวรรดิราชาวาส วัดบางลำพู วัดราชสิทธาราม วัดโมฬีโลกยาราม วัดอมรินทราราม วัดเครือวัลย์ วัดหงส์รัตนาราม วัดราชคฤห์ วัดปากน้ำ วัดกลาง วัดราชบุรณะ

ผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ฝ่ายฆราวาส ตามที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ประกอบด้วยข้าราชการฝ่ายพระราชวังหลวง (วังหลวง) และข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล ดังนี้ หลวงเสน่ห์รักษา จ่ายง จ่ายวด จ่าจิตรนุกูล นายปรีดาราช หมื่นนิพนธ์ พระอาลักษณ์ นายด้วง นายนก มหาดเล็ก นายน้อย มหาดเล็ก นายกลิ่น มหาดเล็ก นายดี มหาดเล็ก นายสุด มหาดเล็ก นายเรือง มหาดเล็ก

ผู้ตรวจการปฏิสังขรณ์ฝ่ายพระสงฆ์ ตามที่ปรากฏในโคลงบอกด้านการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ประกอบด้วยพระสงฆ์ผู้ใหญ่ ทั้งพระครู พระครูสมุห์ ใบฎีกาจากวัดต่างๆ ซึ่งมีความเกี่ยวข้องกับพระสงฆ์ช่างเขียนซึ่งมาจากวัดต่างๆ เป็นผู้ตรวจงาน ได้แก่ พระครูอุดมสังวร พระครูสุนทรโฆษิต พระครูวิจิตรโฆษา พระครูพุทธบาลฐานานุกรมของสมเด็จพระพนรัตน์ วัดราชบุรณะ พระครูวินัยธร วัดระฆังโฆษิตาราม

พระสมุห์จั่น พระสมุห์เพิก พระสมุห์ศรี วัดมหาธาตุ พระสมุห์ของพระเทพกวี พระสมุห์ของพระศรีสุธรรมมุนี พระสมุห์ของพระศรีวิสุทธิวงศ์ พระสมุห์อยู่ พระสมุห์ศรี พระใบฎีกา วัดพระเชตุพน พระมหาเนียม

จากที่กล่าวมาแสดงให้เห็นว่า การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน ครั้งรัชกาลที่ ๓ เป็นการปฏิสังขรณ์พระอารามซึ่งน่าจะเป็นการก่อสร้างครั้งสำคัญ ที่นำไปสู่การสร้างงานทั้งด้านศิลปกรรมและสถาปัตยกรรม และเป็นแหล่งเรียนรู้การช่างที่สำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ นอกเหนือจากสรรพวิทยาการที่ได้มีการจารึกไว้ที่วัดพระเชตุพนอีกด้วย

บรรณานุกรม

คณะสงฆ์วัดพระเชตุพน. **ประชุมจารึกวัดพระเชตุพน.** กรุงเทพฯ: อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, ๒๕๕๔.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๙๓, **สำเนาจารึกแผ่นศิลาว่าด้วยการปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน,** เลขที่ ๓๑/ก มัดที่ ๑๓ สมุดไทยดำ.

จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๔๕.

จดหมายเหตุเรื่องทรงตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม ๑. พ.ศ. ๒๔๕๗ และเล่ม ๒ พ.ศ. ๒๔๖๓. นนทบุรี: ต้นฉบับ, ๒๕๕๘.

ชุนมุมฉันท์ดุษฎีสังเวย เล่ม ๑. พระนคร: คุรุสภา, ๒๕๐๓.

ตำราขบวนเสด็จพยุหยาตรา หนังสือที่รฦกในโอกาสอายุครบ ๘๐ ปี พลตรี หม่อมราชวงศ์ศุภวัฒย์ เกษมศรี พ.ศ. ๒๕๕๕. กรุงเทพฯ โรงพิมพ์เดือนตุลา, ๒๕๕๕.

ทำเนียบนามภาคที่ ๒ ตำราตำแหน่งข้าราชการฝ่ายพระราชวังบวรสถานมงคล. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒.

ทิพากรวงศมหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓.** กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร, ๒๕๓๘.

ทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค), เจ้าพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔.** กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์ต้นฉบับ, ๒๕๔๗.

ปรมานุชิตชิโนรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระ. **ปฐมสมโพธิ (ภาษาบาลี) ฉบับคัดลอกจากคัมภีร์ใบลานอักษรขอม.** กรุงเทพฯ: สหธรรมิก, ๒๕๓๗.

ประชุมกาพย์เห่เรือ. พิมพ์เปนของแจกในงานศพ นายพลเรือตรี พระยาราชสงคราม (กร หงสกุล) ทจว. จม. ภช. รดม. (ศ), รจปร. ๒ รจม. ปีมะเสงนพศก พ.ศ. ๒๔๖๐. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๐.

ประชุมจดหมายเหตุโหร. กรุงเทพฯ: ต้นฉบับ, ๒๕๕๑.

ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๓๓ บุรพภาคพระธรรมเทศนา เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร: โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๙.

พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ฯ, ๒๕๕๑.

พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ขำ บุนนาค) จากต้นฉบับตัวเขียนของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ พร้อมคำอธิบายเพิ่มเติม. กรุงเทพฯ: สมาคมประวัติศาสตร์ในพระราชูปถัมภ์, ๒๕๔๘.

ราชบัณฑิตยสถาน. **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๑.** กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

ราชบัณฑิตยสถาน. **กฎหมายตราสามดวง ฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม ๒.** กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๐.

ลัทธิธรรมเนียมต่างๆ เล่ม ๑. พระนคร คลังวิทยา ๒๕๑๕.

ศิลปากร, กรม. **ราชสกุลวงศ์.** กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, ๒๕๓๖.

ศิลปากร, กรม. **สมุทรโฆษคำฉันท์.** พระนคร: ศิวพร, ๒๕๐๓.

สมมตอมรพันธุ์, พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. **เรื่องตั้งเจ้าพระยาในกรุงรัตนโกสินทร์.** กรุงเทพฯ: รุ่งศิลป์การพิมพ์ (๑๙๗๗), ๒๕๔๕.

หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓, ชื่อ หมายกำหนดการ ๑๒๐๕, เลขที่ ๘ ตู้ ๑๑๘ ชั้น ๑ มัดที่ ๒.

อานามสยามยุทธ. พระนคร: แพร่พิทยา, ๒๕๑๔.

อุดมสมบัติ (จัน), หลวง. **จดหมายหลวงอุดมสมบัติ.** นนทบุรี: ศรีปัญญา, ๒๕๕๔.

รายนามผู้บริจาคกองทุนสมเด็จพระสังฆราช ๑๗
ประจำปี ๒๕๖๓

๑.	มูลนิธิสมเด็จพระสังฆราช องค์ที่ ๑๗	๕๐,๐๐๐ บาท
๒.	พระครูธรรมสารรักษา	๒,๐๐๐ บาท
๓.	คุณอรนาถ หริรัตน์	๕๐,๐๐๐ บาท
๔.	คุณเยาวรัตน เชี่ยวชาญ	๑๐,๐๐๐ บาท
	รวมเป็นเงินทั้งสิ้นจำนวน	**๑๑๒,๐๐๐ บาท**

รายนามผู้บริจาคสงเคราะห์นักเรียน
ประจำปี ๒๕๖๓

๑.	พระธรรมรัตนากร	๑๕,๐๐๐ บาท
๒.	พระเทพมงคลวิเทศ	๑๐,๐๐๐ บาท
๓.	พระราชธรรมสุนทร	๑๐,๐๐๐ บาท
๔.	พระราชเวที	๑๐,๐๐๐ บาท
๕.	พระราชจริยาภรณ์	๑๐,๐๐๐ บาท
๖.	พระราชรัตนสุนทร	๑๐,๐๖๔ บาท
๗.	พระราชปริยัติมุนี	๑๐,๐๐๐ บาท
๘.	พระสมุหวรคณิสสรสิทธิการ	๑๐,๐๐๐ บาท
๙.	พระมหาสำเริง อาภสฺสโร ป.ธ.๙	๔,๐๐๐ บาท
๑๐.	พระมหาประเชิญ ปญฺญาวุโธ ป.ธ.๙	๔,๐๐๐ บาท
๑๑.	พระมหาธีระพงษ ธีรวํโส ป.ธ.๙	๔,๐๐๐ บาท
๑๒.	พระมหาสมหวัง ฐิตสํวโร	๔,๐๐๐ บาท
๑๓.	พระครูอาคมสุนทร	๔,๐๐๐ บาท
๑๔.	พระครูไพโรจน์สังฆาราม	๔,๐๐๐ บาท
๑๕.	พระครูพิศาลกิจจานุกูล	๔,๐๐๐ บาท
๑๖.	พระครูสิริวีราภรณ์	๔,๐๐๐ บาท
๑๗.	พระครูภาวนาจารย์	๔,๐๐๐ บาท
๑๘.	พระครูโฆสิตวีรธรรม	๔,๐๐๐ บาท
๑๙.	พระครูพิมลธรรมภาณ	๔,๐๐๐ บาท

๒๐.	พระครูอมรวิชัย	๔,๐๐๐ บาท
๒๑.	พระครูวิริยธำรงค์	๔,๐๐๐ บาท
๒๒.	พระครูธรรมธรพล อภิปญฺโญ	๔,๐๐๐ บาท
๒๓.	พระครูปลัดสุวัฒนศีลคุณ	๔,๐๐๐ บาท
๒๔.	พระมหาประจวบ ยุตฺตโยโค ป.ธ.๘	๔,๐๐๐ บาท
๒๕.	พระมหานรินทร์ อภิฉนฺโท ป.ธ.๗	๔,๐๐๐ บาท
๒๖.	พระมหาขาบ โกวิโท ป.ธ.๕	๔,๐๐๐ บาท
๒๗.	พระครูปลัดรัตนวัฒน์	๔,๐๐๐ บาท
๒๘.	พระครูวินัยธรนพคุณ สิริวฑฺฒโน	๔,๐๐๐ บาท
๒๙.	พระมหาวิเชียร สิริวฑฺฒโน	๔,๐๐๐ บาท
	รวมเป็นเงินทั้งสิ้นจำนวน	**๑๖๙,๐๖๔ บาท**

พระมหาเจษฎาราชเจ้า ปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน
การปฏิสังขรณ์วัดพระเชตุพน สมัยรัชกาลที่ ๓ จากหลักฐานประวัติศาสตร์ วรรณคดี และศิลาจารึก

